

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

САВЧЕНКО Олексій Олександрович

УДК: 94:327(=512.145)(=161.2)''15/17''(043.3).

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКО-ТАТАРСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ ТА СОЦІАЛЬНІ
КОМУНІКАЦІЇ У XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.**

7.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. О. Савченко

Науковий керівник:
Борисенко Володимир Йосипович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Савченко О. О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст. – На правах рукопису.

Дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціалізацією 07.00.01 – Історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2019.

Зміст анотації

Дисертація є однією з перших спеціальних праць, присвячених реконструкції українсько-татарських політичних взаємин і соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст.

Аналіз рівня наукової розробки проблеми засвідчив відсутність комплексного дослідження, предметом висвітлення якого були українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст. Джерельна база дисертації представлена комплексом документів і матеріалів, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше. Особливу новизну та інформаційну цінність становили актові матеріали судово-адміністративних установ, листи та дипломатичні інструкції, що розкривають різні аспекти українсько-татарських відносин досліджуваного періоду. Теоретико-методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, науковості, всебічності, а також, загальнонаукові і спеціально-історичні методи (історико-географічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний та ін.). Їх поєднання з доробком дослідників теорії фронтиру, цивілізаційного підходу та досліджень кочового способу життя дали змогу виконати окреслені мету та завдання дисертації, розкривши особливості українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій протягом XVI – початку XVIII ст.

У роботі розглянуто особливості політики татарського осадництва на українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Визначено етапи розселення татарської людності, протягом яких

відбулось становлення інституту служивих татар. Ключовим для українських земель став етап XVI – I половини XVII ст., під час якого центр татарського осадництва поступово перемістився ближче до південних і східних кордонів литовської і польської держави. Служивих татар тут частіше залучали до боротьби з Кримським ханством та Московською державою, осаджуючи їх на військовому праві на степових ребежах. Саме на даному етапі виникли більшість татарських общин українських земель. Деякі з них проіснували до XIX – початку XX ст.

На землях Волині, Поділля, Київщини та Галичини виявлено населені пункти (міста, села, містечка, слободи, присілки, тощо), у яких проживали татари-осадники. На основі цих даних розроблено карту їх розселення на українських теренах. Регіональна специфіка осадження татар відображала історико-правові та географічні особливості цих регіонів. Найбільше їх общин зафіксовано на Волині, де до середини XVII ст. переважали приватні татари з володінь князівських і магнатських родів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сенявських, Заславських та ін.

На Поділлі татари служили в гарнізонах фортець та у складі приватних і коронних підрозділів. Найбільша їх кількість тут фіксується в останній третині XVII ст., тобто протягом польсько-турецької війни 1672-1676 рр. та існування Подільського еялету. Міграція в цей регіон марійців у XVI ст. та їх подібність до татар призвели до поширення етноніму «чемериси» і на служивих татар цього регіону. На Київщині та Подніпров'ї татари-осадники мали тісні контакти з українським козацтвом. Після утворення Гетьманщини у середині XVII ст. їх общини зникають, а служиві татари приєднуються до лав козацтва чи мігрують в інші регіони Речі Посполитої. На Галичині більшість згадок до татар-осадників стосується полонених, захоплених під час татарських походів чи польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Їх частіше розпорошували по околицях фортець чи шляхетських резиденцій та рідше залучали до військової служби. Систематизації зібраних даних дала змогу розробити карту слідів татарського осадництва на землях сучасної Правобережної і Західної України. Її аналіз

підтвердив те, що осадників частіше розселяли поблизу фортець, резиденцій магнатів, переправ, торгівельних і ремісничих центрів чи «татарських шляхів».

Татари-осадники різнилися за соціальною структурою, правовим статусом та службовими функціями. На українських землях існували такі їх категорії як: господарські татари, татари-козаки, приватні і міські татари. На початок XVII ст. більшість їх служивих категорій були зрівняні в правах з господарськими татарами, хоча окремі їх роди продовжували іменуватись степовими титулами, такими як *мурза*, *бей*, *сейтем*, *коврат*, тощо. Релігійні свободи та наявність привілеї вплинули на збереження общин та ідентичності їх спільноти.

Розкрита роль кримських і служивих татар в військово-політичних подіях на українських землях. «Кримський напрям» зовнішньої політики був одним з пріоритетних в Гетьманщині, а козацька еліта підтримувала тісні ділові і особистісні зв'язки з верхівкою ханства та турецькою адміністрацією Північного Причорномор'я. Підрозділи кримців відіграли важливу роль у здобутті перемог козацького війська, а династія Гіреїв виступала в ролі посередників у перемовинах Гетьманщини з Річчю Посполитою та Потрою. Високий рівень підготовки та досвіт сприяв також залученню українськими гетьманами татар в якості надвірної охорони. Їх організовували подібно до татарських хоругв магнатів та залучали для охорони гетьмана та запобігання козацьких бунтів. З послабленням влади гетьмана протягом II половини XVII ст., Бахчисарай нарощував військову присутності на Правобережжі та посилював вплив на політику Чигирини. Важливий вплив на участь татар в «українському питанні» мали калмики. Їх «мала війна» проти Гіреїв призвела до зменшення кількості татарських загонів на українських теренах та послабила їх вплив на політику Чигирини.

Служиві татари Речі Посполитої відіграли важливу роль у військових подіях на українських теренах. Українська революція XVII ст. вплинула на їхню внутрішню (в межах Речі Посполитої) і зовнішню (між Кримським ханством, Портою та Річчю Посполитою) міграцію, спричинивши до

фактичного зникнення інституту служивих татар на землях Гетьманщини. Протягом II половини XVII ст. татарські хоругви взяли участь у більшості кампаній Речі Посполитої на українських землях, а їхня кількість на службі Корони суттєво збільшилась. Вступ до війни Московської держави та походи на землі Великого князівства Литовського з середини 50-х років XVII ст. обумовили міграцію груп литовських і білоруських татар на Волинь, Поділля та Галичину. Союз Речі Посполитої і Кримського ханства у 1654 р. також сприяв напливу кримців до коронного війська: у татарські, козацькі та ін. хоругви.

Обмеження релігійних свобод і привілеїв в Речі Посполитій призвели до бунту татарських підрозділів. Під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. вони прийняли підданство султана Мехмеда IV та мігрували на Поділля. Османське підданство служивих татар і українських козаків П. Дорошенка в останній третині XVII ст. стало результатом тривалих взаємин з Османською Портою і Кримським ханством та завершило один з ключових етапів осадництва татар на українських землях. По його завершенні, частина татар повернулася в на землі Корони, а інша – була оселена на турецько-кримсько-польському прикордонні (в районі Хотина, Чернівців) і продовжила службу султану.

Протягом XVI – початку XVIII ст. у Кримському ханстві постійно і тимчасово проживали групи населення з українських земель, що різнилися за правовим становищем, релігією та сферою діяльності. За статусом, походженням і родом діяльності вони поділялись на особисто вільних християн, бранців та козаків на військовій службі Бахчисарая. Аналіз конфесійної політики династії Гіреїв показав, що вона формувалась під впливом тюркського звичаєвого права (*адат, тьоре*), норм шариату та ісламських політичних інститутів. Християнське населення в державі Гіреїв було активно задіяне в торгівлі, господарстві і ремеслах, сплачуючи поголовний та поземельний податки. Фінансова вигода та їх комерційна активність сприяли підтримці урядом релігійної автономії та прийнятної форми залежності християн в Кримському ханстві.

Найчисельнішою категорію слов'янського населення Кримського ханства були полонені з українських земель, які потрапляли сюди в результаті регулярний військових набігів. Ці рейди не були стихійними, а мали різні політичні, економічні, соціальні, екологічні причини. Їхня частота суттєво вплинула на демографію та переміщення населення українських земель, що дає змогу розглядати набіги як форму примусової міграції. Работоргівля і рейди за полоном мали давні традиції в Криму і Причорномор'ї. Окрім турецького і татарського населення, в них активно були задіяні представники інших етносів та конфесій. Більшість бранців в Криму, що виокремлювались з торгівельного обороту, використовували у випасі худоби та обробітку землі. Вони перебували у тимчасовій формі залежності, яка тривала близько 5-7 років. Цих вільновідпущених бранців залучали до освоєння пусток, заселення цілих земель та збільшення питомої ваги землеробського населення Кримського ханства.

Важливе місце у війську Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Вони проявили себе як ефективна військова сила з досвідом ведення війни вогнепальною зброєю. Встановлено, що Гіреї звертались до їх послуг з метою вирішення власних політичних і військових завдань. Участь козаків протягом XVI – початку XVIII ст. фіксується у татарських походах в Молдавію, Трансільванію, Московську державу, на Кавказ та проти Туреччини. Також, вони відіграли важливу роль при вирішенні внутрішніх конфліктів Бахчисарая з *карач-беями*, ногайцями, черкесами, адигами, тощо. Протягом II половини XVII ст. спостерігається збільшення кількості козаків в ханському війську, чому сприяли угоди Бахчисарая з Богданом Хмельницьким та Петром Дорошенком, а також активні дії калмиків, донських та запорізьких козаків проти Гіреїв. Занепад Правобережної Гетьманщини та геополітичні зміни у Східній Європі в кінці XVII – початку XVIII ст. також призвели до міграції на землі Кримського ханства груп українського козацтва, за рахунок яких Бахчисарай зміцнював власні північні кордони.

Ключові слова: Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Гетьманщина, Річ Посполита, татари-осадники, служиві татари, татари-ліпка, татарські хоругви, надвірні війська, набіги, конфесійна політика, Гіреї, привілеї, міграція, розселення татар.

ABSTRACT

Savchenko O.O. Ukrainian-Tatar Political Relations and Social Communications in the XVI – Early XVIII Centuries. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.01. – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University, – Kyiv, 2019.

Abstract Content

The dissertation is one of the first special works devoted to the reconstruction of Ukrainian-Tatar political relations and social communications in the 16-th – early 18-th centuries.

The analysis of the level of scientific development of the problem witnessed the absence of a comprehensive study, the subject of which were the Ukrainian-Tatar political relations and social communications in the XVI – early XVIII centuries. The source base of the dissertation is represented by a set of documents and materials, part of which is introduced to scientific circulation for the first time. The special novelty and informational value were documents of the judicial-administrative institutions, letters and diplomatic instructions revealing various aspects of the Ukrainian-Tatar relations of the investigated period. Theoretical and methodological basis of the dissertation are the principles of historicism, scientific, comprehensive, as well as general scientific and special-historical methods (historical-geographical, problem-chronological, retrospective, statistical, etc.). Their combination with the work of the researchers of the theory of the frontier, the civilizational approach and the studies of the nomadic way of life made it possible to fulfill the stated goals and objectives of the dissertation, revealing the peculiarities of Ukrainian-Tatar political relations and social communications during the XVI – early XVIII centuries.

The paper considers the features of Tatar settlement policy on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland. The stages of resettlement of the Tatar people, during which the establishment of the service of the Tatars was established, were determined. Key to Ukrainian land became the stage of the XVI – first half of the XVII century, during which the center of the Tatar settlement gradually moved closer to the southern and eastern borders of the Lithuanian and Polish states. The serving Tatars were involved here more often in the struggle with the Crimean Khanate and the Muscovite state, serving this people in military law to the steepe border. On this stage the majority of Tatar communities of Ukrainian lands arose. Some of them lasted until the nineteenth and early twentieth centuries.

The settlements (cities, villages, towns, settlements, countryside, etc.), where Tatars-settlements lived, were found on the lands of Volyn, Podillya, Kyiv region and Galicia. On the basis of these data, a map of their resettlement on the Ukrainian territory was developed. The regional specificity of the deposition of the Tatars reflected the historical, legal and geographical features of these regions. Most of their communities are recorded in Volhynia, where until the middle of the XVII century the private Tatars dominated the possessions of the princely and magnate families of Ostrohsky, Koretsky, Vyshnevetsky, Senyavsky, Zaslavsky and others.

In Podillya Tatars to serv in garrisons castels, privats and crown units. Most his units in fixet these in the last third XVII s., that is for polish-turki war in 1672-1676 and existence Ejalet in Podillya (1672-1699 yy.). Due to migration in this region ethnic grup Mari, and thei similarity to the Tatars, ethnonym “chemerys” has spread to the servens Tatars in thes Podilya. Kyiv region the sedentary Tatars hav old kontakts in Ukrainians kossaks. After formation Hetmanate in middle XVII s. hes community dissaper, and the servents Tatars part of kossaks army or migration in other regions Polish-Lithuanian country. In Galicia region most mantions for Tatars belong to captive, who is cath during Tatars military campaigns and war fighting action XVII sen.

The sistimatization of the collected data made is possible to develop a map of traces of Tatars sediment on the lands of the Right Bank and Western Ukraine. Her analysis confirmed that the service Tatars settled near the castle, residences of magnates, trade and craft centers, and all.

The Tatar-settlers differed in social structure, legal status and official functions. On the Ukrainian lands there were such categories as: proprietor Tatars, Tatars-Cossacks, private and city Tatars. At the beginning of the XVII century most of their service categories were equalized in rights with economic Tatars. Religious freedoms and the existence of privileges have influenced the preservation of communities and the identity of their community.

The role of Crimean and service Tatars in military-political events on Ukrainian lands is revealed. The "Crimean direction" of foreign policy was one of the priorities in the Hetmanate, and the Cossack elite maintained close business and personal ties with the top of the Khanate and the Turkish administration of the Northern Black Sea Coast. The units of the Crimeans played an important role in gaining important victories of the Cossack army, and the dynasty of the Girei acted as intermediaries in the negotiations between the Hetmanate and the Commonwealth and the Patriarch. The high level of training and education also contributed to the involvement of the Ukrainian Hetmans of the Tatars as outsourcing. They were organized in the same way as the Tartar bosses of magnates and were involved in protecting the hetman and preventing Cossack rebellions. With weakening of Hetman's power during II half of the XVII century Bakhchisarai was increasing the military presence on the Right Bank and exacerbated the influence on Chyhyryn's policy. Kalmyki had an important influence on the participation of the Tatars in the "Ukrainian question". Their "small war" against the Greeks led to a decrease in the number of Tatar platoons in Ukrainian territories and weakened their influence on Chyhyryn's policy.

Serving Tatars of the Rzeczpospolita played an important role in military events on Ukrainian territory. Ukrainian revolution of the XVII century influenced their internal (within the Rzeczpospolita) and the external (between the Crimean

Khanate, Ottoman Devlet and the Rzeczpospolita) migration, causing the actual disappearance of the institution of serving Tatars on the lands of the Hetmanate. During the second half of the XVII century Tatar banners took part in most campaigns of the Crown troops on the Ukrainian lands, and their number in the service of the Crown increased significantly. Introduction to the War of the Moscow State and treks on the land of the Grand Duchy of Lithuania since the mid 50-ies of the XVII century caused the migration of groups of Lithuanian and Belarusian Tatars to Volyn, Podillya and Galicia. The Union of the Rzeczpospolita and the Crimean Khanate in 1654 also contributed to the influx of Crimeans into the Crown Prison: Tatar, Cossack, and other bangs. Restrictions on religious freedoms and privileges in the Rzeczpospolita have led to the rebellion of the Tatar divisions. During the Polish-Turkish War of 1672-1676, they adopted Ottoman citizenship and migrated to Podillya. Upon completion, a part of the Tatars returns to the Crown on the ground, and the other – settled on the Turkish-Crimean-Polish border (near Khotin and Chernivtsi) and continues to serve the Sultan.

During the XVI – early XVIII centuries in the Crimean Khanate there were permanent and temporary population groups from Ukrainian lands that differed in their legal status, religion and sphere of activity. By status, origin and kind of activity, they are divided into personally free Christians, captives and Cossacks in the military service of Bakhchisarai. An analysis of the confessional policy of the Geraylar dynasty showed that it was formed under the influence of the Turkic customary law (Adat, Tiore), norms of Sharia and Islamic political institutions. The Christian population in the state of the Geraylar was actively involved in trade, agriculture and crafts, paying general and land taxes. The most numerous category of the Slavic population of the Crimean Khanate was captured from the Ukrainian lands that fell here as a result of regular military incursions. These raids were not spontaneous, but had different political, economic, social, environmental reasons. Their frequency significantly influenced the demography and displacement of the Ukrainian lands, which makes it possible to consider raids as a form of forced migration. The slave trade and raids for captivity had long traditions in the Crimea

and the Black Sea. In addition to the Turkish and Tatar people, they actively involved representatives of other ethnic groups and denominations. Most of the captives in the Crimea, which were isolated from the trade turnover, were used for livestock and land cultivation. They were in a temporary form of dependence, which lasted about 5-7 years. These freed-up captives were involved in the development of the dust, the settlement of virgin land and the increase in the proportion of the agricultural population of the Crimean Khanate.

An important place in the army of the Crimean Khanate was occupied by the Cossack units. They have shown themselves to be an effective military force with experience in warfare with firearms. It was found that the Geraylar used their services in order to solve their own political and military tasks. Participation of Cossacks during the XVI – early XVIII centuries is recorded in Tatar campaigns in Moldova, Transylvania, the Moscow State, in the Caucasus and against Turkey. Also, they played an important role in solving internal conflicts of Bakhchisaray with Karachi-Beyas, Nogai, Circassians, Adygames, and others like that. During the second half of the XVII century there is an increase in the number of Cossacks in the Khan's army, which was facilitated by the agreements of Bakhchisaray with Bohdan Khmelnytsky and Petro Doroshenko, as well as the active actions of the Kalmyk, Don and Zaporizhzhya Cossacks against the Greeks. Decline of the Right-Bank Hetmanate and geopolitical changes in Eastern Europe at the end of the seventeenth and early eighteenth centuries also led to the migration of Crimean Khanate groups to the groups of Ukrainian Cossacks, through which Bakhchisarai strengthened its own northern borders.

Key words: Crimean Khanate, Grand Duchy of Lithuania, Hetmanate, Rzeczpospolita, the sedentary Tatars, the serving Tatars, the Lypka Tatars, the Tartar banners, the internal troops, raids, confessional politics, Girei dynasty, the privileges, the migration, the resettlement of the Tatars.

Список опублікованих праць за темою
Статті у фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних
наукометричних баз

1. Савченко О. Особливості торгівельних відносин Гетьманщини і Кримського ханства у другій половині XVII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2014. – Вип. 12. – С. 60–66.
2. Савченко О. Зв'язки Кримського ханства і українських земель у XVIII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 131–136.
3. Савченко О. Правові засади конфесійної політики Гіреїв у Кримському ханстві в XVII–XVIII ст. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2015. – С. 161–166.
4. Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – К., 2016. – № 1(58). – С. 89–99.
5. Савченко О. Татарське населення Галичини у XVI–XVIII століттях // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ імені В. Винниченка, 2018. – Вип. 23. – С. 83–91.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Савченко О. Місце українських земель у глобальній економічній системі в добу пізнього середньовіччя // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. – С. 71–79.
7. Савченко О. Литовські татари на землях Південної Русі у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV–XVII ст. // Матеріали VII Волинської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені І. Франка). – Житомир, 2014. – С. 88–91.
8. Савченко О. До проблеми «іновірців» та полонених у Кримському ханстві у XVI – XVII ст. // Наш Крим. – К., 2015. – Вип. I. – С. 74–83.

9. Савченко О. Польські та литовські татари на південно-руських землях Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV-XVII ст. // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków. – Częstochowa, 2015. – Т. II. – С. 29–37.
10. Савченко О. Адаптація полонених, як форма соціальних взаємин на Степовому Кордоні Східної Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (25 травня 2015 р. у м. Кам'янець-Подільський). – Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – Ч. 1. – С. 41–44.
11. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої в українській історії 2-ї половини XVII ст. // Наш Крим. – К., 2017. – Вип. III. – С. 106–115.
12. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої на українських землях і Польсько-Турецька війна 1672-1676 рр. До постановки проблеми // Аль-Калям. – №6. – Вінниця: Твори, 2017 р. – С. 13–27.
13. Савченко О. «Реєстр 1844-1845 років» як джерело з історії волинських і подільських татар // Науковий збірник НМІУ. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 294-299.
14. Савченко О. Західні татари на землях Галичини. До питання про атрибуцію татарського рушника з с. Юнашків, на Івано-Франківщині // Аль-Калям. – №7. – Вінниця: Твори, 2018 р. – С. 63–76.
15. Савченко О. Приватні татари на українських землях у складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2018. – Вип. 3. – С. 256–263.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1. Стан наукової розробки теми.....	21
1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження	39
РОЗДІЛ 2. ТАТАРИ-ОСАДНИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО У XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ	51
2.1. Етапи політики татарського осадництва.....	51
2.2. Територія розселення і проживання татарського населення.....	62
2.3. Категорії, функції та привілеї татарської людності.....	94
РОЗДІЛ 3. ТАТАРИ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	104
3.1. Військо Кримського ханства у бойових діях на боці Гетьманщини	104
3.2. Участь служивих татар у воєнних походах Речі Посполитої.....	136
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ	155
4.1. Становище християн і конфесійна політика династії Гіреїв	155
4.2. Роль набігів і полону в українсько-татарських відносинах	172
4.3. Українське козацтво на службі Кримського ханства	184
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	198
ДОДАТКИ	246

ВСТУП

Актуальність. Історія Півдня сучасної України за часів Кримського ханства (XV–XVIII ст.) довгий час перебувала на периферії вітчизняних гуманітарних досліджень, тому вона слабо інтегрована до українського історичного наративу. Попри те, що українсько-татарські відносини мали багатогранний характер і включали в себе військово-політичний, соціальний, економічний та культурний аспекти, вони й досі досліджені лише фрагментарно та з переважанням позиції взаємного антагонізму. Окупація Кримського півострову Російською Федерацією у 2014 р. та її спроби обґрунтувати своє «історичне право» на цей регіон обумовлюють необхідність якісного наукового дослідження соціально-політичних зв'язків українців та кримських татар, яке б розвінчало радянсько-російські історіографічні штампи.

Мало дослідженими залишаються сторінки історії західних (волинських, галицьких, білоруських, литовських, польських) татар, які протягом століть проживали на українських землях та брали участь у знакових подіях вітчизняної історії. Тому дослідження даної теми є актуальним та науково важливим, адже дозволить краще зрозуміти особливості суспільно-політичних процесів у XVI – на початку XVIII ст.

Сьогодні залишається високим суспільний запит на наукові дослідження міжетнічних та міжконфесійних (в першу чергу християнсько-мусульманських) взаємин. Це пов'язано як зі збільшенням мусульманського населення в Європі, так і вимушеним переселенням кримських татар з окупованого півострову в інші регіони нашої держави протягом 2014–2018 рр. Адаптація на новому місці та необхідність уряду сприяти забезпеченню їх повноцінного релігійного і культурного життя змушує переосмислювати ті оцінки українсько-татарських взаємин, що сформувались під впливом російської і радянської історіографії. Традиція збереження культурної і релігійної самобутності татар-мусульман та їх ефективна інтеграція до соціального і політичного життя на українських землях у XVI – на початку XVIII ст. є прикладом неконфронтаційних християнсько-мусульманських та українсько-татарських відносин. Їх

висвітлення сприятиме не лише кращому розумінню представниками різних народів і конфесій спільного минулого в нашій державі, а й розширить предмет історії України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напрямку НПУ імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії України факультету історичної освіти «Актуальні проблеми історії України». Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (Протокол № 9 від 28 лютого 2013 р.).

Метою роботи є дослідження різних форм українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій протягом XVI – початку XVIII ст. Її досягнення передбачає вирішення наступних **завдань**:

- *з'ясувати* стан наукового вивчення проблеми, джерельну базу та методологічні засади дослідження;
- *визначити* етапи розселення та особливості формування служивих татар на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського;
- *визначити* місця проживання і соціально-правове становище татар-осадників на землях Волині, Поділля, Київщини, Галичини;
- *розкрити* роль кримських і служивих татар у воєнно-політичних процесах на українських землях Гетьманщини та Речі Посполитої;
- *встановити* групи та становище слов'янського населення з українських земель у Кримському ханстві;
- *сформулювати* напрямки подальшого вивчення українсько-татарських взаємин та рекомендації щодо використання отриманих результатів;

Об'єктом дослідження є українсько-татарські стосунки у XVI – на початок XVIII ст.

Предметом дослідження є особливості українсько-татарських політичних взаємин і соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст.

Хронологічні межі охоплюють період XVI – початку XVIII ст. Нижня межа обумовлена становленням інституту служивих татар на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського та новим етапом «татарської політики» цих держав, що розпочався після зникнення Великої Орди (1502 р.) та перемог над татарами у битві під Клецьком (1506 р.), Слуцьком (1508 р.) і Вишневцем (1512 р.). Верхня межа зумовлена геополітичними змінами у Східній Європі, що відбулись після укладення Карловицького миру 1699 р. Вони призвели до ліквідації козацького устрою на землях Правобережної України і повернення Поділля до складу Речі Посполитої. Встановленні на початку XVIII ст. в українських степах кордони сучасного зразка (з лініями перетину, пунктами пропуску, тощо) фактично завершили епоху татарських набігів та поклали край політиці татарського осадництва. Окремі сюжети у дослідженні виходять за зазначені хронологічні рамки. Звернення до них визначено необхідністю підкреслити глибинність та тривалість окремих процесів і явищ в українсько-татарських взаєминах.

Територіальні межі окреслені українськими землями сучасної Правобережної, Західної та Південної України, що протягом XVI – початку XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої (Волинь, Галичина, Західне Поділля, Брацлавщина, Київщина), Правобережної Гетьманщини (Київщина, Брацлавщина) та Кримського Ханства (Кримський півострів та Північне Причорномор'я). Саме цей регіон найвиразніше представлений в джерельній базі. Вихід за окреслені територіальні рамки обумовлений потребою комплексного аналізу окремих подій і явищ.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена змістом поставлених завдань та способом їх вирішення. Вона полягає у тому, що:

Вперше:

- здійснено комплексний аналізі українсько-татарських політичних взаємини і соціальних комунікацій протягом XVI – початку XVIII ст.;

- введено до наукового обігу раніше невідомі джерела і матеріали, серед яких «Реєстр татар Волині та Поділля», «Татарський рушник» з с. Юнашків та ін.;
- запропоновано періодизацію етапів становлення інституту служивих татар та їх розселення на українських землях;
- розроблено карту татарського осадництва на землях Волині, Поділля, Київщини, Галичини XVI – початку XVIII ст. та виділено більше 60-ти населених пунктів, в яких фіксуються групи осадників;
- визначено роль служивих татар у військових і політичних подіях на українських теренах та проаналізовано вплив Української революції XVII ст. на їх міграційні процеси;

Уточнено:

- правове становище та соціальну структуру татар українських земель Речі Посполитої;
- групи слов'янського населення з українських земель в Кримському ханстві та їх юридичний статус;

Набуло подальшого розвитку:

- висвітлення ролі війська Гіреїв у політичних та військових подіях на українських теренах у II половині XVII ст.;
- інтеграція сторінок історії кримських і західних татар до українського історичного наративу;
- дослідження традицій міжрелігійних та міжетнічних взаємин на українських землях;

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження полягає у інтеграції сторінок історії кримських і західних татар до українського історичного наративу XVI – початку XVIII ст. Зібрані матеріали та висновки роботи можуть бути використані при подальших дослідженнях українсько-татарських зв'язків та висвітленні традицій міжрелігійних та міжетнічних взаємин на землях сучасної України.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були представлені на наукових конференціях, круглих столах, семінарах та публічних лекціях. Зокрема: I міжнародній науковій конференції «Крим в історії України», присвяченій 700-річчю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції університету ім. А. Міцкевича та Археологічного музею Біскупіну «Transgressja, czyli o przekraczaniu granic» (Біскупін-Познань, Польща. Листопад 2015); III міжнародній науковій конференції: «Крим в історії України», присвяченій 700-річчю проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму (Київ, 2016); Круглому столі з нагоди відзначення 357 річниці Конотопської битви 1659 р. (Конотоп, 2016), Міжнародних літніх школах ісламознавчих досліджень: «Іслам у сучасному світі: історичний, культурний, інтелектуальний простір» (Острого, 2016; Одеса, 2017; Київ, 2018); Всеукраїнській конференції «Проблеми історичної регіоналістики. Наукові студії пам'яті Нінель Бокій» у ЦДПУ ім. В. Винниченка (Кропивницький, 2017); Щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції в Національному музеї історії України (Київ, 2016; 2017; 2018); Науково-дослідницькому семінарі Таврійського Національного університету ім. В. Вернадського та Центру ісламознавчих досліджень: «Мусульманська спадщина в Південній Україні: історія, культура, релігія» (Київ-Острого, 2017); Всеукраїнській конференції «Державотворча спадщина Богдана Хмельницького» в НПУ ім. М. Драгоманова (Київ, 2017), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Центральна Україна у вирі революційних подій» (Кропивницький, 2018) та ін.

Досліджувана тема також пройшла апробацію під час міжнародного наукового стажування на студіях «Artes liberales», Варшавського університету (Республіка Польща, жовтень-листопад 2015).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 15 публікаціях. Серед них 5 у фахових виданнях України (1 видання, що індексується у міжнародних науково-метричних базах даних) та 10 – у

матеріалах конференцій і публікаціях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертації зумовлена його метою та завданням. Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, додатків. Загальний обсяг роботи складає 272 с.; основний текст займає 197 с.; список джерел та літератури 47 с. (540 позицій), додатки 26 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія українсько-татарських політичних взаємин і соціальних комунікацій нараховує обмежену кількість спеціалізованої літератури. З огляду на актуальність даної теми, вона досі не ставала предметом окремої наукової праці. Її аспекти лише побіжно розглядалась в контексті інших глобальних проблем, зокрема: історії політичних і військових взаємин країн Східної Європи (Речі Посполитої, Гетьманщини, Московської держави, Молдавії та ін.) з мусульманськими державами Причорномор'я, історії українського козацтва, Кримського ханства чи Османської імперії. З огляду на міждисциплінарний характер даної теми, пропонуємо виділити такі етапи її дослідження за проблемно-хронологічним принципом: 1. Зародження наукового інтересу до теми (кінець XVIII – XIX ст.); 2. Становлення її наукових студій (I третина XX ст.); 3. Сучасний етап дослідження (від 1991 р. до сьогодні).

Проблема українсько-татарських відносин була однією з центральних у більшості праць, присвячених історії козацтва. Зародження наукового інтересу до неї відбулось на зламі XVIII–XIX ст. Великою мірою він був зумовлений зовнішньополітичними обставинами, такими як завоювання Російською імперією земель Кримського ханства та її війнами з Османською імперією. В цей час відбулись перші спроби наукового опрацювання козацької спадщини та постановки окремих проблем козацько-татарських відносин. Автори даного періоду звертались переважно до військових аспектів «сусідства зі степом», акцентуючи увагу на ролі козацтва у боротьбі з османами і татарами. На даному етапі варто виділити капітальні праці Д. Бантиш-Каменського (1788-1850 рр.) [122], [53], М. Маркевича (1804-1860 рр.) [286] та інших авторів. Вони в числі перших накопичили ґрунтовну джерельну базу та заклали основи подальшого дослідження українсько-татарських відносин XVI – початку XVIII ст.

Опрацювання нових джерел та формування наукових методів історичного дослідження протягом II половини XIX дало змогу глибше дослідити окремі аспекти історії козацтва та їх відносини з мусульманськими сусідами таким авторам як М. Костомаров (1817-1885 рр.) [264], [264], В. Антонович (1834-1908 рр.) [116; 117; 118], Д. Яворницький (1855-1940 рр.) [451; 452; 453] та ін. В цей час відносини з Кримським ханством і Османською імперією традиційно розглядались з позиції взаємного антагонізму. Генезу українського козацтва також пов'язували з набігами кримців на українські землі Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Важливим досягненням на цьому етапі стало те, що дослідники почали звертати увагу на участь козацтва у «східній політиці» європейських держав та їх культурних і соціальних контактах з південними (мусульманськими) сусідами.

В цей період також були закладені основи наукового дослідження історії Кримського ханства. Звернення до даної теми було викликане як загальноєвропейським інтересом до «Сходу» (орієнталізмом), так і прагненням уряду Російської імперії утвердитись у провінціях з мусульманським населенням. Один з перших, хто привернув увагу до історії народів Криму був етнограф, історик і педагог грецького походження Ф. Хартахая (1836-1880 рр.). Ряд його праць були присвячені історії греків Приазов'я, кримським татарам і традиції християнства на півострові в часи панування Гіреїв [425], [426]. В 1887 р. російський сходознавець і тюрколог В. Смірнов (1846-1922 рр.) підготував і видав докторську дисертацію, присвячену історії Кримського ханства [378]. Вона стала першою науковою монографією з даної теми в Російській імперії. Дослідження охоплювало період із XIII до початку XVIII ст. і залучало широке коло східних (переважно османських) джерел. Праця сприяла появі наукової тюркології в Російській імперії. Але, як влучно зазначив дослідник О. Галенко, «...концептуально вона застаріла вже на момент виходу в світ» [182]. Проф. В. Смірнов висвітлював відносини з Кримом через призму багатовікової боротьби землеробів проти номадів, акцентуючи увагу на цивілізаційній ролі в цій боротьбі російської держави. Окремі твердження автора лягли в основу

низки живучих мітів, центральне місце в яких посідали ідеї споконвічної ворожнечі Москви з Кримським ханством, «неповноцінності» держави Гіреїв та паразитичному характеру її економіки. В подальшому ці твердження хоча і були переглянуті, вони залишили помітний вплив на оцінки україно-татарських відносин серед українських дослідників. Відсутність іншої фахової праці з історії Кримського ханства на основі османських джерел протягом тривалого часу робить її авторитетною навіть на сьогоднішній день.

Протягом кінця XIX – першої третини XX ст. відбулись зміни у дослідженні відносин українських земель з мусульманським сходом. Вони розпочали новий етап у розробці українсько-татарських відносин. Важливе місце в цих дослідженнях посідають праці М. Грушевського (1866-1934 рр.). В різних томах «Історії України Русі» автор охопив ряд досліджуваних аспектів, зокрема: особливості колонізації Поділля і Київщини XIV–XVI ст., феномен українського козацтва та його протистояння з мусульманськими сусідами, дипломатичні та військові контакти українських гетьманів з Кримом та Отаманською Портою, тощо [208-213]. Надбанням його праць стало включення до українського наративу окремих епізодів з історії Кримського ханства. М. Грушевський був одним з перших українських дослідників, хто звернув увагу на роль інституту служивих татар у становленні українського козацтва. Хоча, як окремий служивий стан на українських землях дослідник їх не виділяв. Поставивши під сумнів твердження М. Любавського про активне осадження татар на Київщині протягом XIV – кінця XVI ст. [283], він зазначав про те, що в цьому регіоні їхня кількість була занадто нечисельна і не могла вплинути на українське козацтво [209].

Великий інтерес становить його магістерська дисертація, присвячена Барському староству (1894 р.). В ній дослідник приділив увагу історії подільських чемерисів, їхньому походженню та особливостями служби, відмітивши їхню подібність до служивих татар. Вважаємо також влучним припущення дослідника про те, що на Поділлі поняття «чемерис» перестало

бути етнонімом і почало застосовуватись до всіх замкових слуг східного походження (марійців, татар, черкесів, тощо) [207].

Пожвавлення дослідження зв'язків українських земель зі східними народами спостерігається протягом 20-30-х років ХХ ст. Це було пов'язано зі становленням українських сходознавчих осередків з центрами в Києві і Харкові. Видатна роль у фундації українського наукового сходознавства належить академіку татарського походження А. Кримському (1871-1942 рр.). Високий рівень знання східних і європейських мов дали змогу автору створити праці з історії, філології та літератури народів сходу, що значно збагатило українську науку як важливим фактажем, так і їх новим розумінням. В 1924 р. українською мовою була видана його праця, присвячена історії Туреччини [276]. Вона базувалась на широкій джерельній базі і мала оригінальний погляд на історію Османської імперії як багатонаціональної держави. Частина її присвячена також епізодам з історії українсько-татарських соціальних відносин. Дослідник акцентував увагу на місці слов'янського населення (в тому числі й українських бранців) в історії та культурі Туреччині і Криму. Навіть на сьогоднішній день праця зберегла оригінальність, а тому була перевидана в 1996 р. За редакції А. Кримського також вийшла у світ збірка «Студії з Криму» 1930 р., що стала цінним надбанням українського кримознавства. Вона представила оригінальні дослідження і публікації джерел з історії татарської літератури та українсько-татарських відносин А. Кримського, К. Харламповича, О. Оглобіна, Л. Окіншевича, А. Маркевича, Я. Кемаля, О. Акчокракли та ін. [396].

Протягом 1927-1931 р. в Харкові видавався журнал «Східний світ», де публікувались матеріали таких дослідників як Ф. Петрунь [322], В. Дубровський [222], М. Горань, А. Носов [314]. Їхні праці в тому числі були присвячені і соціальним, дипломатичним, культурним та економічним зв'язкам українських земель зі східними народами. В 1930 р. на сторінках журналу вийшла стаття журналіста, історика і діяча кримсько-татарського відродження О. Акчокракли (1878-1938 рр.). Вона була присвячена татарській поемі «Тугай-

бей», авторства Джан-Муххамеда-ефенді. Дослідник віднайшов її спільно з У. Боданінським (етнографом і засновником музею Бахчисарайського хансараю) під час етнографічної експедиції. Поема висвітлювала похід перекопського мурзи Тугай-бея проти Речі Посполитої в 1648-1649 роках та спростовувала твердження В. Смірнова про відсутність татарських джерел з даного періоду. О. Акчокракли був фахівцем з османської мови і східної каліграфії. Йому належали також ряд розвідок про татарські документи XVI–XIX ст. в Криму [109]. Подальша наукова робота автора була обірвана, а сам дослідник репресований і розстріляний у 1938 р.

Цінність становили і маловідомі дослідження археолога та кримознавця М. Ернста (1899-1956 рр.) – вихідця з родини київських німців. Освіту він отримав у Глухівській гімназії та Берлінському університеті, присвятивши свою магістерську дисертацію відноси́нам Московської держави та Кримського ханства за царювання Івана III. Одну з перших праць дослідник присвятив проблемі набігів та работоргівлі [45], [46]. Його наукова робота дослідника постійно переривалась переслідуванням російською владою. В 1914 р. через німецьке походження, науковець був засланий до Волгоградської губернії, звідки повернувся лише в 1917 р. З 1918 р. він переїздить до Криму, де в 1920 р. займає посаду професора Таврійського університету, працюючи паралельно в Центральному музеї Тавриди на посаді заступника директора з наукової роботи і завідувачем археологічного відділу.

Хоча М. Ернст більше відомий як археолог і дослідник палеолітичних стоянок Криму, вчений присвятив праці і пам'яткам татарського Солхату (Ескі Ки́рим), ранній історії Кримського ханства та походженню кримських татар [44]. На кінець 30-х р. М. Ернста звинуватили у шпигунській діяльності, а підставою затримання став текст його лекції з історії Стародавнього Риму. Він пережив ряд арештів і переслідувань, що завадило подальшим дослідженням автора. Його брата, відомого киевознавця Ф. Ернста, безпідставно стратили у 1942 р. Самого Миколу вислали до м. Прокопівськ (Кемерівська область), де він у 1956 р. помер після реабілітації радянською владою. Частина рукописів

його праць на сьогоднішній день зберігається в науковому архіві НМІУ. Серед них наявні матеріали з ранньої історії Кримського ханства і його відносин з Московською державою, а також матеріали конференцій і виступів дослідника [44; 45; 46]. Доробок автора навіть на сьогоднішній день потребує детального дослідження, адже є маловідомий серед науковців.

Загалом, протягом I третини ХХ ст. можна спостерігати позитивну динаміку в дослідженні й переосмисленні тюркської спадщини українських земель та збільшенні інтересів до їх неконфронтаційних взаємин зі Сходом (торгівлі, культури, соціальних зав'язків, тощо). Попри це, подальший успіх цих досліджень був нівельований переслідуванням і репресіями науковців та розгромом сходознавчих центрів в Україні радянською владою [428, с. 55]. Доля А. Кримського, М. Ернста, О. Аккчокракли та багатьох інших дослідників підкреслює те важке становище, у якому опинилась українська історична наука та кримознавство в цей період.

З кінця 30-х р. ХХ ст. дослідження проблем історії українсько-татарських відносин майже припиняються. Їхні окремі аспекти продовжують висвітлюватись радянською історіографією, але виключно через призму формаційного підходу та з позиції взаємного антагонізму. Негативні наслідки для дослідження проблеми мала депортація населення Кримського півострова в 40-х роках ХХ ст. – татар, греків, німців, вірмен, болгар та інших, що зробило цю тематику на довгі роки табуваною. Навіть передача Кримської області до складу УРСР у 1954 р. не спричинила до активного дослідження соціальних відносин його мешканців з населенням континентальної України.

Певною мірою на цю подію відреагувала українська діаспора. У 1954 р. архітектор і дослідник мистецтва В. Січинський опублікував у м. Нью-Йорк брошуру історичних нарисів про Крим [376]. Вона мала переважно описовий характер, але звертала увагу на давність зав'язків Кримського півострову з іншими регіонами сучасної України через торгівлю і міграційні процеси. До проблеми і надалі звертались дослідники діаспори, хоча також доволі побіжно. Зокрема, османське підданство гетьмана П. Дорошенка висвітлював дослідник

Д. Дорошенко [221]. Через відірваність від джерел розробка українсько-татарських відносин опинилася на периферії досліджень з історії України.

Зрушення у її висвітленні відбулись лише в 80-х – 90-х роках ХХ ст. Серед дослідників, що з числа перших почали розробляти різні аспекти даної проблеми варто виділити В. Борисенка, В. Степанкова, В. Смолія, Ю. Мицика [289; 291; 292; 293; 294; 301], В. Горобця [190-195] та ін. Науковці велику увагу приділяли дипломатичним відносинам козацтва з Кримським ханством і Османською імперією, а також, ролі татар в військових кампаніях на українських теренах. Ними було залучено широкий масив джерел та впроваджено нові методологічні підходи. Дослідникам В. Смолію та В. Степанкову належить першість у перегляді хронологічних рамок Української революції середини ХVІІ ст. та ряду усталених тверджень про роль в ній Кримського ханства [379; 380; 381; 382]. Дослідник В. Борисенко також звернув увагу на участь Бахчисарая в політиці українських гетьманів доби Руїни, переглянувши його значення для українського державотворення [146; 148; 149; 150]. Окремі праці присвятив військово-політичним відносинам Війська Запорізького з Гіреями у І половині ХVІІ ст. [147]. На думку автора, саме вони заклали важливе підґрунтя союзу Богдана Хмельницького та Іслама ІІІ Гірея у 1648 р. Варто підкреслити, що на цьому етапі дослідники вперше переосмислили роль Кримського ханства в становленні української державності ранньомодерної доби та відійшли від традиційної тези «непримеримого ворога», що домінувала в радянській історичній думці.

Перебування Криму в складі незалежної України та поступова репатріація кримських татар привернули увагу до історії їх взаємин з українцями. Більше уваги вчені стали приділяти міжкультурним, міжцивілізаційним, господарським і соціальним зв'язкам, участі тюркського населення в українському етнотворенні, тощо [370], [436].

Важливе місце у переосмисленні місця «Сходу» в українській історії належить таким науковцям як Я. Дашкевич, О. Пріцак та О. Галенко. Дослідники прагнули відійти від усталеного трактування відносин зі східними

народами з позиції антагонізму. Я. Дашкевич був один з перших в новітній українській історіографії, хто намагався застосувати до тюрко-слов'янських відносин теорії фронтиру та пограниччя Ф. Тернера та О. Латімора. У своїх працях автор висвітлював соціальні, історичні, дипломатичні й культурні відносини між слов'янським і тюркським населенням українських земель та намагався розкрити їхню широку палітру [215-219]. Професор Гарвардського університету О. Прицак присвятив ряд праць «південному вектору» дипломатії Гетьманщини [334; 335; 336]. Перший звернув увагу на те, що посередництво династії Гіреїв відкрило Богдану Хмельницькому шлях до міжнародних угод. У своїй статті «Що таке історія України» дослідник закликав відійти від етноцентризму та в рівній мірі досліджувати всі спільноти і типи держав що існували на теренах сучасної України в минулому [337]. Цю ідею підтримав і сходознавець О. Галенко, присвятивши низку праць найбільш проблемним аспектам татарсько-українських взаємин – набігам кримців, українському полону в Криму та чорноморській работоргівлі [171; 173; 174; 176; 179; 181; 182]. Автор також підготував окремі розділи колективних праць, в яких висвітлював дипломатію і економіку Кримського ханства [172], [180]. Звернув увагу на спроби хана Іслам Гірея III сформувати в середині XVII ст. коаліцію з Гетьманщиною і Молдавією, метою якої було відвоювання спадщини Великої Орди в Москві. Оригінальними є спостереження дослідника з приводу переосмислення місця Кримського півострова в українській історії та стереотипам, сформованим навколо висвітлення українсько-татарських взаємин [183; 182; 178].

Цінним для розуміння українсько-татарських відносин є доробок В. Грибовського. Автор вперше комплексно дослідив історію ногайських орд у Північному Причорномор'ї [199]. Приділив особливу увагу етапам їх міграції, особливостям господарського і військового устрою та відносинам з Військом Запорізьким [197; 198; 200; 201; 202; 203]. Інтерес викликає розвідка дослідника, присвячена біографії польсько-литовського татарина Якуба

Рудзевича (Якуба-аги), який відіграв важливу роль в відносинах Кримського ханства і Російської імперії у XVIII ст. [196], [204].

Місце українських земель у дипломатії Османської імперії та Кримського ханства розкривали у своїх працях Я. Федорук [416-419] та Н. Савчук [536], [357]. Дослідники проаналізували внутрішньополітичну ситуацію в державі Гіреїв та еволюцію їхньої політики по відношенню до Війська Запорізького у II половині XVII ст. Проблеми чорноморської работоргівлі та відносини українського козацтва з Портою і Кримом також висвітлював український османіст Гарвардського університету В. Остапчук [319; 320; 511; 512; 513; 514].

Важливий внесок у розробку окремих аспектів досліджуваної теми зробили В. Щербак [448], [449] та В. Балушок [121]. Їхні праці присвячені етнічному складу козацтва та козацько-татарським відносинам на рівні культури і мови. Дослідник В. Щербак також звернув увагу на відносини служивих татар і українських козаків, припустивши вплив політики їх розселення на формування козацького землеволодіння в XVI – I половині XVII ст. [449].

Значний внесок у висвітлення українсько-татарських відносин був здійснений Т. Чухлібом. Дослідник розкриває місце Війська Запорізького у міжнародних відносинах та ролі чорноморського вектора зовнішньої політики Гетьманщини [437; 438], [439; 441; 445]. Акцентує увагу на тривалості і регулярності відносин українського українського козацтва з Кримським ханством. У 2017 р. побачила світ праця «Козаки і татари», в якій автор висвітлює особливості політичних і військових відносин козацької спільноти з татарами протягом XVI–XVIII ст., в якій було наголошено на характері неконфронтаційних аспектів їхнього сусідства [442].

Історії господарських, дипломатичних і повсякденних взаємин українського козацтва з Кримським ханством та турецькою адміністрацією Північного Причорномор'я, присвячені праці С. Андрєєвої [533; 112; 113; 114; 115]. Дослідниця залучила широку джерельну базу та запропонувала

розглядати їх відносини з урахуванням історико-етнографічних особливостей даного регіону. Історію перебування запорожців в османському підданстві та соціальні зв'язки українського і тюркського населення в Буго-Дністровському межиріччі протягом XVIII ст. висвітлювали В. Мільчев [302; 303; 304], О. Бачинська [126-131], О. Серeda [131], [372].

Окремо слід зазначити про вклад українських учених в опрацюванні спадщини татар-осадників (західних, литовських, польських, волинських татар) на українських землях. Чи не єдиним на сьогоднішній день дослідником їх писемних пам'яток, інтелектуального і духовного життя є М. Якубович. Автор опублікував ряд праць з локалізації татарських общин на Волині та ролі мусульман в українській історії [456], [485], [242]. Уперше дослідив і увів до наукового обігу унікальні писемні пам'ятки волинських татар – «Острозький Коран 1804 р.» і «Ювківецький хамаїл» [455], [458]. Важливим також стало дослідження філософської думки Кримського ханства, що стало першою подібною працею в українській науці [457].

Відносини Великого князівства Литовського зі степовими державами та їхнє значення для українських земель досліджує також Б. Черкас. У ряді праць автор проаналізував особливості служби татар-осадників та припустив існування «татарської колонії» в Каневі протягом кін. XIV–XVI ст. [431;432;433]. У контексті «східної політики» Великого князівства Литовського служивих татар розглядав і Я. Пилипчук [324; 325; 326; 329; 328]. Процес формування служивої шляхти на українських теренах проаналізувала Н. Яковенко. Дослідниця приділила велику увагу окремим родам тюркського походження, що осідали на Волині, Київщині і Брацлавщині, довівши, що тюркський компонент відіграв вагомую роль у формуванні служивого стану цих регіонів [454]. Окремі аспекти розселення шляхти тюркського походження на українських землях висвітлювали також О. Русина [342-344], О. Однороженко [316], І. Кондратьєв [261-263] та інші.

Інтерес до історії минувшини Кримського півострова зріс після окупації та спроб його анексії Російською Федерацією у 2014 р. Загострення

кримськотатарського національного питання, міграція з тимчасово окупованих територій та протистояння з російським інформаційним простором привернули увагу до українсько-татарських зв'язків. Як наслідок, було започатковано низку періодичних видань, збірок і студій, присвячених як історії Криму загалом, так і татарсько-українським відносинам. Серед них можна виділити такі наукові і науково-популярні видання як: студії «Крим від античності до сьогодення» (2014 р.), часопис «Крим в історії України», «Історія Криму в запитаннях і відповідях» (2015 р.) [243], «Наш Крим: неросійські історії українського півострова» (2016) [310] та ін. Не дивлячись на високий суспільний запит на наукові праці з історії Кримського ханства, соціально-політичні аспекти цих зв'язків досі залишаються слабо дослідженими.

Важливий внесок у розробку окремих аспектів україно-татарських соціально-політичних відносин був здійснений іноземними дослідникам. З огляду на майже повну відсутність інтересу до проблематики західних (служивих) татар серед українських авторів, переважно їх висвітлювали історики Польщі, Литви та Білорусі. Великою мірою це пов'язано з тим, що саме на теренах цих державав збереглися місця компактного проживання представників цієї народності і сьогодні.

Інтерес до наукового опрацювання їхньої спадщини також зароджується на рубежі XIX ст. Одна з перших спроб їх дослідження належала польському історичу з Волині – Тадеушу Чатські (1765 – 1813 рр.). До кола його інтересів відносилась історія національних меншин, що мешкали на землях колишньої Речі Посполитої (ромів, євреїв, караїмів, німців). Не залишились поза увагою автора і татари. У 1810 р. він опублікував одну розвідок «О татарах», яка згодом неодноразово перевидавалась. Праця мала довідковий характер і коротко висвітлювала історію появи татар у Великому князівстві Литовському, їх правовий статусу та релігійне життя. Традиційно, генезу татарських осад він пов'язував зі східною політикою князя Вітовта, акцентуючи увагу на татарських общинах у м. Вільно і Троки. Дослідник тільки епізодично

зупинявся на татарах Волині. Їх походження Т. Чатські виводив із числа бранців Перекопської Орди, яких розселяли для заняття землеробством [474].

Одним із перших, хто звернув увагу на історію татар на Поділлі, був польський лікар, історик та публіцист Юзеф Антоній (Аполінарій) Ролле (1829-1894 рр.). Збираючи і публікуючи старовинні перекази і легенди про Поділля, автор підготував працю з історії подільських фортець. Надихаючись художніми творами письменника Г. Сінкевича, він звернувся до окремих епізодів з історії українсько-татарсько-польських відносин. Частину своєї статті про Камянець-Подільський часів війни 1672-1676 рр. він присвятив татарам-ліпка, зупинившись на проблемі їхнього походження, етнічного складу та місця проживання [516].

Перша спроба комплексного наукового дослідження з історії татар-осадників належала професору А. Мухлінському (1808–1877 рр.). Сходознавець залучив широку джерельну базу та відвідав ряд країн Близького Сходу. Наслідком його пошуків стала монографія про походження та становище литовських татар (1857 р.) [308]. Вона охоплювала період від XIV до XIX ст. та висвітлювала історію появи татар в Великому князівстві Литовському. Дослідник виділив етапи розселення та особливості правового статусу татарської людності. Звернув увагу на їхню структуру, виокремивши «татар-козаків» в окрему служиву категорію. Професор також увів до наукового обігу писемну пам'ятку західних татар: «Справу про польських татар». У 1858 р. вона була перекладена і видана у м. Вільно, з авторськими коментарями і приписками [506]. За версією дослідника, автором рукопису був невідомий литовський татарин, який розповідав османському уряду подробиці життя мусульман в Великому князівстві Литовського на середину XVI ст. Довгий час пам'ятка вважалась унікальним джерелом, хоча на сьогоднішній день її оригінальність викликає сумніви у ряду фахівців [229], [496].

Варто підкреслити, що на цьому етапі дослідження з історії західних татар мали переважно локальний характер, хоча накопичення джерельного

матеріалу та перші спроби його осмислити суттєво вплинули на подальші дослідження цієї народності.

Якісно новий етап відбувся в першій третині ХХ ст. Він був пов'язаний з культурним відродження та активізацією національних рухів серед татар у Північно-Східній Європі. Після розпаду Російської імперії вони прийняли активну участь в політичних і дипломатичних процесах у Азербайджані, Кримській (грудень 1917 - січень 1918 рр.) і Польській (1918-1939 рр.) республіках. Їх громадами розглядались питання консолідації татар Польщі, Литви, України і Білорусі. Інтерес до власного минулого сприяв створенню у 20 - х роках «Культурно-просвітницького союзу татар Польщі», який очолили татарські шляхтичі, брати Леон і Ольгерд Кричинські. За їхньої ініціативи у приміщенні муфтіату міста Вільно відкривається музей історії татар та розпочинається активна видавнича діяльність. В 1929 р. у м. Вільно побачив світ перший гербовник татарських родин Польщі, укладений С. Дзядулевичем [473]. Його праця охопила близько 600 татарських родів з додатками їхніх гербів, тамгів-печаток і генеалогічних таблиці. Починався гербовник зі вступної статті про історію розселення татарської людності на землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Включав відомості про ті роди, що досі зберігали іслам та тих, хто прийняли християнство різних конфесій. Хоча праця в майбутньому так і не була остаточно завершена, довгий час вона залишалась єдиною. Чимало позицій її з часом були уточнені, доповнені або спростовані. Попри це, вона заклала основи комплексного генеалогічного дослідження родин татар Польщі у майбутньому.

Розпочався випуск періодичних видань, найпомітнішим серед яких став «Татарський щорічник». Видавався він під редакцією Леона Кричинського протягом 1932-1938 років, об'єднавши низку науковців і громадських діячів. Світ побачило лише три випуски, оскільки четвертий був обірваний окупацією Польської Республіки Радянським Союзом та Нацистською Німеччиною у вересні 1939 р. Окремі статті у журналі дослідники присвятили участі польсько-литовських татар у політиці, військових подіях та культурному житті

Речі Посполитої. Ряд розвідок висвітлювали їхні зв'язки з країнами Сходу [478; 487, с. 43-47; 499, с. 229-301]. Були вперше опубліковані цінні матеріали, що стосувались біографії відомих діячів татарського походження та привілеїв їх громадам. Почала з'являтися і тематика присвячена повсякденню, мові, релігійному життю і звичаям цієї спільноти. Саме на цьому етапі дослідники починають звертати більше уваги до татар на українських теренах, розглядаючи їх общини в контексті історії Польщі, Литви та Білорусі [500, с. 425-428].

У третьому томі щорічника варшавський дослідник татарського походження С. Кричинський представив монографію з історії литовських татар [501]. Вона охоплювала межі від XIV до XIX ст. та містила ґрунтовний фактичний матеріал. Окрема увага в ній була приділена назві і самоназві татар («ліпка», «польські», «литовські» і т.д.), їхній соціальній структурі та роду занять. Робота мала на меті показати етапи становлення народності, хоча і акцентувала увагу переважно на збережених общинах Литви й Білорусі.

На цьому етапі був частково розроблений понятійний апарат і періодизація історії західних татар. Персоніфіковано окремих діячів тюркського походження на теренах Речі Посполитої. Віднайдено і опубліковано раніше невідомі привілеї і пожалування татарам від литовсько-руських князів та польських королів [500, с. 229-301]. Характерно, що більшість дослідників даної проблеми мали татарське походження. Вони ставили за мету інтегрувати історію західних татар у національний наратив тих країн, в яких вони проживали. Тому, їхні студії були присвячені переважно татарським общинам у Литві, Польщі й Білорусі, у той час як місце українських земель у політиці татарського осадництва аналізувалися лише побіжно. Значенням даного етапу стало те, що їхні напрацювання в подальшому привернули увагу до татарських общин Волині, Поділля, Галичини та Київщини, заклавши основи наукових студій із цієї проблеми. Незважаючи на посилений інтерес до західних татар, дослідження їхньої спадщини було перервано захопленням Польщі в вересні 1939 р. Окупаційними урядами були розгромлені їхні головні наукові, політичні й громадські центри (в тому числі

татарський муфтіат і музей у м. Вільно) [520, с. 305-320]. Діячі татарського відродження зазнали репресій і переслідувань з боку гестапо та НКВД. На довгі десятиліття дослідження історії татар у Польщі, Литві й Білорусі було припинено.

Відновлення дослідження історії західних татар відбулося лише наприкінці ХХ ст. Воно було пов'язане з ідеологічними й політичними змінами в суспільстві, які сприяли зростанню інтересу до національної історії татар у незалежних Польщі, Литві і Білорусі. На даному етапі побачили світ праці таких дослідників як Я. Собчак, П. Боравський, А. Дубінський, Я. Тишкевич та ін. Важлива роль у розробці татарської тематики пов'язують з діяльністю П. Боравського. Дослідник розпочав активну роботу в напрямку наукового опрацювання спадщини західних татар та популяризації їхньої історії. В 1986 р. спільно з А. Дубінським дослідники видали працю з історії, культури і традицій татар Польщі [465], яка з часом стала посібником з етногенезу цієї народності. Хоча окремі її позиції з часом були уточнені та переосмислені, вона привернула увагу до ряду проблем історії цієї етнічної спільноти. Паралельно, побачили світ ґрунтовні праці дослідника [464]. Важливе значення мала спільна праця П. Боравського з В. Сінкевічем та Т. Васілевським. Її результатом стало видання «Ревізії татарських маєтків» 1631 р. Яна Кердея [466] – реєстру служивих татар литовських і білоруських земель Речі Посполитої.

У 1989 р. вийшла друком праця варшавського професора Я. Тишкевича, присвячена татарам в історії Польщі та Литви [521]. Автор дослідив участь татар у політичних і військових процесах Речі Посполитої та її дипломатичних контактах з Кримом і Туреччиною. Будучи фахівцем у галузі історичної географії і демографії, він привніс новий погляд на ряд усталених позицій з історії окремих татарських общин. В 80-х роках П. Боравський і Я. Собчак розпочали багаторічну дискусію з приводу етнічної належності і правового становища татар Речі Посполитої, яка і сьогодні продовжується іншими дослідниками [517; 518; 519; 486; 525; 526].

Пожвавлення дослідження історії татар відбувалось і завдяки національній політиці країн, у яких проживали їхні нащадки. Зокрема, в Польщі у 1999 та 2000-му роках побачили світ ряд каталогів писемних пам'яток татар, а також, їх мечетей і мазарів (кладовищ) за авторства А. Дрозда, М. Дзієкана та Т. Майди [469; 470; 471]. В 1993 р. відновлено випуск «Татарського щорічника» під назвою «Щорічник польських татар».

У цей час також збільшується інтерес до духовного, релігійного життя та ідентичності татарської спільноти. Важливий внесок у розробку цієї теми належить польському історичному татарського походження, проф. А. Конопацкі. В 2005 р. ним була видана монографія, присвячена релігійному життю татар Великого князівства Литовського в XVI–XIX ст. [496]. Окрім сторінок історії, дослідник звернув увагу на специфіку ісламу, структуру релігійних общин (джемаатів) та рукописну традицію литовських татар. Автор також критично переосмислив анонімний трактат «Справа про польських татар», виданий А. Мухлінським, виразивши сумніви з приводу його достовірності.

Сучасний етап дослідження спадщини західних татар характеризується відродженням їхніх історичних студій. Попри активне вивчення історії, культури, релігійного життя, а також публікацію татарських арабографічних писемних пам'яток, українські землі досі залишаються на периферії цих досліджень.

Польські дослідники висвітлювали й інші аспекти українсько-татарських взаємин. Зокрема, місцю українських земель у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством і Османською імперією присвятив ряд праць Д. Колодзейчик. Автор також звернув увагу на особливості «османського фронтиру» на Півдні України, чорноморську работоргівлю та історію Подільського *еялету* (1672-1699 років) [490-493]. Дослідник одним із перших зазначив про спробу королівського уряду використати калмиків у боротьбі проти козацько-татарського союзу [495, с. 321-253]. Історію Кримського ханства висвітлював також Л. Подгородецький [515], особливу увагу

приділивши його місце у відносинах між Гетьманщиною та Річчю Посполитою.

Останні десятиліття посилюється інтерес до дослідження татар у Білорусі. Важлива роль у цьому належала І. Канапацкі (1949 – 2005 рр.) – громадському й релігійному діячу татарського відродження. Низку праць він присвятив історії, культурі та книжній традиції татар Білорусі, започаткувавши активну діяльність зі збереження їхньої спадщини [529; 225; 497]. Духовну культуру татар білоруських земель продовжила досліджувати і З. Канапацкі. У 2005 р. захистила дисертація, присвячену історії та культурі татар білоруських земель у XIV–XVII ст. [535]. Авторці належить також важлива роль у дослідженні арабографічних писемних пам'яток західних татар – *кітабів* та *мухїрів* [529], [245].

Важливе місце в розумінні мусульманської спадщини українського півдня належить стамбульському історичному кримсько-татарського походження Г. Іналджику (1916-2016 рр.). Автор досліджував різні галузі османістики та тюркології. У 1973 р. вийшла у світ його праця з історії Османської імперії в класичну добу (1300-1600) [240], яка й досі вважається одним з найавторитетніших викладів історії Османської цивілізації. Окремі частини праці присвячені українським землям під владою кримського хана й османської адміністрації, а також їхнім відносинам із козаками. Доробок автора розкриває різні сторони дипломатичних, економічних і соціальних відносин українського населення з Кримським ханатом і Портою. Важливими є дослідження османських джерел з історії чорноморської работоргівлі, зокрема торгівельних книг м. Кафи [239; 241; 482; 483].

Російська дослідниця Т. Яковлева звернула увагу на місце Кримського ханства в політиці Гетьманщини. Переглянула ряд усталених позицій у російській історіографії на роль українських гетьманів у відносинах між Москвою, Бахчисараєм і Стамбулом [397; 398; 399; 400; 402]. Окремі аспекти досліджуваної проблеми охоплювали також Б. Флоря [421], [422], С. Орешкова [318, с. 6-28] та ін. Маловідомим сторінкам ролі калмиків у боротьбі

Московської держави з Кримським ханством присвячені роботи Л. Боброва [140; 141; 142] і В. Тепкеева [405]. Автори проаналізували особливості ведення «малої війни» ойратів проти Гіреїв та їхнього впливу на політику Бахчисарая в Україні. Першим, хто дослідив на основі східних джерел історіографічну традицію Кримському ханства був І. Зайцев [230]. Сходознавець також розробляє ряд проблем, пов'язаних з конфесійною політикою Гіреїв та історії татар на землях Великого князівства Литовського [231], [233], [234]. Окремі аспекти проблеми дослідив краснодарський дослідник Д. Сень [364; 365; 366; 367; 368]. В докторській дисертації автор прослідкував різні сторони соціальних і дипломатичних контактів козацьких формувань Дону з Гіреями і Османами, розкривши особливості їхніх неконфронтаційних взаємозв'язків [515]. Автор один із перших розкрив маловідомі аспекти підданства козаків-некрасівців династії Гіреїв у XVIII ст., звернувши увагу на релігійне життя православних-старобрядців у мусульманській державі.

Історію та генеалогію татарських родин Великого князівства Литовського і Королівства Польського висвітлює російський історик татарського походження С. Думін [472] Автор також присвятив ряд праць історії, правовому статусу й духовній культурі західних (польських, білоруських, литовських) татар, спробувавши дослідити їхню етнічну належності і генетичні зв'язки з іншими тюркськими народами [223], [224, с. 309-325].

Цінну інформацію при дослідженні соціально-політичних взаємин українських земель і Кримського ханства мали праці археологів та антропологів, що працювали з матеріальними свідченнями тривалих тюрко-слов'янських зав'язків на українських теренах. Серед них варто виділити праці С. Біляєвої [138], [139], О. Харитонові [539], Т. Рудич [341], С. Сегеди [362] та інших.

Таким чином, проблема україно-татарських відносин була однією з центральних в українському історичному наративі. Не дивлячись на це, її соціально-політична складова не була темою окремого комплексного

дослідження. Вона перебувала на периферії проблематики історії козацтва, Кримського ханства, Османської імперії чи Речі Посполитої. Аналіз наукового доробку дає змогу виділити три етапи розробки цієї теми: зародження наукового інтересу до теми (кінець XVIII – XIX ст.), становлення її наукових студій (з кінець XIX – I третина XX ст.) та сучасного етапу дослідження (від 1991-2018 рр.). Протягом них була накопичена джерельна база та здійснені спроби осмислення предмета дослідження. Попри це, в українській та іноземній історіографії досі відсутні студії з історії західних татар на українських землях, а україно-татарські соціально-політичні взаємини залишаються слабодослідженими.

1.2. Джерельна база та методологічні засади дослідження

Проблема україно-татарських соціально-політичних відносин знаходиться на стику дисциплін. Через цю специфіку, джерельна база дослідження розпорошена. Її ґрунтовне висвітлення передбачає використання широкого масиву архівних та опублікованих матеріалів українських і польських архівів та бібліотек. Основу джерельної бази склали такі групи як: актові книги (судово-адміністративних установ), описи, реєстри війська й населених пунктів, листування, мемуари, щоденники подорожуючих, тощо. Залучені в роботі архівні джерела переважно зберігаються в фондах «Центрального державного історичного архіву України» у м. Києві (далі ЦДІАК України) та «Головного архіву давніх актів» Варшави в Республіці Польща (Archiwu głównego aktów dawnych, далі AGAD). Окремі матеріали також були залучені з наукового архіву Національного музею історії України (далі АНМІУ).

При дослідженні історії татар-осадників на українських землях велику цінність становили актові джерела з фондів ЦДІАК України. Зокрема, це документи судово-адміністративних установ Волині – регіону, де татарські общини проіснували найдовше. Відомості про них розпорошені по різних судовим книгам XVI-XVII ст. Під час дослідження були опрацьовані та

залучені матеріали 16-и книг луцького (ф. 25, 26) [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16] кременецького (ф. 21) [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9], володимирського (ф. 28) [17] гродських і земських судів. Специфіка цієї групи джерел зумовила те, що вони відображали переважно участь татар у конфліктних чи надзвичайних епізодах: наїздах, сутичках, військових походах, тощо. Тим не менше, ці джерела дали змогу висвітлити окремі сторінки проживання служивих татар на українських землях, їхнє повсякдення, рід занять та відносили з іншими народами й конфесіями. Документи також допомогли встановити ряд діячів татарського походження, локалізувати окремі татарські общини на українському правобережжі та з'ясувати особовий і командний склад окремих татарських хоругв. За винятком книг кременецького гродського суду (ф. 21), більшість матеріалів цих фондів має задовільний стан збереження.

Пошукова робота в фонді «Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора» (ф. 442, ЦДАК України) дала змогу виявити і вперше ввести до наукового обігу раніше невідомий реєстр татарських родин Волині і Поділля: «Списки и переписка с волинским и подольским губернаторами о татарах, проживающих в Подольской и Волинской губ. и пользующихся дворянским званием» [1]. Документ складається з 23-х аркушів у вигляді переписки між волинським губернатором – г. м. І. Каменським (пом. 1856 р.) та подільським губернатором – г. м. А. Радіщевим (1796-1881 рр.). Він став цінним джерелом при дослідженні татарських родин, що підтвердили дворянський статус після поділів Речі Посполитої і проживали в таких населених пунктах як Острог, Старокостянтинів, Новоградволинський, Ковалівка, Ювківці, Тудорів, тощо. Його дослідження допомогло встановити чисельність татар на Правобережжі, з'ясувати особливості їхнього повсякдення, роду діяльності, сімейних звязків та релігійного життя. Хоча «Реєстр 1844-1845 років» виходить за зазначені хронологічні межі дослідження, він дає змогу краще зрозуміти юридичний статус і особливості внутрішнього устрою татарських общин на українських теренах у часи Речі Посполитої.

Цінність при висвітленні українсько-татарських соціально-політичних відносин становив «Архів коронний», що зберігається в «Головному архіві давніх актів» Варшави (AGAD). Його збірки містять офіційні документи, копії і переклади із зовнішньополітичної діяльності королів та урядів Речі Посполитої у XV–XVIII ст. Він складає переважно міждержавне листування, дипломатичні інструкції, звіти, обміни новинами та інші матеріали, що надходили до королівського двору. Річ Посполита мала тривалі традиції взаємин із Кримським ханством та Османською імперією. Тому, особливий інтерес для нас мали збірки «козацьких» і «татарських» справ архіву (AGAD, AKW, *działa kozacki* та *działa tatarski*). Хоча ці фонди ще з кінця XIX ст. були відомі українським дослідникам і вже частково публікувалися, їхній інформаційний потенціал ще надзвичайно великий. Через брак безпосередньо татарських писемних джерел, на сьогоднішній день саме в цих фондах збереглась одна з найбільших колекцій документів з історії Кримського ханства XV–XVIII ст.

З фондів AGAD було використано 26 документів «козацьких» і «татарських» справ. [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43]. Переважно це листи і кореспонденції між урядами Гетьманщини, Речі Посполитої, Кримського ханства і Османської Порти протягом другої половини XVII ст. Вони проливають світло на окремі аспекти польсько-татарсько-українських відносин та демонструють активну участь татар у військових і політичних подіях на українських теренах. Спростовують усталене твердження про локальний характер дипломатії Кримського ханства, вказують на гарну інформованість Війська Запорізького в політичному устрої та стані справ у Криму і Порті. Розкривають важливий аспект посередництва ханського уряду у зовнішній політиці союзних українських гетьманів та фіксують випадки сприяння Бахчисарая «українському питанню» в перемовинах із Варшавою та Стамбулом.

Окремі листи вказують на активні особистісні контакти українських гетьманів і старшини з верхівкою Кримського ханства (беями, мурзами, візирами) та представниками турецької адміністрації Причорномор'я.

Важливою їхньою складовою є обмін інформацією про стан татарських, османських, молдавських, польських справ, запрошення до участі у спільних військових кампаніях як ханського війська, так і окремих татарських бейів. Важливими на наш погляд є згадки про участь козацьких загонів у походах Гіреїв та їхнє перебування в Криму.

Під час дослідження українсько-татарських відносин були використані листи, у яких гетьманський і ханський уряди намагалися розв'язати одну з ключових проблем їхніх відносин доби «Руїни» – взаємних несанкціонованих військових виправ та питання повернення награбованого. Активне обговорення даної проблеми, а також спроба покарати «свавільників» свідчить про зацікавленість у налагодженні відносин між Бахчисараєм і Чигирином. «Козацькі» і «татарські та турецькі» справи Коронного архіву дали змогу детальніше проаналізувати специфіку україно-татарських взаємин та краще зрозуміти роль Кримського ханства в політичних і військових подіях на українських теренах у досліджуваний період.

Підготовка дослідження потребувала залучення матеріалів наукового архіву Національного музею історії України, зокрема особового фонду кримознавця М. Л. Ернста (1889-1956 рр.) (ф. 7, АНМІУ) [44; 45; 46]. Вони мали допоміжний характер та дозволили ознайомитися з рукописами його праць та матеріалів досліджень.

Важливі дані містять і вже опубліковані актові матеріали адміністративних та судових установ Волині та Поділля. Серед них варто виділити такі збірки як: «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст.» (2014 р.) [47], «Акт поділу Осрогу» [72], [83], «Українське повсякдення ранньомодерної доби» (2016 р.) [95], «Луцька замкова книга 1560-1561 рр.» (2013 р.) [76], «Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 рр.» (2008 р.) [66] тощо. Окремі відомості про становлення інституту служивих татар були зібрані в «Актах о литовских татарах» (1906 р.), опублікованих в 31 т. «Актів віленської археографічної комісії» [48]. Особливості організації і чисельність татарських хоругв коронного війська були представлені в «Переписі війська

Великого князівства Литовського 1528 р.» (2003 р.) [84], «Люстрації татарських маєтків 1631 р.» Я. Кердея [466], тощо. Матеріали про склад татарських підрозділів окремих надвірних армій опублікували І. Гаврилюк [534], К. Гурські [477], та інші. При виявленні та локалізації общин західних татар на українських землях важливим орієнтиром став 15-томний «Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських теренів». Особливий інтерес становили його томи, присвячені населеним пунктам Галичини, Волині і Поділля (зокрема, томи 1, 4, 6, 12 та ін.) [104], [105], [106], [107].

Цінним джерелом для дослідження правового становища татар в Речі Посполитій стали Литовські статuti [89; 90; 91; 92] та збірники прав, конституцій, привілеїв та сеймових постанов – «*Volumina Legum*» [108].

При дослідженні відносин Гетьманщини і Кримського ханства в II половині XVII ст. також були використані раніше опубліковані матеріали. Окремі їхні збірники побачили світ ще за часів Російської імперії. Серед них «Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов» (зокрема, томи 7 та 11) [48], [49]. Цінні матеріали також вийшли на сторінках «Записок Императорского Общества Истории и Древностей» (1844-1919 рр.) [56], [73] та «Известий Таврической Ученой Архивной Комиссии» [82], (1887-1920 рр.). З опублікованих джерел радянської доби були використані такі археографічні збірки як: «Воссоединение Украины с Россией» [57], «Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.» [67], «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)» [65] та ін. Велику інформативну цінність мали джерел «козацької доби», що побачили світ в часи української незалежності. Зокрема, це: «Універсали Богдана Хмельницького» (1998 р.) [97], «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» (2004 р.) [98], тощо. Вагома роль у віднайденні і публікації документів польських архівів, які проливали світло на історію Кримського ханства і татарсько-козацькі відносини належить проф. Ю. Мицику. За редакції дослідника були видані збірки

«Джерела Визвольної війни» в 5-ти томах [61; 62; 63; 64], «Документи кримського дипломатарію» [292; 294; 296] та багато інших матеріалів.

Важливе місце при підготовці дослідження становили східні джерела, що були перекладені і опубліковані вченими. Вони ознайомили українських авторів з новим фактологічним матеріалом та іншим розумінням ключових подій, що мали вплив на українську історію XVI–XVIII ст. Серед них варто виділити вибірку повідомлень про Україну з хроніки Османської імперії Мустафи Наїми (1655-1716 рр.), перекладену і підготовлену О. Галенком та О. Кульчинським [81]. Вона містить чимало цінних відомостей про мусульманський південь сучасних Українських земель (Кримське ханство, південний берег Криму, Північне Причорномор'я) та його відносин з українським козацтвом. Також, комплекс османсько-турецьких джерел з історії Півдня сучасної України у XVIII ст. ввів до наукового обігу О. Середа [372]. Вони розкривають різні аспекти османсько-кримської протекції українського козацтва, особливості міграційних процесів у Буго-Дністровському межиріччі та діяльності Браїлівської православної митрополії в Отаманській Порті. На нашу думку, до джерел варто віднести й переклад смислів Корану. Норми мусульманського права – шаріату, мали значний вплив на політичну культуру в Кримському ханстві. Тому, при дослідженні конфесійної політики династії Гіреїв був використаний переклад смислів Корану українською мовою, здійснений М. Якубовичем [85].

Окрему категорію становлять мемуари і подорожні записки. Вони мають переважно наративний характер і повідомляють чимало цінних даних для нашого дослідження. Серед них особливо інформативними були описи Гійома де Боплана [55], Патріка Гордона [59], [60], Яна Дробиша Тушинського [103], Станіслава Освенціма [63], Сигізмунда Герберштейна [58] та ін. Їхня належність до військового фаху та безпосередня участь в описуваних подіях дали змогу повідомити важливу інформацію про різні аспекти татарсько-українських відносинах.

Особливості теми дослідження передбачали використання картографічних, етнографічних і археологічних матеріалів, які мали допоміжний характер. Вони дали змогу зафіксувати сліди проживання татар на українських землях, виявити пов'язані з ними монументальні споруди (татарські вежі, вулиці, брами, цвинтарі, переправи, тощо) та ввести до наукового обігу раніше невідому пам'ятку – «Татарський рушник» з с. Юнашків, Івано-Франківської області [Додаток №3]. Варто також зазначити, що на сьогоднішній день не розроблено комплексної карти татарського осадництва на українських землях Речі Посполитої XVI-XVIII ст. Наявні в обігу карти є не точні і локальні.

Розпорошеність, слабка збереженість або відсутність окремих груп джерел (реєстрів служивих татар на українських землях, їхніх писемних пам'яток, та тощо) досі залишає перспективи для подальшого дослідження таких проблем як внутрішній устрій общин західних татар, їхній статус, регіональна специфіка, особливості релігійного життя, тощо. Попри це, наявна джерельна база дає змогу комплексно розглянути проблему українсько-татарських політичних взаємин і соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст. та виконати поставлені мету і завдання дисертаційного дослідження.

Досягнення наукової мети і завдань дослідження передбачало використання теоретико-методологічних засад. Були застосовані принципи історизму, науковості та всебічності, а також, загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Принцип історизму дав змогу вивчити виникнення, становлення і розвиток об'єкта дослідження. Принципи науковості та всебічності – комплексно розкрити різні аспекти українсько-татарських соціальних і політичних відносин.

До загальнонаукових можна віднести методи аналізу, типологізації, структурно-системного та квантитативного синтезу, реконструкції, аналогії, тощо. Методи систематичного та квантитативного (кількісного) аналізу, синтезу та узагальнення допомогли з'ясувати чинники, що вплинули на формування особливостей об'єкта дослідження. До спеціально-історичних ми

відносимо такі методи як історико-географічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, просопографічний, статистичний, а також метод історичного плюралізму та порівняння.

Історико-географічний метод був корисний при визначенні регіональних особливостей проживання служивих татар на українських землях, локалізації центрів їхнього осадництва та маршрутів міграції. Також, він застосовувався при картографуванні населених пунктів, в яких існували татарські общини протягом XVI–XVIII ст. Проблемно-хронологічний і ретроспективний методи дали змогу виділити найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу досліджуваної проблеми, а також запропонувати власну періодизацію становлення інституту служивих татар для українських земель. Просопографічний метод зробив можливим аналіз діяльності окремих осіб та соціальних груп, об'єднаних походженням і служивими обов'язками, а також окреслити їхню «колективну біографію». Статистичні методи дозволили обробити і систематизувати отриману інформацію про чисельність і склад загонів служивих татар, відомості про кількість українського полону в Криму та участі татар у часи Української революції XVII ст.

Застосування методів історичного плюралізму та порівняння дало змогу дослідити взаємини між різними соціальними і культурними системами (землеробським і кочовим, слов'янським і тюркським, християнським і мусульманським світами) по обидва боки Степового кордону Східної Європи, порівняти різні точки зору в їх оцінці дослідниками та сформулювати найбільш оптимальну, на нашу думку, конструкцію їх висвітлення.

Важливим для характеристики стану розробки проблеми є аналіз праць і методологічних підходів, що сформували теоретичну основу для розуміння українсько-татарських соціальних відносин. Серед них чинне місце посідає концепція «фронтиру», «пограниччя», або «Великого степового кордону». Теоретичні засади теорії фронтиру були закладені ще в 90-х р. XIX ст. американським дослідником Фредеріком Джексоном Тернером (1861-1930 рр.). Першочергово, фронтиром в США і Канаді називали «вільну землю» з малою

густотою населення, або тимчасовий кордон на межі віддалених і слабо заселених регіонів. Проф. Ф. Дж. Тернер запропонував трактувати поняття «фронтір» (від лат. «frons» – передня частина, лінія) як лінію динамічно рухливого кордону, де зустрічаються світи «варварства» і «цивілізації». Ця межа є ґрунтом для творення нових ідентичностей і спільнот. Застосовував він це поняття до регіонів зустрічі колоністів з аборигенами (індіанцями) у Північній Америці зазначаючи те, що саме в наслідок цієї взаємодії культур і наявності широких вільних просторів сформувались основні риси «американського способу життя» – демократія, розвинуте самоврядування, індивідуалізм, любов до свободи та рівності. Хоча його тези про зустріч «дикунства» (аборигенів) і «цивілізації» (колоністів) були переглянуті, дана концепція мала велике значення для розвитку історичної думки в майбутньому.

Вагомий внесок у формуванні ідеї «пограниччя» здійснив американський вчений О. Латтімор (1900-1989 рр.). Досліджуючи внутрішні Азійські фронтіри та вплив на становлення китайської цивілізації кочових спільнот, він застосував цю ідею до Євразійського простору. Його бачення взаємин номадів і землеробського населення дало важливий поштовх для переосмислення кочового способу життя та впливу ролі природного середовища у процесі освоєння нових територій. Ці ідеї вплинули на формування нового розуміння номадизму не як одного з етапів життя спільноти, а як окремого напрямку соціальної еволюції.

Теоретичні засади даного підходу були окреслені дослідниками Т. Барфілдом [125], А. Хазановим [423], В. Трепавловим [409], [410], Н. Крадін [266] та ін. Зокрема, Т. Барфілд застосував цивілізаційний підхід до способу життя номадів. Він значно розширив і модифікував ідею О. Латімора проте, що відмінності між різними кочовими спільнотами визначаються не особливостями їх внутрішнього розвитку, а місцевими екологічними умовами та специфікою відносин з сусідніми осілими народами. Дослідники А. Хазанов, В. Трепавлов, Н. Крадін також проаналізували ряд засадничих і теоретичних проблем номадизму, дійшовши висновку, що кочовий спосіб життя та держави

створені кочівниками є альтернативною гілкою багатолінійної моделі еволюції суспільства. Це спростовувало усталене в радянській історіографії твердження про кочовий феодалізм і примітивність держав, утворених номадами (в тому числі і Кримського ханства) [159]. Ці принципи були важливі для розуміння специфіки українсько-татарських відносин на Степовому кордоні Європи та переосмислення ролі Кримського ханства в українській історії.

Активно ідея фронтиру була сприйнята в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. Не останню роль в цьому відіграв «методологічний голод», породжений домінуванням формаційного підходу у оцінці взаємин зі степом в цьому регіоні. Важливе місце в застосуванні ідеї «Великого кордону» до східноєвропейської історії належить проф. А. Каппелеру [246], [247]. Дослідник концептуалізував прикордоння та запропонував виділити географічний (на межі кліматичних зон), соціальний (між різними життєвими укладами й системами цінностей), військовий та культурно-релігійний тип фронтиру. Вчений підкреслював, що «Степовий фронтір» був зоною активної комерційної, дипломатичної і соціальної активності, яка не припинялась навіть у часи військових конфліктів. Подібних висновків дійшов американський дослідник В. Мак-Ніл (1917-2016 рр.) [285], якому належить важлива роль у поєднанні теорії кордону з цивілізаційним підходом А. Тойнбі та методами «Школи анналів». Дослідник також застосував теорію фронтиру до європейсько-османського пограниччя, підкресливши його вплив на внутрішній розвиток Туреччини, Австрії, України, Угорщини, Росії, тощо.

Власне бачення «Великого кордону» запропонували українські вчені. Проблема взаємин із кочовими народами та колонізація степу були одними з центральних сюжетів українського наративу, що можна спостерігати ще в працях Д. Багалія та М. Грушевського [279], [209]. Спираючись на ці традиції та теоретичні напрацювання дослідників фронтиру, дану теорію з кінця ХХ ст. починають впроваджувати такі вчені як Я. Дашкевич [218], С. Леп'явко [279], В. Брехуненко [151], В. Кравченко, В. Грибовський [202] та ін. [279]. В 2015 р. також побачила світ методологічна праця І. Чорновола [435], яка ще раз

підкреслила увагу до даної концепції серед українських науковців. Дослідники впровадили в український обіг поняття «Великий степовий кордон» та «Фронтір України» [153]. Його визначали як слабо контрольовану, легкопроникну зону на цивілізаційному перехресті між Заходом і Сходом, що мала біологічний, гідрографічний, соціально-економічний, етноконфесійний та етнокультурний виміри. Важливою ознакою фронтірної зони в українських степах дослідники вважають відсутність ментальних перешкод у тісних міжетнічних та міжкультурних відносинах. Саме внаслідок такої інтенсивної економічної, соціальної, культурної та політичної комунікації, відбувається запозичення, пристосування, або асиміляція однієї культури іншою.

Важливим для переосмислення українсько-татарських відносин стали теоретичні напрацювання цивілізаційного підходу, запропоновані А. Тойбі [408]. Вони дають змогу розглядати українські землі XVI–XVII ст. як регіон активної взаємодії різних цивілізацій, спільнот, способів життя і господарських укладів. Саме їх взаємодія спричинила до появи таких спільнот як українське козацтво та служиві татари, які поєднували риси європейської й азійської цивілізацій.

Відповідні методологічні напрацювання дали змогу в нашому дослідженні трактувати «фронтір» не як зону зустрічі «варварства» і «цивілізації» (за Ф. Тернером), а як регіон інтенсивної взаємодії різних ландшафтів, культур, способів життя і цивілізацій. Ця взаємодія виражалась в тому числі і в «культурній дифузії» та поширенні практики асиміляції різних груп населення з іншого середовища. Її можна спостерігати в численних випадках осадження вихідців зі степу на землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського, або прийнятті татар до складу українського козацтва. Проявом соціальних зв'язків (хоча і примусових) вважаємо також і натуралізацію українського полону в Криму. Така взаємодія призвела до змішування культур і виникнення нових «фронтірних спільнот» які стали медіатором між цим кордоном. Яскравим їх прикладом є західні татари й українські козаки. Як реакція на різні історичні виклики, їхні окремі

групи неодноразово переходили межу Степового кордону (вимушено чи добровільно) або змінювали підданство, знаходячи різні шляхи адаптації на новому місці. Така ситуація зробила можливим випадки, у яких родичі, що належали до однієї етнічної групи, проживали по різні боки цього фронтиру.

Висновки до розділу 1

Таким чином, були опрацьовані різні групи джерел архівів та бібліотек Польщі й України. Інформативними при дослідженні татар-осадників стали матеріали з ЦДІАК України: актові книги кременецького, володимирського, луцького гродських і земських судів, з яких було залучено близько 17-и неопублікованих книг. Вони зафіксували дані про повсякденне життя татар Волині, їхню соціальну структуру та місця компактного проживання. Також, у «Канцелярії київського і подільського генерал-губернаторства» (ф. 442) вдалося знайти і ввести до наукового обігу «Реєстр татар 1844-1845 рр.», який відображав особливості внутрішнього устрою татарських общин, їх релігійне життя та місця проживання на Правобережній Україні.

Важливі дані містив Коронний архів в AGAD (Варшава, Республіка Польща), з якого були залучені 26 од. зб. Переважно це матеріали козацьких і татарських справ, що повідомляють про військові і дипломатичні зв'язки Кримського ханства, Гетьманщини і Речі Посполитої у II половині XVII ст. Допоміжну роль відіграли справи особового архіву кримознавця М. Ернста з АНМІУ (3 од. зб.) та етнографічні і археологічні матеріали, найціннішим серед яких стала раніше невідома пам'ятка татар Галичини – «Татарський рушник» із с. Юнашків, Івано-Франківської області.

Дослідженні і переосмисленні українсько-татарських взаємин передбачало застосування загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Теоретичний доробок дослідників фронтиру, кочового способу життя і цивілізаційного підходу розкрили особливості україно-татарських політичних взаємин і соціальних комунікацій.

РОЗДІЛ 2

ТАТАРИ-ОСАДНИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО У XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

2.1. Етапи політики татарського осадництва

Західні татари – спільнота, що виникла внаслідок соціальних зв'язків між осілим населенням і кочівниками у Східній Європі, поєднавши у собі риси азіатської і європейської культури. До них дослідники відносять окрему групу населення тюркського походження, що почала формуватись в результаті політики розселення (осадження) вихідців із Золотої Орди та інших татарських державних утворень (Перекопської, Казанської, ногайських орд, тощо) на землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського з XIV ст. На відміну від кримських, поволзьких і сибірських татар, вони в переважній більшості перейняли слов'янські мови, хоча й зберегли впродовж століть власну самосвідомість, звичаї та релігію. На сьогоднішній день західні татари становлять національну меншину у таких країнах як Польща, Литва та Білорусь, загальною чисельністю близько 25 тис. осіб [447]. Майже шість століть татари-осадники проживали на українських землях Волині, Поділля, Галичини, Київщини та Чернігівщини. Вони не часто потрапляли в поле зору вітчизняних дослідників, але залишили помітний слід в українській історії, культурі та етнотворенні. Останні їх общини припинили своє існування під час буремних подій I половині XX ст., хоча їхні прями нащадки і досі проживають в окремих населених пунктах України.

Варто зазначити, що дослідники користуються різними назвами при означенні цієї спільноти. Частіше можна зустріти етноніми «литовські», «польські», «польсько-литовські», «білоруські» татари. Ці назви сформувались відповідно до країн, у яких татарські общини тривалий час проживали. Використовуються також назви, які підкреслюють їхній історичний зв'язок з окремими регіонами чи населеними пунктами колишньої Речі Посполитої:

«татари Підляща», «віленські», «волинські», «галицькі» татари, тощо. Трапляється також назва «татари-ліпка» (липки, або липка), що була запозичена зі східних джерел. Припускають, що вона походить від тюркської назви Литви («Лубка») і першочергово вживалася по відношенні до тих татар Речі Посполитої, що в останній третині XVII ст. прийняли підданство турецького султана та оселились у його володіннях на Поділлі. Пізніше дослідники поширили цю назву і на інших татар польсько-литовської держави.

Використання терміна «служиві татари» по відношенню до цієї спільноти зумовлене характером їхньої професійної діяльності. Від початку їх осадження у XIV ст. на землях Великого князівства Литовського, татари отримували земельний наділ на військовому праві і служили князям. Особливості політичного статусу та належність їх до військового стану дали підстави деяким дослідникам використовувати термін «татарська шляхта». Погоджуємось з дослідником С. Думіном у тому, що це поняття відображає скоріше їх історичний соціальний статус [224, с. 309], який протягом поколінь міг змінюватись. Трапляється також назва «татари-осадники». Частіше вона є синонімом словосполучення «служиві татари». Більшість цих понять сприймається дослідниками як тотожні, хоча вони не універсальні. Тому, польсько-литовських татар все частіше пропонують називати «західними татарами». Розділяємо думку окремих українських [455] та іноземних [529], [497] дослідників в тому, що даний термін більш точно передає особливості історико-культурного розвитку і географії розселення татар в Європі та дає змогу виокремити їх від інших тюркських народів Криму, Казані та Сибіру.

Важливо підкреслити те, що «західними» дослідники вважають лише тих татар, чії предки мешкали на землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського до 1795 р. Нащадки татар, що оселились в цих регіонах після поділів Речі Посполитої, до даної народності не відносяться [223], [224, с. 309]. Потрібно також враховувати те, що ця спільнота формувалась протягом кількох століть за участі татар, що мали різне походження (кримських, поволзьких, ногайських), культуру та регіональні особливості. Доволі швидко

вони переймали місцеві мови (українську, білоруську, польську, литовську), тому до тюркської мовної групи дослідники їх не відносять.

Цю спільноту досліджували переважно в контексті історії Польщі, Литви і Білорусі. Тому, для українських теренів поки не вироблено окремої періодизації становлення інституту служивих татар. Через це, пропонуємо виокремити ті етапи їх розселення на українських землях, що відповідали б вітчизняній проблематиці та проаналізувати чинники, що впливали на їхню міграцію та особливості служби. Зокрема:

1. Початок татарського осадництва на землях Великого князівства Литовського (від кінця XIV до кінця XV – початку XVI ст.);
2. Становлення інституту служивих татар на українських землях (початок XVI – середина XVII ст.);
3. Посилення внутрішньої і зовнішньої міграції татар польсько-литовської держави (друга половина XVII ст.);
4. Остаточне осідання татар в Речі Посполитій (кінець XVII ст. – кінець XVIII ст.);

Практика укладати політичні союзи з кочівниками та заселяти ними окремі райони власних земель відома у світі зі стародавніх часів. Великою мірою це було пов'язано з високим рівнем підготовки, мобільності, організації і технічного забезпечення армій номадів в «домодерну епоху» (тобто до появи регулярних армій і масового використання вогнепальної зброї) [144]. На теренах сучасної України подібний приклад відомий ще з давньоруських часів. Часто траплялося так, що колонії з осаджених номадів (торків, берендеїв, печенігів) створювали на землях Київщини, Чернігівщини, Переяславщини. Яскравим прикладом такої практики були «чорні клобуки» – союз тюркських племен на службі в руських князів, що існував протягом XI – середини XIII ст. Головним обов'язком їх була військова служба, хоча з часом вони почали відігравати і помітну політичну роль. Центром чорних клобуків довгий час було м. Торческ у Поросі – важливий форпост в системі оборони Південної Русі від степових народів [333, с. 30].

У результаті монгольського завоювання в середині XIII ст. зв'язки українських земель зі степом посилились, а кочівники отримали більше політичного впливу в Східній Європі. Протягом золотоординського панування (XIII–XIV ст.) на українських землях сформувалися контактні зони між слов'янським і тюркським світами. Одним із проявів цих міжспільнотних відносин стала поява в Причорноморських степах мережі золотоординських міст, таких як Сині Води (Торговиця), Шехр-аль Джедід, Мамай-Сурка, тощо. Вони стали важливими економічними, культурними та військовими центрами цих земель. На місцях даних пам'яток археологи фіксують залишки кам'яних мечетей, лазень (ханумів), керамічних водогонів, печей для обігріву оселі (тандирів) та інших монументальних споруд. Дані знахідки дають підстави стверджувати про їх високий рівень розвитку та наявність осілого населення в цьому регіоні [434], [143]. Показово, що за даними антропологів, населення цих міст було поліетнічним, з перевагою тюркського і слов'янського компонентів [280].

Зародження інституту служивих татар на землях Великого князівства Литовського вчені відносять до XIV ст. На думку польського дослідника С. Дзядулевича, ще князь Гедимін (правив у 1316–1341 рр.) шукав союзу з ханом Узеком (1313–1341 рр.) і запрошував його татар до спільних походів проти Тевтонського ордену. По завершенні виправ, він надавав земельні наділи на військовому праві тим татарським воякам, що виявляли бажання перейти на його службу. Оселяв він їх також ближче до земель Ордену, посилюючи за їх рахунок прикордонні гарнізони. Послугувалися татарами і князі Кейстут (1337–1382 рр.) та Любарт (пом. у 1384 р.). Останній залучав татар хана Джанібєка (правив у 1342–1357 рр.) під час протистояння з польським королем Казимиром III Великим (правив у 1333–1370 рр.) за галицько-волинську спадщину у 40-х роках XIV ст. [473, с. 14]. Загони татар у своєму розпорядженні мав і князь Ольгерд (1345–1377 рр.). Хроніка М. Стрийковського згадує про те, що князя в битві на Синіх Водах 1362 р. супроводжували татари, що «...осіли в Литві ще за Гедиміна» [93]. Згодом, уже за правління князя Ягайла (з 1386 р. короля

польського) свій притулок у його землях знайшли прихильники еміра Мамаю, які рятувались після поразки на Куликовомі полі 1380 р. Польські дослідники зазначають, що Ягайло також отримав частину полонених татар від свого двоюрідного брата – князя Вітовта. Саме з їх числа з'явилися перші осадники у передмісті Вільно, у якому литовські татари проживають і донині [473, с. 14; 498, с. 13].

Можна спостерігати, що саме за правління князів Ольгерда і Вітовта (1392–1430 рр.) значно посилювалися військові, дипломатичні і соціальні контакти зі степовими державами. На кінець XIV – початок XV ст. Велике князівство Литовське поширило свою владу на частину причорноморських степів. Це дало змогу здобутий не лише вихід до Чорного моря, а й закласти ряд нових поселень в даному регіоні. Таким чином, частина місцевого тюркського населення стає підданими гедиміновичів, а ці землі активно заселяються іншими вихідцями зі степу [449; 328, с. 95; 432; 431; 424].

Вагомий внесок у становлення інституту служивих татар був зроблений князем Вітовтом. Його союз з ханом Тохтамишем розпочав новий етап цілеспрямованої політики татарського осадництва. За його правління також були закладені основні юридичні підвалини татарської служби у Великому князівстві Литовському, а тюркська знать отримала широкі привілеї. В майбутньому, саме до «Вітовтових часів» як взірцевих апелювала татарська шляхта, прохаючи польських королів відновити їх давні вольності [523], [500, с. 425]. За різними підрахунками, кількість татар, прийнятих на великокнязівську службу на даному етапі, становила від 10 до 40 тис. чоловік [228, с. 378], [48, с. 26]. Такі відчутні переміщення населення відобразилися на демографії та етнічному складі населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського.

Протягом даного етапу (XIV–XV ст.) прийняття при дворі вихідців зі степу мало скоріше політичну мету, адже серед них переважала степова знать: хани, царевичі, князі, улани, беї, тощо. Наявність біля князів чингізида (або іншого родовитого втікача) було символом успішності степової політики

Гедиміновичів та розглядалося як важіль впливу на тюркські держави. Зазвичай, цих татар оселяли у внутрішніх районах країни (біля великокнязівських резиденцій в Троках, Вільно, Мінську, тощо), або надавали землі в кормління (тобто на утримання себе і свого оточення). Представники ханської династії (царевичі, улани, колишні хани) нерідко мали власний двір та супроводжували великого князя під час офіційних подій. У таких випадках, помилково було б відносити їх до служивих татар. Вони не відбували військову службу і не були васалами правителів Великого князівства Литовського.

Однією з основних причин появи татар на цих землях була втеча з батьківщини через політичні мотиви – поразки від опонентів у боротьбі за владу або втрата земель чи кочовищ. Часто, своє перебування в Великому князівстві Литовському вони сприймали як тимчасове явище на шляху до повернення влади. При першій нагоді вони намагались повернути собі політичний вплив і відновити статус в Орді.

Прикладом подібних обставин стала доля хана Тохтамиша (близько 1362-1406 рр.), який втратив владу в Золотій Орді та знайшов прихисток на українських землях Великого князівства Литовського (зокрема на Київщині). У союзі з князем Вітовтом, Тохтамиш здійснив кілька походів в степи, один з яких завершився поразкою від Тимур Кутлуга і Едигея при Ворсклі у 1399 р. Навіть після смерті хана Тохтамиша, його син Джелаль-ед Дін продовжував підтримувати союз з князем Вітовтом і очолював татарські загони в битві проти Тевтонського Ордену під Грюнвальдом 1410 р. По її завершенні, частина його татар виявила бажання залишитись в Литві та служити Гедиміновичам [225; 529; 497, с. 190]. На землях Великого князівства Литовського також проживали колишні хани Великої Орди Саїд-Ахмед (помер у 1455 р.) та Шейх-Ахмед (пом. 1525 р.). Їх також було б помилково вважати осадниками, адже їх становище скоріше відповідав почесному полону. В той же час, їх діти пішли на службу до Ягелонів та отримали землю на військовому праві. Вони виставляли татарські хоругви до князівського (згодом коронного) війська та в повній мірі відповідали служивому статусу татар у цій державі.

Окрім політичних мотивів міграції татар, на даному етапі спостерігаємо й інші причини їх появи на землях Великого князівства Литовського. Зокрема, це демографічні (спроба залюднення татарами окремих регіонів власної держави) та кліматичні (переселення внаслідок несприятливих природних умов, голоду чи епідемій). Не останню роль відігравав і звичайний авантюризм, який був притаманний військовим спільнотам тієї епохи.

Протягом XIV – кінця XV ст. у Великому князівстві Литовському можна спостерігати наявність земель з особливим статусом, які надавались ординській аристократії. Серед них варто згадати «тьму Ягодая» (або «Ягодаєвщину»), засновану в 1438 р. вихідцями із Золотої Орди. Вона існувала на землях Сіверщини і сучасної Слобожанщини, як васал великих князів литовських [344, с. 144]. Подібний статус мали і володіння Мансура-Кіята (1381-1392 рр.) – сина еміра Мамаю. Після смерті батька він оселився на землях сучасної Полтавщини і Сумщини, разом зі своїм улусом, відбудувавши ряд місцевих населених пунктів (зокрема Глинськ, Глинницю, Полтаву) [148, с. 34], [410, с. 320]. За однією з версій, від його нащадків ведуть своє походження Глинські – князівський рід, що мав великі землеволодіння на Чернігівщині та Київщині [454]. За переконанням українських та польських дослідників, нащадки Мансура-Кіята швидко асимілювались, адже вже його син прийняв християнство (разом з іменем Олександр) і визнав у 1392 р. себе васалом князя Вітовта. Згодом він одружив свого сина Івана на Анастасії Данилівні Острозькій, зміцнивши своє становище серед знаті на південно-руських землях [465], [523, с. 77-78]. З цього тюркського роду походить чимало відомих діячів Великого князівства Литовського. У тому числі і намісник черкаський (1488-1495 рр.) та путивльський (1497 р.) Богдан Глинський, що відзначився походами на Крим [209]. Глинські відігравали важливу роль у дипломатичних зв'язках Ягелонів зі степовими державами. Вони неодноразово перебували з посольствами в Криму і на Волзі. Зокрема, з посольською місією в Крим у 1480-1481 р. їздив Іван Борисович Глинський [324, с. 75]. Також, він приймав

татарську делегацію до короля Казимира Ягелончика (1427–1492 рр.), яку очолювали брати хана Менглі Гірея – Нур Девлет і Айдар [465, с. 46].

Практика прийому на службу татар і створення автономних тюркських політичних утворень на власних землях була характерна для більшості країн, що межували зі степом. Для прикладу, інститут служивих татар довгий час діяв і в Московській державі. До її складу протягом 1485-1681 рр. входило автономне татарське князівство – «Касімовське ханство», або Касімовська земля (від ім. «царевича Касіма», чингізида). Цікаво, що в Московській державі служиві татари в майбутньому не сформували окремої народності (як наприклад, татари в Польщі, Литві чи Білорусі). Скоріше за все, це можна пояснити специфікою їх політичного становища та історичного розвитку.

Особливостями цього етапу осадництва (XIV – кінця XV ст.) є те, що частина татарської еліти (царевичів і князів) продовжує виступати в ролі союзників, а не підданих Гедиміновичів. Їх перебування у Великому князівстві Литовському нерідко стає одним з етапів боротьби за владу в Орді. Тому, при нагоді, вони намагаються повернутись на батьківщину [472; 223; 224, с. 309]. Лише процес прийняття християнства (як у випадку з Глинськими) або осадження на військовому праві вказував на їх бажання залишитись на землях Великого князівства Литовського. Асиміляція татар на даному етапі проходила швидко. На думку ряду польських і білоруських дослідників, ця хвиля татар-переселенців прийняла місцевий спосіб життя, мову і релігію вже протягом XV ст. [524, с. 124]. Їхній швидкій адаптації сприяло й те, що вони походили з різних державних утворень, племен, родів та не говорили єдиною мовою.

Протягом кінця XV – I половини XVII ст. спостерігаємо новий етап політики осадництва на українських землях. Його початок був зумовлений геополітичними перетвореннями в регіоні. Остаточна перемога над Тевтонським Орденом та включення Західної Пруссії до складу Корони зняло необхідність у розселенні татар на західних кордонах. З 1502 р. колишній союзник Великого князівства Литовського – Велика Орда – зазнає поразки від кримського хана та припиняє своє існування. Виникає потреба у встановленні

контактів з іншими степовими державами і народами (Казанським, Астраханським, Кримським ханством, Ногайською Ордою), з якими поживаються дипломатичні та політичні зв'язки [326, с. 99]. Якщо раніше польські й литовські правителі навіть саджали на престоли в Орді своїх ставлеників, то тепер вплив на тюркські держави з боку Вільно і Кракова відчутно зменшується. Унаслідок посилення Кримського ханства (з 1475 р. васала османського султана), початку епохи регулярних татарських набігів і територіальних та людських втрат у війнах з Московською державою, центр татарського осадництва зміщується ближче до східних і південних рубежів Великого князівства литовського. Геополітичні зміни сприяють також зростанню східного напрямку зовнішньої політики Вільно і Кракова. Показовим є і те, що на даному етапі татар розселяють переважно на теренах Великого князівства Литовського. В землях Корини згадки про татарські осади на військовому праві переважно є поодинокими.

На початку XVI ст. можна спостерігати збільшення інтенсивності обміну посольськими місіями зі степовими державами, оформлення нових норм політичного етикету та виділення різноманітних рангів дипломатів і послів, що спеціалізувались на окремих напрямках зовнішньої політики зі «сходом». Крім того, із кінця XV ст. з'явився так званий інститут «татарських закладників» – категорія дипломатів, що забезпечувала умови двосторонніх переговорів між Великим князівством Литовським і татарськими державами. Подібними «закладниками» частіше виступали «царевичі» (сини та найближчі родичі ханів) та представники впливових татарських родів, які перебували при князі і гарантували ханською стороною виконання її частини договору [284, с. 57].

Військово-політичні зміни кінця XV – початку XVI ст. істотно вплинули на соціальний склад татар осадників, який змінюється відповідно до нових потреб. Татар частіше використовують як військову силу, тому їх кількість на службі зростає. В центрі уваги опиняється не лише степова знать, а й звичайні кочівники, яких частіше розселяють в регіонах, наближених до південного чи східного кордону. Ними намагаються колонізувати окремі райони українських

земель (Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини), збільшуючи за їх рахунок військовий потенціал цих земель. Зростає кількість згадок про татар у приватних володіннях і надвірних підрозділах.

Вважаємо, що етап XVI – I половини XVII ст. був ключовим у формуванні інституту служивих татар на українських землях Великого князівства Литовського і Корони Польської. Саме в цей час окреслюється основна його відмінність від татарських осадників на землях Литви і Білорусі. Ще з кінця XV ст. спостерігається активне освоєння степового прикордоння та заснування тут мережі приватних міс і містечок. Воно супроводжується його заселенням служивим людом на військовому праві. Цей процес сприяє розселенню татар у володіннях магнатів і князів, які осідають в їхній населених пунктах та долучаються до надвірних татарських (або п'ятигорських) та козацьких хоругв. Осадження татар в цьому регіоні збігається також зі становленням інституту надвірних армій у князів і магнатів українських земель [496, с. 51], [534, с. 50].

Протягом XVI – I половині XVII ст. татари продовжують прибувати на українські (білоруські, литовські, польські) землі різними шляхами. Це могли бути як полонені, захоплені в боях, так і добровільні осадники, що переховувались від політичних репресій чи шукали кращої долі. Польські дослідники зазначають, що перший етап організованого осадництва на українських землях Королівства Польського і Великого князівства Литовського в XVI ст. починається з Волині і Поділля. Зокрема, чимало полонених татар тут оселили після битви під Клецьком 1506 р. В ній князь Михайло Глинський розбив царевичів Фатіха і Бурнаша, синів Кримського хана Менглі I Гірея, а частину його колишніх вояків розселив у своїх володіннях. Невдовзі, полонених татар осадив на своїх землях і великий гетьман литовський Костянтин Острозький, перемігши їх у битвах під Слуцьком (1508 р.) та Лопушним (або Вишневецом) 1512 р. [464, с. 151; 465, с. 52; 455, с. 140; 325]. Польський дослідник С. Дзядулевич зазначає, що після цих перемог полонених «передали на поруки» в місцеві татарські общини, надавши їм привілеї і право

служити у війську за плату. Це підтверджує версію про те, що татарські осадни на українських землях на той момент уже існували і основу їх складала саме служиві, а не полонені татари [473, с. 18].

Нова хвиля осадників також була розселена на українських землях в середині XVI ст., після захоплення московським царем Іваном IV Грозним земель Казанського і Астраханського ханства. Ця група втікачів знайшла притулок переважно на землях Волині і Поділля [496, с. 35]. Вірогідно, остання зафіксована масштабна міграція татар на українські землі Речі Посполитої в період між початком XVI – I половиною XVII ст. відбулась у 1637 р. Тоді ногайці Буджацької Орди повстали проти влади Бахчисарая. З дозволу гетьмана Станіслава Конєцпольського, близько 20 тис. з них перекочували на Поділля. Але згодом, примирившись з ханом Багадур Гіреєм (1636-1641 рр.), знову повернулись в степи. Попри це, 2 тис. ногайців виявили бажання залишитись на землях Речі Посполитої і разом з родинами були розселені на Черкащині і Чигиринщині [521, с. 168-169]. Дослідник П. Боравський повідомляє, що вони «шукали хліба» в українських магнатів, наймаючись до них на службу [465, с. 68], [467]. Така відчутна міграція знайшла відображення і в Львівському літописі, де зазначалось, що: «в тім же року (1637 р. – авт.) татаров поддалсь дванадцять тисяч і присягнули перед... Конєцпольським і указано їм мешканне за Дніпром межі козаками...» [54, с. 117].

Характерною рисою періоду XVI – I половині XVII ст. було те, що серед осадників із загального поняття «татари» (або «бусурмани»), в джерелах починають виділяти окремі етнічні групи, зокрема: кримців (тобто перекопські татари), ногайців, черкесів, чемерисів та ін. Також, з середини XVI ст. збільшується кількість осадників саме з Перекопської Орди (Криму), що обумовлюється посиленням його місця у політиці польсько-литовської держави. Характерною рисою осадництва на українських землях стає те, що тут поступово збільшується кількість татар у маєтках князів і магнатів, яких долучають до надвірних підрозділів.

Таким чином, аналіз політики осадництва у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському дав змогу визначити етапи становлення інституту служивих татар та розселення їх спільноти на Волині, Поділлі, Галичині та Київщині. Визначено, що ключовим для українських теренів став період XVI – I половини XVII ст., протягом якого сформувались основні відмінності місцевих общин від татарських осад литовських, білоруських і польських земель.

2.2. Територія розселення і проживання татарського населення

Встановлення місця проживання татар-осадників на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського довгий час залишалось важливою проблемою. Татарські осадни в окремих населених пунктах існували протягом століть, хоча кожна з них мала свої обставини появи та регіональні особливості. Тому, для визначення їх місця розташування, етнічного складу і подальшої долі в окремих випадках доведеться вийти за зазначені хронологічні рамки дослідження.

Поява татарських осад на українських теренах була пов'язана як з цілеспрямованою політикою князівських (або королівських) урядів, так і завдяки приватній ініціативі магнатів та старост. З огляду на їхні вміння і мобільність, татарські анклавні частіше розміщували біля важливих стратегічних об'єктів, таких як: міста, фортеці, торгівельні маршрути і центри, тракти, переправи, тощо [496, с. 32; 464, с. 330; 462]. Подібне можна спостерігати на прикладі найдавніших татарських поселень в Литві. Зокрема, у Троках саме татари охороняли одну з резиденцій великих князів литовських ще з XIV ст., проживаючи на окремій вулиці «Татарській» (топонім існує і на сьогоднішній день, разом з «Татарським» сквером)). Їх гарнізон також розташовувався в передмісті (пізніше Новому місті) Вільно – Лукішках. З XIV ст. татари відповідали за захист річного порту та єдиної переправи до великокнязівської резиденції у цьому місті. Навіть на сьогоднішній день, тут проживає громада литовських татар, а в місті можна зустріти чимало мікро

топонімів, таких як: вул. «Татарська», «Майданек», «Майдан татарський», «татари» та ін. Своєю появою вони завдячують князям Вітовту та Ягайлу. Біля поселення Довечоровичі (сьогодні Дорогичин, Білорусь) у XVI ст. також згадується переправа «Татарський брід». Дослідник І. Конопацький стверджував, що тут ще з часів князя Вітовта проживали татари й руські бояри, які його охороняли і доставляли листи князям [496, с. 30].

Подібні обов'язки покладались і на татар українських земель. Внаслідок політики осадження, у багатьох місцях проживання їх общин виникли етнімічні назви на зразок: «Татарська вежа», «Татарська слобода», «Татарська вулиця», «Татарська брама», «Татарське кладовище», «Татарська гора», «Татарський брід», тощо. Вони фіксуються в українських (Львів, Острог, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Ювківці, Старокостянтинів, Луцьк, Острог) польських (Люблін, Варшава), білоруських (Мінськ) та литовських (Вільно, Сорок Татар) населених пунктах і досі. Підкреслюємо, що в даному випадку розглядаються етнімічні назви лише тих поселень, де компактно проживали татари-осадники. «Татарські шляхи», «броди», «башти», що виникли внаслідок походів кримців на українські землі, ми не відносимо до предмета дослідження.

Кожен район розселення татар мав свої специфічні риси, які визначалися місцевими історико-правовими обставинами. Пропонуємо розглянути їх у такому порядку: Волинь, Поділля (Східне і Західне), Київщина, Галичина. Він зумовлений кількістю зафіксованих татарських осад у цих регіонах (від більшої кількості до меншої). У Волинському регіоні татарські общини були найчисельнішими, а Поділля і Київщина безпосередньо межували зі степовим кордоном. Хоча на Галичині також зафіксовані численні сліди осадництва, кількість розселених татар на військовому праві тут був менший, ніж в інших зазначених регіонах.

Особливе місце в системі татарського осадництва посідала Волинь. Місцева татарська шляхта не комплектувала тут окремих територіальних татарських хоругв у складі коронного війська Речі Посполитої (на відміну від польських, литовських, білоруських земель). Хоча господарські татари також

проживали і служили на Волині, в цьому регіоні до II половині XVII ст. переважала чисельно категорія приватних татар, що знайшло відображення в «Ревізії татарських маєтків» Яна Кердея 1631 р. [466, с. 59].

Важливою умовою становлення тут інституту служивих татар стало існування приватних (надвірних) армій – збройних загонів, призначенням яких була охорона магната, його маєтку та інших володінь. Подібне явище має глибокі історичні корені та зустрічалось у багатьох європейських і азійських країнах. Процес формування надвірних військ у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському активно спостерігається протягом XVI–XVII ст., а впродовж XVII–XVIII ст. вони відіграли важливу роль в історії Речі Посполитої. Появу системи надвірних армій зумовили низка чинників, таких як: наявність широких шляхетських привілеїв і вольностей, великих земельних володінь, фінансові статки та потужна група клієнтів і слугу у впливових аристократичних родів. Це дало можливість князівським і магнатським родинам створити не лише власні збройні сили (що на окремих етапах переважали королівські), а й будувати фортеці, вести власними силами війни і заключати міжнародні угоди. Надвірні загони комплектувались на кошти магнатів. Вони були добре озброєні, мали військову підготовку, гарну платню і не підлягали владі гетьмана (хіба за згоди магната чи під час «подвійного підпорядкування»). Саме ці фактори сприяли залученню татар до надвірного війська. Підрозділи, що з них були краще пристосовані до бойових дій на українському степовому кордоні, адже часто їх використовувались у боротьбі за політичний вплив, розправи над супротивниками чи опонентами, земельних і спадкових конфліктах, тощо. Нерідко вони залучались і проти нападів іноземців та під час походів за кордон (в Кримське ханство, Валахію, Угорщину, Московську державу тощо) [534, с. 50].

Уже протягом XVI – I половини XVII ст. татари служили в військах більшості порубіжних магнатів Речі Посполитої. Вони утримували окремі кавалерійські загони як з місцевих (західних, служивих), так і «диких» (ординських) татар. Хоругви з них мали на службі такі відомі князівські і

магнатські роди, як Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Сенявські, Конецпольські та ін. Їх послугами користувались і литовські магнати Сапєги, Радзівіли, Паци [463, с. 66], [496]. З татар формували загони надвірної гвардії і надвірних хоругв. Вони становили кінні підрозділи, що набирались з числа збіднілої еліти татар-осадників або татар-козаків. Надвірна гвардія не була чисельна (близько 50-100 вояків). Вона складалась переважно з іноземців, які постійно перебували при дворі і супроводжували свого наймача. На неї покладался обов'язок охорони резиденції вельможі, його супровід і захист. Надвірні ж татарські хоругви були кінними підрозділами, що набиралися з татар, розселених на військовому праві в приватних володіннях. Вони не входили безпосередньо до магнатського двору (як надвірна гвардія), а мешкали в передмістях зі своїми родинами. При потребі їх мобілізували для участі у бойових діях [534, с. 50; 166; 167].

Особлива роль у формуванні інституту служивих татар на українських землях належить роду князів Острозьких. Вони вирізнялися своєю економічною, політичною і військовою потужністю, володіючи одним з найбільших доменів у Великому князівстві Литовському а згодом і Речі Посполитій. Головні їхні маєтності розташовувалися у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах. Представники цього роду довгий час займали важливі державні і військові посади. Саме завдяки політиці князів Костянтина (1460–1530 рр.) та Костянтина-Василя (1526-1608 рр.) Острозьких, татарські общини з'явилися в таких населених пунктах як: Острог, Луцьк, Розваж, Хорове, Лабунь, Старокостянтинів, Вишнівці, Тернопіль, Камянець-Подільський, Ювківці, Дубно, Федорівка (Тудоров), Заріччя, Межиріч, Обухів, тощо [465, с. 85; 455; 496, с. 36]. Практику, започатковану ними продовжили і їх нащадки та спадкоємці, а засновані ним татарські общини існували в окремих населених пунктах століттями.

Одна з найвідоміших татарських осад Волині знаходилась в Острозі. Місто відіграло важливу роль в обороні регіону. З початку XVI ст. тут мешкали татари, що служили в п'ятигорській хоругві князів Острозьких.

Зберіглась в місті і «Татарська вежа» (барбакан), де розміщувався татарський гарнізон. Проживали татари в «Зарванським передместю». Очоловав їх на початку XVII ст. «Гасеи гетьман татарський...» [83, с. 91]. Поруч з ним на тій же вулиці мешкали: «...Тохия... Муса, Малюс, Дечии... Богдан Субанович... Хазан Ординец, Суфал, Бозар... Галей Чемериз, Ян Дула Султанов, Галеи Салюмон, Гази Берда Гаидарович, Юсубь Секретар... Халим, Хазар...» та інші [83, с. 91]. Загалом, близько 80-ти родин, які виставляли 100-150 кінних вояків – тобто хоругву. Показово, що окрім східних прізвищ та імен татар (Ординець, Муса, Суфал, Чемериз, Султан, Рамадан), трапляються чимало слов'янських (Богдан, Кузма, Яско, Ян тощо), що вказує на їхнє тривале проживання з родинами в місті. За «Татарською вежею» і «Зарванським передмістям» знаходилась вул. Татарська. Серед її мешканців також фіксуються прізвища східного походження (Тарас Татара, Хапкан, Іван Потурнак), хоча тут їх відчутно менше, ніж на вулиці Зарванській.

Хоча община Острога і поповнювались полоненими, захопленими під час виправ проти кримців і ногайців, першочергово вони формувались з особисто вільних татар. Вони мали привілейований статус і автономію. Це можна відзначити через ряд особливостей. Окрім того, що татари проживали компактно, в них згадується «татарський гетьман» (Гасеи) і «секретар» (Юсуб). Також, вони вільно сповідували власну релігію – іслам. Опис Острожчини на початок XVII ст. фіксує мечеть, яка знаходилась на вул. Зарванській [83, с. 89-91]. За припущенням польських дослідників П. Боравського та А. Дубінського вона діяла протягом 1569-1659 років [465, с. 61]. Інші дослідники також відзначають наявність магазину «халяльної» їжі. Татарська община в Острозі існувала до початку XX ст. Навіть на сьогоднішній день у місті збереглися залишки татарського кладовища (мазару), останнє поховання на якому датується 20-и р. XX ст. [458]. Збереглись також відомості про «татарських хижників» – стрільців, що служили у князів Острозьких. Вони мешкали в Заріччі (одному з передмість Острога) протягом XVI – початку XVII ст. [83, с. 132]. «Татарських хижників» зустрічаємо і в описі м. Острога II половині XVI

ст. [83, с. 90], [72]. Цікаво, що неподалік від м. Старокостянтинова і досі зберіглось селище з подібною назвою – Хижники. Подібні назви поселень можна побачити і на Поділлі.

Татари відіграли важливу роль у житті родини Острозьких, залишивши помітний слід в історії Волині. Їх хоругви регулярно залучались князівською родиною у війнах за межу чи спадок (наприклад, зі Станіславом Тарновським у 1570-х роках) та проти походів кримців на українські землі. Зокрема, рейду кримців на Волинь у 1577 р. протистояли 300 татар-козаків князів Острозьких, на чолі з Солганом П'ятигорцем (Татар Солтаном) [415, с. 602], [465, с. 52].

Приватні татари вели звичний для свого служивого стану спосіб життя. В ЦДІА м. Києва збереглись кілька судових справ, які частково проливають світло на їх повсякденне життя на Волині та стосунки з місцевими жителями. Зокрема, скарга пана Миколая Кгедзінського, війта Луцького, який звинувачував Василя Борзобагатого Красенського в тому, що він у січні 1583 р. неподалік від Луцька, приїхав до його маєтку в супроводі свого сина і «татаров дубенских острожских, человека около шестидесят в панцырах з сагайдаками... з многимъ оружьемъ войне належачим... наславши мощно и квалтомъ того сына свого... с тыми татари слугами и помошниками на церковь светого Михаила...». Судячи зі справи, загін Василя Борзобагатого Красенського, до якого входив його син, слуги, «приятелі» і 60 «дубенських і острожських татар», пограбували маєток місцевого пана, захопивши коштовні речі, худобу та інше майно. Також, дісталось і місцевій церкві св. Михайла, в якій вони не лише прихопили начиння, а й «у тоє церкви замок отбити двори выбити и тело небожчика Матфея Волошинина выгкопавши и з собою повезти до Жидичина...» [2, арк. 4б-5аб].

Продовження цієї історії вже 2 січня 1584 р. можна побачити у наступній справі, в якій пан Рафал Кгутовський подає «жалобу» на того ж Василя Борзобагатого Красенського. Він вночі «...годин зо две перед днем... з сыномъ своимъ Костентиномъ и с татари его млсти князя Костентина Острозского, воєводи киевского, острожскими и дубенскими... з разными

бронями войне належачими, наехавши мощно квалтом на двор и имене мое Подлесцы... и жону, детей, слуг и подданных моих позбивал и пораниль...». Самого ж господаря також побили і з собою вивезли до Жидичива, а його оселю «...отбивши замок... до коморы... побрали речей немало...» [2, арк. 5б-6б].

Схожу справу можна зустріти і в збірці джерел з історії повсякденності Волині. У ній наводиться скарга луцького гродського писаря Петра Мложовського на вже відомого Василя Борзобагатого та його «служебних татар», які постійно чинили кривди мешканцям сіл Колчин та Звоз біля Луцька [95, с. 384]. Ці документи дають цінну інформацію про те, що татарська хоругва князів Острозьких розміщувалась також і в м. Дубно, недалеко від Острога. Вірогідно, татари з його гарнізону лише несли там службу, проживаючи в сусідніх населених пунктах (Острозі, Старокостянтинові, тощо).

Інше джерело також згадує про те, що в 1575 р. татари К. Острозького в «...кількадесят коней» здійснили «наїзд» на пана М. Мишку-Варковського [77, с. 467-468, 472]. В липні 1603 р. пан Юрій Кирдей-Милський у своїй скарзі до Луцького гродського суду також описував стрільців з татарами що «...до пятидесяти с сагайдаками...ходили погрожаючи челяди моей...» [10]. Збереглося чимало подібних документів, що фіксують активність приватних татар та використання їхніх послуг у спорах магнатів і шляхти зі своїми сусідами. Судячи з даних справ, татарські загони на приватній службі були відчутною силою, яка була вправна у військовій справі і гарно озброєна. Тому не дивно, що місцева шляхта і самі князі часто залучали їх до розв'язання своїх особистих проблем: межових війн, зведення рахунків, звичайного грабежу або інших конфліктних ситуацій, які були звичним явищем для тогочасного шляхетського середовища.

Окремі татарські родини мешкали і в Межиріччі (суч. Острозький район Рівненської обл.). Польський дослідник С. Кричинський описує історію про те, як товариш татарської роти Хусейна Муравського (на службі у коронного хорунжого Анджея Потоцького) на ім'я Самуель Ялушевіч, в середині XVII с.

викрав свою наречену – молоду татарку, що їхала з Межиріччя (де мешкали її батьки) до Хорового (де теж проживали служиві татари). Як згодом повідомляла сама наречена, все обійшлося: «...без биття і рубання» [499, с. 238].

Татари, що служили в військах князів Острозьких, разом з родинами проживали також у Старокостянтиніві. Давнє місто було розбудоване за Костянтина-Василя Острозького. Фортеця знаходилась на торгівельному шляху зі Сходом (Кримом і Туреччиною) та довгий час мала важливе оборонне значення. Самі татари з родинами мешкали в його передмісті – Стариках, де займали 24 будинки, в кожному з яких розміщувалось по 2-3 сім'ї. Татарські будинки були і у Новому місті біля Старокостянтинова. В 1636 р. кількість татарських дворів зросла до 60 (з них 25 багатих і 35 бідних). Навіть на кінець XIX ст. тут згадувалось татарське кладовище і татарська вулиця. Як і в Острозі, місцеві татари мали власне самоврядування. Дослідник Д. Борилук звернув увагу на те, що вони не відробляли повинності і не платили оброк. За ними також залишалось право релігійної свободи, адже на XVII ст. в Старокостянтиніві діяла мечеть з власним муллою [70, с. 5; 145, с. 53-54].

Община татар-осадників у м. Старокостянтинів була одна з найбільших на українських землях. Відомості про неї знаходимо навіть у XIX ст., в «Описании города Старокостантинова (1561-1884)» полковника Н. Зуца. Він згадує, що в населеному пункті діяла велика синагога, яка була перебудована зі старої мечеті. Як доказ, полковник наводить арабський напис на камені, вмурованому в одну з її стін. Також він згадував спеціальний заклад, який відкривався в місті щорічно й утримувався татарами, що приїжджали на все літо з причорноморських степів продавати кумис. Напій користувався в місті популярністю, адже за місяць вони виторговували до 100 рублів [70, с. 42].

Відомості про тривале проживання служивих татар у Старокостянтиніві підтверджує віднайдений у ЦДІА м. Києва документ: «Списки и переписка с волынским и подольским губернаторами о татарах, проживающих в Подольской и Волынской губ. и пользующихся дворянским званием». У ньому

ззначається, що в Волинському воєводстві на 1844 р. фіксується 4 доми татар, що користувались дворянським правом. Серед них, у м. Старокостянтинів проживали «...з Татар дворянка Юлія Хуромовичева, і при ній троє синів Давидь 24-хь, Леонтій 17-ти, і Івань 11 років...» [1, арк. 10а]. У Звягелі (з 1795 р. Новоград-Волинський) проживав «...Яків Стефанов син Лебедзь», про що повідомляв генерал майор Каменський. Також, в джерелі зазначається, що крім них інших татар дворянського звання в губернії немає [1, арк. 10б]. Як зауважив М. Якубович, прізвище Лебедзь (Лебідь, Лебедь) мали білоруські татари. Саме волинський татарин Адам Алі Мустафа Лебедзь був переписувачем «Острозького Корану» 1804 р. – унікальної писемної арабографічної пам'ятки татар Волині, написаної арабськими літерами з використанням українських і польських слів [458], [455].

Більш детально «Реєстр 1844-45 рр.» оповідає про татар, що проживали в Острозькому повіті, зокрема в с. Тудорові (нині с. Федорівка, Рівненської обл.). Тут згадуються 6 сімей 2-го стану, що користувались дворянськими правами. Вони переважно, носили прізвища: Лебедзь, Асановіч, Беяла та Богдановіч [1, арк. 17-18].

В околицях Острога і Старокостянтинова мешкало чимало знаменитих в Речі Посполитій татар. Зокрема, тривалий час тут проживав хорунжий Олександр Кричинський. Він був представником волинської гілки татарських князів гербу «Радван», яка виводила свої корені від беїв Найманських [473, с. 168]. Служив «товаришем» у козацькій кварцяній хоругві воєводи Яреми Вишневецького, яку очолював татарин Ассан [477]. У 1654 р. сформував власну татарську хоругву у складі полку великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького та активно брав участь у кампаніях проти Гетьманщини, Москви, Швеції у 50-60-х рр. Він мав чимало бойових заслуг перед Річчю Посполитою. Врятував зі своїми підопічними С. Потоцького під Брухналем (на Галичині) в 1655 р., отримав тяжке поранення під Чудновим 1660 р. Він перебрався на Волинь з хвилею татар-осадників з Пінського повіту в середині XVII ст. та оселився в одній з татарських общин Острога чи Старокостянтинова. Князь

мешкав тут зі своїми родичами, адже татари з прізвищем Кричинські фіксувались в цих місцях і в подальшому [473, с. 164]. У 1659 р. він згадується як делегат від волинських татар, який разом з «муллою острозьким» Рамазаном Мілкомановичем відстоював привілеї татарської шляхти перед королем Яном II Казимиром та сеймом Речі Посполитої. Володів кілька років селищем Циценівка, Кременецькому повіті (тепер с. Цеценівка, Тернопільська обл.). З кінця 50-х до початку 70-х рр. мешкав у Белзькому повіті на Галичині з родиною і челяддю (в тому числі і татарською), де вів типовий для шляхтича спосіб життя, приймаючи участь у земельних конфліктах. Згодом підтримав Яна II Казимира під час рокошу Єжи Любомирського та прийняв участь у битві під Монтвами на боці прихильників короля. У 1672 р. він очолив найбільший в історії бунт служивих татар та отримав від султана Мехмеда IV титул «бея Барського» [499, с. 229].

Протягом тривалого часу татарська осада розташовувалась і в с. Охматівка (суч. Рівненська обл.). Нащадки татар проживали тут до I половини ХХ ст. і навіть у міжвоєнний період згадували, що їхні предки були колишніми полоненими [465, с. 67]. Фіксуються татари-осадники і серед жителів м. Ковель (суч. Волинська обл.). Про це свідчить привілей 1518 р., наданий королем Сигізмундом I Старим князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському на заснування міста. В даному привілеї, його мешканцям: полякам, русинам, євреям, вірменам і татарам, надається право на самоврядування. Можна зробити припущення, що татарська громада була численною, так як її окремо виділили в привілеї разом з іншими народами [47, с. 65].

Волинські татари фіксуються і в с. Лабунь (сучасне Новолабунь, Хмельницька обл.) у II половині ХVII ст. [458]. Калга-султан Крим Гірей у листі 1668 р. до коронного гетьмана Яна Собеського обговорював передачу бранців, яких тримали в Лабуні та Дубні [499, с. 259]. Як відомо, за тогочасною практикою полонених ординців не селили компактно. Їх передавали на поруки

або утримання до різних общин служивих татар, або тримали в «татарнях» – спеціально обладнаних в'язницях [521].

Одна з найбільших татарських общин Волині близько 500 років знаходилась в с. Ювківці (або Яківці, Острозького повіту). Нащадки татар-осадників проживають у ньому з початку XVI ст. до сьогодні. Дослідник М. Якубович звертає увагу, що серед деяких місцевих жителів і досі збереглися імена по батькові, характерні для мусульман (Мустафаєвич, Сулейманович, Юсуфович та ін.) [458]. Хоча вони вже асимільовані, антропологи досі фіксують серед місцевих жителів відчутну монголоїдну домішку [362, с. 308]. Мусульманська громада в поселенні була доволі чисельна, адже дослідники згадують про мечеть, що діяла тут з 1680 р. по II половину XIX ст. [465, с. 61]. В поселенні збереглось і велике мусульманське кладовище (мазар), яке нараховує більше двохсот поховань [455], [458]. В XIX ст. селище належало до Острозького повіту. «Реєстр татарських родин Волинської і Подільської губернії» 1844-1845 років зазначає, що в Ювківцях зафіксовано 14 сімей 4-го стану, що здавна користувалися дворянським званням. Відомі і їхні прізвища: Яхневич, Янкевич, Жданович, Казимович, Салтик, Ахмулович, Ассанович, Дашкевич, Ломінський, Козакевич, Муравський, Богданович, Шахманцер [1, арк. 19-20]. З них двоє – Осман Ахмулович та Мезим Мустафа Олександр Ассанович – були духовного звання, що також свідчить про збереження тут мусульманської общини і мечеті. Фіксуються тут і нащадки роду Мілкомановичей, імамів місцевої мечеті. Рамазан Мілкоманович був «муллою Острога» в 1669 р. і разом з майбутнім «беєм міста Бар» А. Кричинським очолював делегацію до Сейму від татар Волині. Інтерес викликає і місцеве татарське прізвище Муравський. Вони могли бути нащадками Хусейна Муравського – коронного хорунжого і перекладача зі східних мов, що разом з А. Кричинським підняв бунт служивих татар у 1672 р. З с. Ювківці походить і відомий український етнограф та дослідник традиційної архітектури українців Полісся – Мустафа Козакевич [458], [186, с. 216]. Його рід – Козакевичі, також фіксується в татарському реєстрі 1844-1845 років [1, арк. 19-20]. Ювківецькі

татари залишили по собі унікальну писемну пам'ятку – «Ювківецький хамаїл» (збірник молитов і намовлянь, що носили з собою), яку ввів до обігу М. Якубович [456; 455; 458].

Татарська спільнота мешкала і в Луцьку та його околицях. Появу тут татар (як і кримських караїмів, вірмен, німців) дослідники відносять до кінця XIV ст. та пов'язують з політикою князя Вітовта. Місцеві татари були на великокнязівській службі та мешкали осібно на вул. Татарській. З огляду на особливий статус міста, як резиденції князя Вітовта, тут навіть знаходилося постійне посольське представництво хана Перекопської орди, що продовжувало діяти навіть у XVI ст. [411, с. 34; 415, с. 123]. Вулиця Татарська у Луцьку фігурує в джерелах і протягом II половини XVI ст. [76, с. 214], а їхня спільнота активно згадується в місті й околицях навіть на середину і другу половину XVII ст. [12;13].

Служиві татари проживали і в інших населених пунктах Волині, але згадок про них зберіглося значно менше. Зокрема, про татарську колонію з 31 дворища згадують в с. Підлужжя, Полонської волості (суч. Дубенський район, Рівненської обл.). Епізодично в джерелах фіксується і «лубенські татари» (тобто з м. Лубни) [534, с. 112]. Цікаво, що в описі 1620 р. вони записані як «полонські татари» (тобто з м. Полонне), через те що були в підпорядкуванні полонського старости і відповідали за охорону цього міста. Вони займалися і землеробством, адже згадується про виділення їм 17 волок землі та передачі полів і волоків для замірювання. Серед них також фіксується «Млина, татарський піп», що свідчить про наявність молитовного будинку чи мечеті [338, с. 244]. Татар відзначали і серед жителів м. Острополь та с. Здовбиця (у 1570 р.). Інвентар м. Красилова на 1615 р. фіксує також і 12 чемерисів [119; 120; 162; 83]. Варто підкреслити те, що більшість населених пунктів, у яких згадуються служиві татари, були частиною оборонної мережі, зведеної князями Острозькими протягом XVI – початку XVII ст. проти рейдів кримців на Волинь. Саме через цей регіон проходила одна з гілок Чорного шляху, на якому майже щороку відбувалися військові сутички з татарами Криму.

Татарські общини залишились в більшості із зазначених населених пунктів навіть після угасання чоловічої лінії князів Острозьких. Вони продовжили виставляти татарські хоругви у військо князів Заславських, які походили від молодшого сина Василя Федоровича Острозького – Юрія Васильовича (1432–1500 рр.). В 1620 р. до Заславських перейшла значна частина домену Острозьких на Волині, Київщині і Брацлавщині, в тому числі і ті поселення, в яких розміщувались татарські колонії. Пік впливу і могутності Заславських припав на I половину XVII ст., коли вони стали однією з найбагатших сімей Речі Посполитої. Вихідці з цього роду займали посади каштелянів та воєвод, а напередодні Української революції середини XVII ст. князь Владислав-Домінік Заславський володів більш ніж 52 містами і 800 селами, утримуючи одну з найчисельніших надвірних армій. Серед його війська зафіксовано щонайменше 2 татарські хоругви, чисельністю по 100-150 вершників. Зокрема, про вже відому татарську хоругву «із Дубна» згадують в 1649 р. На той момент її очолював поручик Покацький (Сохацький). Дослідник І. Гаврилюк наводить скаргу до Луцького земського суду від жовтня 1651 р., в якій з князя Владислава-Домініка Заславського вимагаються відшкодування збитків, які нанесли командири двох його надвірних татарських хоругв. Вони, на чолі своїх загонів пограбували підданих Данила Єловицького у с. Плоска і вивезли награбоване до м. Дубна. Самі татарські жовніри проживали в Острозі і Старокостянтинові. В війську князя зустрічаються і інші вихідці зі сходу. Зокрема, татарське або турецьке походження дослідники припускають Станіславу Гурському – одному з найвизначніших ротмістрів на службі Заславських. На початок Хмельниччини він очолював козацьку кварцяну і гусарську хоругви, а згодом командував полком. Брав участь у битвах під Жовтими Водами, Зборовом, Берестечком, Батогом та ін. Загинув біля с. Хорове в 1654 р. В одному з листів ротмістра називають «турчин», що може вказувати на його «східне походження» [534, с. 14, 25, 40, 82, 125], [167, с. 14].

Татари проживали у волинських володіннях не лише родини Острозьких. Помітне місце у політиці осадження татар у волинському

воєводстві належить Корецьким (гербу «Погоня») – впливовому князівському роду XVI – I половині XVII ст. Вони відігравали важливу роль у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої проти Османської імперії та Кримського ханства [295]. Татари з їхніх дворів воювали як відділ польської армії ще в битві під Цецорою у 1620 р., під час якої князь Самійло Корецький (1586-1622 рр.) потрапив до турецького полону.

Татари і чемериси цієї родини мешкали в околицях м. Корець (суч. Рівненська обл.). Про них згадує у своїх мемуарах польський військовий та письменник Ян Флоріан Тушинський (1640-1704 рр.). Його дитинство припало на початок Української революції середини XVII ст. Він описує те, як його в 1648 р. врятували від козаків і вивезли до родичів приватні татари князів Корецьких. Очолював їх хорунжий Байраш Асламович, «...котрий хоругву носив у пана Тарасовського» [103]. У Корецьких служив і Криштоф Гарниш, який на 1649 р. був ротмістром татарської хоругви. Цікаво, що раніше він очолював козацьку хоругву, зокрема і під час рейду князя Самуїла Кароля Корецького (1621-1651 рр.) в степ проти татар у серпні-жовтні 1644 р. У цьому ж рейді брали участь і 200 вершників татарської кінноти, на чолі яких стояв Самійло Голуб з Морозовичів. Він походив зі шляхетної родини, яка була тісно пов'язана з українським козацтвом. Його родичем був гетьман Олефір Голуб, один з лідерів походу М. Дорошенка в Крим у 1628 р. в союзі з Мехмедом III Гіреєм і Шагін Гіреєм [111]. Є згадка про те, що татари у володіннях Корецьких мали право дотримуватись власної віри – ісламу. Їхня мечеть вірогідно знаходилась у Корці. Це дає підстави стверджувати, що вони не були колишніми полоненими, адже це право дуже рідко залишали за невільниками [156, с. 28], [157].

Татар на військовій службі у своїх волинських володіннях утримували і князі Вишневецькі. Надвірне військо цього розгалуженого роду було одним з найбільших в Речі Посполитій. Згадки про участь татар Вишневецьких у військових діях знаходимо регулярно. Зокрема, 200 татар князя Яреми на чолі з ротмістром Стефаном Ліпським брали участь у придушенні козацького

повстання 1638 р. Ротмістр коронної татарської хоругви Станіслав Зігмунт Друшкевич у своєму щоденнику також згадує про 120-150 «литовських і ординських татар з черкесами», які в 1654 р. брали участь в облозі і штурмі м. Буші. Шляхтич додає, що вони раніше служили покійному воєводі руському (тобто Яремі Вишневецькому – авт.) [465, с. 69, 83]. Дослідник І. Гаврилюк відзначає ще одну з татарських хоругв князя Я. Вишневецького, яку очолював поручник Ян Дубровський. В 1649 р. вона здійснив наїзд на слободу Буків, маєтність Анджея Суходольського [534, с. 59]. На службі Вишневецьких були й інші «східні народи». В 1649 р. під час боїв біля Лоева (суч. Білорусь), польний гетьман Януш Радзивіл звертав увагу на те, що серед українських козаків були «чемериси Вишневецького», які маскувались під татар, намагаючись налякати жовнірів [61, с. 307].

Служили вихідці зі степу не лише в «татарських» хоругвах а й у інших загонах легкої кінноти, зокрема козацьких і волоських. Так, одну з таких козацьких хоругв у князя очолював ротмістр Ассан, ім'я якого вказує на татарське походження. Окрім самого хорунжого, в реєстрі фіксуються і інші татарські імена, такі як: Мухарем, Селім, Хасен, Осман, Мамбет, Солтангул, Кіечагелди, Шабан, Темербек, та ін. У козацькій хоругві князя Яреми служив і татарський князь Олександр Кричинський – майбутній лідер бунту служивих татар 1672 р. та «бей міста Бару» [477, с. 335].

З огляду на постійні зв'язки порубіжної шляхти зі степом (мирні і військові), бажання залюднити свої обширні володіння, а також потреба в гарно підготовленій легкій кінноті, сприяли значному поширенню татарських підрозділів у заможній шляхти. Переважно, татари були вихідцями зі служивого стану і в меншій мірі походили з колишніх полонених. Важливим рубежем для історії приватних татар стала Українська революція середини XVII ст., адже надвірні загонами одними з перших відправили на війну з козаками. Після серії поразок польського війська й утворення Гетьманщини, багато татар мігрували з даного регіону або перейшли в татарські хоругви коронного війська.

Давні зв'язки з тюркськими народами мав подільський регіон. Ряд дослідників підкреслює, що місцевий служивий татарський компонент тут формувався не лише з прийшлого, а й місцевого населення, що пішло на службу до Гедиміновичів після поширення їх влади на колишні золотоординські улуси у II половині XIV ст. [433], [424]. Про це можуть свідчити і назви окремих населених пунктів з характерними назвами Улані, Чемерисів, Татарівка, тощо [148, с. 271], [272, с. 286].

Західне і Східне (Брацлавщина) Поділля займало важливе місце в обороні південних рубежів Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Його колонізація протягом XIV–XVI ст. також супроводжувалася збільшенням служивої татарської людності. Про татарські осади на військовому праві в околицях подільських фортець зустрічаємо згадки вже з початку XVI ст. Одна з них розташовувалась у м. Кам'янець-Подільський, де вихідці зі степу компактно мешкали на окремій вулиці Татарській. Вона була однією з найдавніших у місті, хоча місцеві татари скоріш за все асимілювались вже на початок XVII ст. Під час османського панування на Поділлі (1672-1699 рр.), саме в околицях Кам'янець-Подільської фортеці знаходилися один з найбільших центрів осади татар-ліпка. Польський дослідник Юзеф Антоні Ролле відзначає, що їх оселили в передмістях фортеці: «...по крутим берегам Смотрича...», в Карвасарах і Татарісках (Татарищах), які розташовувались в яру біля Руської брами [516, с. 97-98].

В околицях м. Тернопіль з XVI ст. також існувала «Татарська слобода», що була заснована ще князем Костянтином-Василем Острозьким (1526-1608 рр.). З часом вона увійшла у межі міста і стала вул. Татарською. Дослідники зазначають, що навіть наприкінці XVII ст. серед місцевих жителів зустрічались прізвища, які походять від кореня «Татарин» [530], [531]. Неподалік від Тернополя є також с. Плотича (Плотичі, Тернопільська обл.), в якому навіть на початку XX ст. згадувалось кладовище з татарськими похованнями. Надгробки на них були написані на турецькій (османській) чи татарській мові [455, с. 140].

Одна з найбільших колоній подільських татар довгий час існувала в околицях потужної фортеці Немирова (сучасна Вінницька область). До складу Немирівського маєтку входило велике поселення Ковалівка, що складалось з сіл: Сподахи, Чеколанівка, Яри, Підзамче, Блідки. «Словник географічний Королівства Польського» навіть на II половині XIX ст. згадує тут «кільканадцять родин татар литовських» [104, с. 514]. Вважаємо, що татари в Ковалівці служили в коронних хоругвах і мали статус господарських. Частина з них протягом століть трималась ісламської віри, адже їхня община мала свою мечеть і муллу навіть в XIX ст. [465, с. 61]. Як зазначається у одному з описів: «Є то по більшій частині шляхта давня, і вже утверджена в герольдії з документів... За століття вони вже користувались тільки польською, та носили місцеві прізвища: Скульські, Смульські, Абрагамовичі, Барановичі, які були характерні для татар в Польщі і Литві. Богослужіння справляли по друкованих книгах... на арабській, але змісту вже не розуміли» [104, с. 514].

Дані про татар на Поділлі підтверджує і реєстр 1844-1845 р. Зазначається, що на середину XIX ст. тут нараховувалось 22 доми татар. Судячи з документа, у поселенні Ковалівка (Брацлавський повіт) проживало татар 42 чоловіки, з яких 22 користувалися дворянським званням [1, арк. 10а-10б]. Серед них відомі такі представники, як: «...Мустафа Богдановичь, Иван Кенській, Самуїль Ливчицький, Савий Смульський, Алій Тамкевичь, Степань Юзефовичь» [1, арк. 10б]. Прізвище Богданович, яке часто фігурує в документі, було поширене серед татар в Литві, Польщі і Білорусі. Згадується воно і на українських землях в середині XVII ст. Мурза Богданович брав активну участь у подіях Української революції як ротмістр татарської хоругви коронного війська та відзначився в боях на Волині [12, арк. 705]. Після битви під Берестечком 1651 р. він отримав від короля містечко Оратів і два селища на Брацлавщині (Східному Поділлі). Тому припускаємо, що Мурза Богданович міг мати відношення до Богдановичів, що мешкали на Поділлі і в XIX ст.

Служиві татари із сім'ями проживали також у місті Синява (нині Стара Синява, Хмельницької обл.). Поселення мало укріплений замок і до середини

XVII ст. належало впливовому князівському роду Сенявських. Місцеві татари згадуються тут під час серії успішних рейдів Кримського ханства на українські землі Речі Посполитої у період «міжкоролів'я» (1574–1576 рр.). Один з походів датується вереснем-жовтнем 1575 р. і описується в хроніці Бартоша Попроцького. У ньому «ординцям» протистояли сили польного гетьмана Миколи Сенявського. «Хроніка» повідомляє, що населення навколишніх земель знайшло прихисток у м. Синява. Але кілька місцевих татар таємно покинули місто та спробували допомогти нападникам його захопити. Одночасно, «негідні жінки» цих татар зіпсували гармати, позаливавши їх водою. Незважаючи на ці зусилля, оборонцям вчасно надійшла підмога. Одного з «перебіжчиків» згодом стратили кримці, звинувативши у своїй невдачі. Епізод дає змогу встановити, що в м. Синява проживали татарські родини. Ними могли бути приватні татари польного гетьмана Миколи Сенявського (1520-1584 рр.). Припускаємо, що вони оселились в володіннях князя нещодавно (можливо, у першому поколінні) і не були полоненими. На це вказує ряд чинників. Зокрема, вони досі зберігали контакти з кримцями і знали татарську мову, що дало їм можливість поновити зв'язки з ординцями. Також, у них були власні сім'ї (жінки), в той час як полонені частіше були чоловічої статі. Важливо і те, що їхні жінки пішли на серйозний злочин – намагаючись здати місто, зіпсували артилерію. Це також може вказувати на їх степове походження, адже місцеві вихідці навряд чи зважилися б на подібне. Варто також відзначити, що подібні випадки трапляються рідко. Частіше, служиві татари ефективно протистояли набігам кримців та сумлінно виконували служиві обов'язки. Наприклад, у складі військ Миколи Сенявського, що в 1575 р. врятували місто Синява, також були татарські (або «п'ятигорські») хоругви. Одну з них очолював «черкеський князь» та коронний хорунжий Темрюк Шимкевич (Шимкович) [157, с. 52, 67]. Про «п'ятигорських», або черкеських князів на «господарській службі» польські джерела згадують ще з II половині XVI ст. Серед них називають Касіма і Гаврила Канбулатовича, Темрюка Шимкевича та Олешка. Їх пов'язують з черкаським старостою, козацьким ватажком і князем Дмитром

«Байдою» Вишневецьким (помер в 1564 р.), з яким вони «завели дружбу» після його війн на Кавказі. За однією з версій, саме він запросив їх на службу до Корони. Найбільше серед них відомий саме Темрюк Шимкович, що був на королівській службі («татарином господарським» – авт.) за правління Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.), Стефана Баторія (1576–1586 рр.) та Сигізмунда III (1587–1632 рр.). За кошти скарбниці він організовував хоругву під гербом «Леліва» (Leliwa), набрану з числа татар і черкесів у кількості 60 вершників. Він взяв участь у відбитті рейду 1575 р. і переслідуванні татар на чолі з кримськими «царевичами» Адил Гіреєм і Газі Гіреєм. «Гербовник родин татарських» зазначає, що під час повстання Северина Наливайка у 1596 р. він протистояв козацьким загонам в м. Каневі. В 1601 р. Темрюк Шимкевич отримав шляхетство і 4 села. Уже його діти прийняли православ'я, але їхній рід проіснував недовго і незабаром згас [473, с. 431; 465, с. 65; 157, с. 67].

Татарська община тривалий час існувала в м. Ягільниця (суч. Тернопільська обл.). Там зі своїми родинами проживали татари з надвірної хоругви родини Лянскоронських. Містечко Ягільниця відіграло важливу роль в обороні південних рубежів Речі Посполитої. Під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. частина приватних татар Мацея Лянскоронського перейшла на бік османського війська та допомогла захопити важливу переправу. На час ведення бойових дій в ньому розташовувалась резиденція Ібрагіма-паші [499]. За даними А. Ролле, надвірні татари Мацея Лянскоронського з родинами проживали і в Мельниці (тепер м. Мельниця-Подільська, Тернопільської обл.). Частина з них також приєдналась до османського війська і продовжила служити Порті під знаменами А. Кричинського [516, с. 97-98].

Найбільша кількість служивих татар на Поділлі фіксується протягом останньої третини XVII ст. За різними даними, їхня кількість становила близько 2-3 тис. чоловік. Вони прибули у складі коронного війська під час походу гетьмана Яна Собеського проти українських козаків на Брацлавщину у 1671 р. Протягом польсько-турецької війни та османського підданства служивих татар (1672-1699 рр.), уряд султана розселив їх в околицях Кам'янець-Подільська (у

Карвасарах і Татарісках), Меджибожа, Немирова (вірогідно в Ковалівці – авт.) і Бару. Останнє місто стало їх цетром і резиденцією «бея барського» – очільника татар-ліпка на османській службі.

Особливістю осадництва на Поділлі стало те, що в цьому регіоні з XVI ст. існувала велика колонія марійців (черемисів або чемерисів) Хоча самі чемериси не являються тюркським народом, вони становлять науковий інтерес через свою організаційну подібність зі служивими татарами Речі Посполитої. В джерелах слово «чемерис» вживається в кількох різних значеннях: як етноніму (у значенні народу – марійців) та назви служивої категорії (бояр, замкових слуг, тощо). Тому, вважаємо доцільним окремо зупинитись на різних його трактуваннях.

У вузькому розумінні «чемериси» – це етнічна група кочівників фіно-угорської мовної групи з Поволжя. Вони почали оселятись у Великому князівстві Литовському в I половині XVI ст. після захоплення царем Іваном IV Казані і «Чемерисових війн» – серії повстань проти Московської держави. Осади чемерисів згадуються в різних регіонах, зокрема на Чернігівщині, Київщині, Білорусі. З 1527 р. вони з'являються і на Волині, де розселяються на військовому праві в общинах приватних татар. Попри це, найбільша їх колонія існувала саме на Поділлі. Вона виникла завдяки колонізаційній політиці королеви Бони Сфорца (1494-1557 рр.). За її розпорядженням була закладена ціла мережа укріплень і замків, найбільшим з яких стало м. Бар.

Михайло Грушевський зазначає, що колонія чемерисів в його околицях виникла у 1541-1542 роках. Королева у своїй грамоті згадувала, що сформувалась вона з кочівників, що були прийняті з родинами «...деяких міст волинських» і згодом утворили в околицях м. Чемериси-Барські (тепер с. Чемериси-Барські, Вінницька обл.) окрему осаду [207, с. 87]. Окрім Бару, чемериси були осаджені і в інших населених пунктах регіону, таких як: Чемериське, Сальниця (з передмістям Чемерисівка), Чемериси-Волоські (з 1920 р. – Журавлівка), та ін. [161, с. 143]. В 1561 р. в м. Чемериси-Барські нараховувалось 96 домів, з яких 51 займали чемериси. Їх тримали на військовій

службі при старості в кількості 68 легких вершники. Вони регулярно брали участь у степових виправах і обороні рубежів. За це отримували платню, яка нараховувалась з зібраних податків (на середину XVI ст. становила 200 золотих в рік «на сукно»). Устрій чемерисів був подібний до служивих татар. Вони мали самоврядування і звільнялись від податків з засіяних полів і пасік [207, с. 88, 91; 96, с. 8; 52, с. 164].

Королева Бона в одному з листів згадує про те, що кілька родин чемерисів прийшли в Бар від князя Корецького з Волині. М. Грушевський припускає, що вони були переселені з татарських общин Острога або Межиріччя [207, с. 87, 88]. На Волині існувало кілька населених пунктів з назвою «Межиріч». Одне з них належало родині Острозьких, інше на середину XVI ст. – Корецьким [106, с. 378]. Хоча татари згадувались і в Межиріччі Острозьких, в даному випадку мається на увазі саме володіння Корецьких. Обидві князівські родини мали в війську надвірні татарські хоругви, але «чемериси» фіксуються лише в останніх (проживали в тому числі в околицях м. Корець, разом з приватними татарами) [103]. Тому вважаємо, що гіпотеза М. Грушевського про «волинське» походження чемерисів Бару може відповідати дійсності.

З початком Української революції середини XVII ст. частина подільських чемерисів приєдналась до козацького війська [61, с. 307]. В Зборівському реєстрі 1649 р. також згадуються козаки з прізвищами, похідними від етноніма чемерис (черемис). Вони були записані саме в Брацлавському і Кальницькому полках на Поділлі [87, с. 250, 254, 258]. Під час польсько-турецької війни у 1672-1676 рр., чемериси також прийняли османське підданство і спільно з служивими татарами і козаками гетьмана П. Дорошенка взяли участь у бойових діях проти коронного війська [218, с. 435]. Турецька адміністрація на їх чолі поставила Мустафу Агу з Боснії, резиденція якого знаходилась у м. Жванець [499, с. 282]. Самі чемериси були розселені османами в околицях Бару, Кам'янця-Подільського і Меджибожа на час існування Кам'янецького (Подільського) еялету (1672-1699 рр.).

Слово «чемерис» має і інше значення. Такі дослідники як М. Костомаров, А. Ролле та М. Грушевський зазначали, що на Поділлі термін «чемерис» (черемис) став універсальним і почав застосовуватись для означення осадників східного походження (марійців, татар, черкесів, ногайців, тощо), які отримували землю на військовому праві і служили при замках. Вважаємо це зауваження доцільним, адже чемерисів у джерелах іноді називають: «татарами», «...народом, отличным от туземцев языком, обычаями и учреждениями» [207, с. 90; 262, с. 35; 263; 265; 516].

Цю тенденцію могли зумовлювати подібність їхніх службових обов'язків, статусу, типу організації, роду діяльності і візуальну схожість із служивими татарами (через тип озброєння і вбрання). Не останню роль відіграло й те, що чемерисів іноді розселяли в населених пунктах, де проживали татари-осадники. Це спостерігається зокрема на Волині, де з них формували спільні хоругви легкої кінноти на службі у князів Корецьких і Вишневецьких. До того ж, чемериси не були чисельні і їхні общини пізніше могли поповнюватись саме татарами, що дало підставу дослідникам констатувати їхнє «отатарення» на початок XVII ст. М. Грушевський звернув увагу, що на Поділлі цей етнічний набув навіть ширших форм. Іноді він у широкому контексті означав не лише замкових слуг тюркського і марійського походження, а й служиву людину, боярина, який утримував землеволодіння на військовому праві. Навіть на II половину XVII ст. окремі барські шляхетські села ще називали «чемериськими». Підтвердженням такого ототожнення вважаємо також те, що «чемерисами» нерідко називають усіх служивих татар, що оселилися на Поділлі після прийняття османського підданства в 1672 р. Одним з чемерисів іменували і татарського князя О. Кричинського, що очолив цей бунт [207, с. 226].

Важливим осередком осадження татар було Подніпров'я. Згадки про служивих татар фіксуються в регіоні вже за київського князя Володимира Ольгердовича у кінці XIV ст. [518, с. 28]. Активне залучення їх до війська відбувається при його наступниках – князях Олельку (Олександра) (пом. 1454

р.) та Семеону Олельковичу (правив у 1455-1470 роках). Вони активно розширюють кордони князівства та укріплюють порубіжні замки Київщини: Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород. У їхніх околицях розселяють служивих татар, яких долучають до польної сторожі – системи регулярної варти боярськими загонами степових рубежів [454, с. 331; 464; 467, с. 292]. З середини XV ст. на Київщині згадують і «семенових людей» – вихідців з орди хана Сеїд-Ахмеда. Після того, як в 1455 р. хан зазнав поразки на Поділлі, київський князь Семен Олелькович розселив його полонених у своїх володіннях. Дослідник Б. Черкас зазначає, що в джерелах їх іноді називають «житомирськими татарами», що може вказувати на місце їх подальшого осадження [432, с. 17]. Продовжили політику татарського осадництва і після ліквідації Київського князівства в 1470 р. Завдяки наміснику Мартину Гаштольду (помер в 1483-1484 р.) в Любецькій волості (сучасна Чернігівщина) з'явилися такі родини тюркського походження, як Фаї, Феремичі, Казанські та ін. [518, с. 28]. Частина татар осіла і в самому Києві. У його гарнізоні у XVI ст. згадуються такі імена вояків як Ахмат, Урин та інші. Дослідниця Н. Білоус зазначає, що тюркське походження мали і чимало родин, що формували міську еліту. Зокрема, це Кошколдейовичі, Кобизевичі, Конашковичі, Бехі, Аксаки, тощо [136, с. 110-111].

Загалом, татари у великих містах доволі швидко переймали місцевий спосіб життя. Хрещення давало змогу отримати статус міщанина та брати участь у політичному житті міста. Особливо асиміляція осадників прискорилось з II половини XVI ст., коли спостерігається значне збідніння середнього і дрібного прошарку служивих татар (переважно татар-козаків). Це призводить до того, що вони залишають військове ремесло та займаються торгівлею, грабарством, фурманством чи іншими цивільними професіями.

Чимало татар в містах мали і залежний статус. Є згадки про татарську челядь і закупів у Києві в XVI–XVII ст., які були невільниками у міщанських будинках. У заповіті міщанина Семена Мелешковича згадуються двох куплених жінок татарок, які відпускались на волю після смерті власника. Вони

мали християнські імена: Овдотка і Марія, тому вірогідно хазяїн змусив їх охреститись [137]. Султан Сулейман I в листі до короля Сигізмунда II Августа в 1570 р. скаржився, що більш ніж тисяча мусульманських жінок і дітей утримуються в Києві, Брацлаві, Каневі та Переяславі [187, с. 161], [68, с. 49]. Дослідник І. Каманін також опублікував заповіт київського міщанина Семена Михайловича, який мав татарське походженням [71]. Серед жителів міста зустрічаються і заможні міщани з етнімічними прізвищами, такі як Іван Турчинович [136, с. 114], купець С. Татарин (мешкав в Києві в I половині XVII ст.) та інші [307, с. 331].

Осада татар на військовому праві з початку XVII ст. також існувала в м. Вишгород. Вона могла з'явитися завдяки київському хорунжому Гаврилу Гойському з Кердеїв – шляхетного роду перекопського (татарського) походження. Саме Гойський відбудував тут замок і оборонні укріплення, околиці яких міг заселити клієнтами з числа колишніх степовиків. Кілька тисяч татар мешкали і біля Обухова. Їх заселив на військовому праві наприкінці XVI ст. київський воєвода Костянтин Острозький [341]. Подібна тенденція продовжувалась до середини XVII ст. Одна з останніх згадок про осаду татар у цьому регіоні відноситься до 1646 р. Тоді, за наказом київського каштеляна Максиміліана Бжозовського в с. Мотижин (суч. Київська обл.) були заселені 80 татар зі своїми родинами [121, с. 32], [465, с. 110].

Розселення татар згадується і на Черкащині. З початку XVI ст. їхні колонії існували в Каневі та с. Мошни (суч. Черкаська обл.) [431, с. 145]. У гарнізоні черкаської фортеці в цей час також служили вихідці зі степу: Кубеча, Гусейм, Кудащ, Мехед, Данжул, Малик Баша та інші [278, с. 200].

Татар активно оселяють і в Північному Подніпров'ї (на північній Київщині і Чернігівщині). Цей віддалений від степу регіон був прикордонним з Московською державою та займав важливе місце в обороні рубежів Великого князівства Литовського (згодом Речі Посполитої). Зафіксовано тут і чимало битв з татарами, рейди яких були частим явищем. Навіть на початку XX ст. «лоєвський брід» (м. Лоєв, Чернігівська обл.) називали «татарський», адже

через нього переправлялися кримці під час своїх походів. Початок осадження татар у цьому регіоні почалося ще на кінець XIV – I третину XV ст., хоча його пік припав на XVI – поч. XVII ст. У цей час служиві татари з'являються в околицях Остерської і Лоєвської фортець [467]. За підрахунками І. Кондратьєва, в Остерському старостві осіли щонайменше 17 родів тюркського походження. На думку дослідника, до них відносились такі роди як: Бердянські, Беремицькі, Берлози, Бурзди, Гломазди, Дерехи, Єрмаки, Келбичі (Келбич Солтан), Козарини, Куяни, Мисці, Миховичі, Міховці, Пайнеткі, Серкезевичі, Скебличі, Татари, та ін. Серед родів Любецького староства подібних родів виділяють близько 28. Зокрема, це: Асаревичі, Бакуринські (Багуринські), Биялти, Більдухи (Більдюги, Бельдюжки, Більдуховичі), Більдухи-Мушенки, Бокевичі-Щуковські, Болдаковські, Бохани (Бохановичі), Боябузи (Байбузи), Бурдюки, Гирмани, Губичі, Деруси, Казановські, Казанські (чемериси), Казанські-Чемериси, Колчитські, Міхнови, Мехеди, Татарини (Татарини-Міхнови), Скугори (Скугари), Файови, Фащі, Феремичі, Харабурди, Чемериси, та ін. Саме ці роди відіграли важливу роль у заснуванні місцевих поселень [263, с. 26-27, 320-321], [283, с. 127]. В середині XVII колишня шляхта цих земель приєдналась до козацького війська і відіграла провідну роль у формуванні козацької старшини Чернігівського полку [261].

Дані, що стосуються тюрко-слов'янських відносин у середньому Подніпров'ї у XVI–XVII ст., підтверджуються й антропологічним матеріалом, отриманим унаслідок дослідження могильників у Чигирині, Суботові, Вишгороді, Батурині та інших місцях. Зокрема, в 1993-1994 рр. здійснено розкопки «могильника» в нижньому місті Чигирини, що містив близько 260 поховань. Дослідники дійшли висновку, що більшість поховань мало близьку схожість з кавказько-балканським антропологічним типом. До цього типу відносяться деякі народи Північного Кавказу (черкеси, балкарці), південні болгари, а також (з невеликою монголоїдною домішкою) кочове населення Північного Причорномор'я і середньовічних міст Кримського півострова. Під час дослідження пам'ятки віднайдено й уламки кількох черепів з явно

вираженими монголоїдними рисами. Антропологи припускають, що ними могли бути козаки татарського походження, або ж кочівники, що у складі турецької армії брали участь у чигиринських походах 1677-1678 рр. [189, с. 211, 212]. Саме в Чигирині «степовий» компонент відслідковується найвідчутніше серед інших досліджуваних подібних пам'яток. Дослідниця Т. Рудич дійшла подібних висновків після аналізу матеріалів з могильника козацької доби в м. Вишгород. Аналіз місцевих поховань дало змогу виділити 2 основні морфотипи, характерні для тогочасного населення міста. Один з них є визначальним саме для степової зони України: нижнього Подніпров'я і середньовічних міст Криму. Антропологічні ознаки їх близькі до монголоїдних народів, таких як ногайці, печеніги, тощо. По типу вони подібні до козацького цвинтаря XVI–XVII ст. в Чигирині та вибірці черепів з м. Меджибіж [341, с. 18-19].

Краніологічні і краніоскопічні аналізи 87 черепів з м. Батурина, проведені в Інституті археології, також показали наявність у місті тюркського населення. Із 87 досліджених черепів місцевих жителів, що загинули на початку XVIII ст. (можливо після знищення міста в 1709 р.), 9 дослідники відносять до змішаного слов'яно-тюркського типу, що може свідчити про асиміляцію місцевим населенням вихідців зі степу (татар, чи близьких до них народів) у столиці Гетьманщини [256]. Дослідження козацьких могильників у Суботові, Чигирині, Вишгороді (Подніпров'я) і Меджибожі (Поділля), зазначають про участь тюркського населення у формуванні місцевого антропологічного типу. Дослідники припускають, що ними могли бути різні групи населення. Як козаки тюркського походження, так і місцеві служиві татари.

Давні зв'язки з тюркськими народами мала Галичина. Зокрема, м. Львів було відоме своїми давніми національними «східними» кварталами вірмен, караїмів, євреїв, тощо. Дослідники ще на XIII ст. фіксують там чимало «сарацинів», які скоріш за все були нащадками кипчаків, що оселились тут після монгольського завоювання Дешт-і-Кипчаку [496, с. 36]. Осадництво татарського населення існувало в місті у околицях Львівського замку.

Дослідник М. Капраль зазначає, що їх кількість тут значно зростає вже з XIV ст. [248, с. 261]. Саме в той час «Краківська брама» мала назву «Татарська» (або «porta tartarica»), адже при ній була татарська залога (дільниця) [496, с. 36]. Вулиця з такою ж назвою (Краківська – авт.) раніше також носила назву «Татарська», «Поганська», «Сарацинська». Інша її назва походила від торгового шляху на давню столицю Польщі – м. Краків [248, с. 299]. Даний випадок вказує на те, що татар селили у важливих ремісничих центрах або на торгівельних шляхах. Тут вони займалися торгівлею, ремеслом, грабарством та військовою службою. Історик Денис Зубрицький у «Хроніках міста Львова» згадував про те, що в місті діяла мечеть, яка раніше розташовувалася на місці домініканського костюлу [236]. Татарська спільнота продовжувала мешкати в місті і протягом XVII ст. Саме тут народився «мурза Свечрик», або Свечарчик (pol. Swieczarćyk) – один з ватажків татар-ліпка, що під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. прийняв османське підданство і відзначився набігами на Поділля та Галичину [516, с. 98-99].

Вулиця «Татарська» збереглась і в м. Перемишль, що входило у XVII ст. до Руського воєводства. Місто було важливим економічним центром на шляху у Європу, в якому нараховувалось щонайменше 18 ремісничих цехів. На цій вулиці розміщувались татарські майстри і купці ще з кінця XIV ст. Можна припустити, що, окрім них тут були і татари на військовій службі, адже тут фіксується «Татарський пагорб» (або Татарська гора). Польський дослідник М. Ждан припускає, що це може бути курган, де ховали місцевих татар-воєнків. Учений також звертає увагу на те, що татарська людність в XVII–XVIII ст. мешкала у м. Яворів та навколишніх селах Курники і Старий Яжів на Львівщині [528, с. 396-397].

В околицях м. Самбор і Рудки (Львівська обл.) існували в той час села з назвами «Татари» і «Татаринів». Селище з назвою «Татарів» можна знайти і на Івано-Франківщині навіть сьогодні. Місцеві жителі повідомляють, що серед корінних мешканців і досі збереглись люди зі «східними рисами» обличчя, які вважають себе нащадками татар. Незвичну назву поселення вони пояснюють

легендою про кримців, що з'явилися тут під час одного із набігів на українські землі в середині XVII ст. За місцевим переказом, їхній загін заблукав і вимушено залишився тут на зиму, але, заснувавши поселення, осів у цій місцевості. Іншу версію про походження назви наводять польські дослідники. Вони переконані в тому, що поселення назване в честь колишнього його господаря, якого сусіди називали «татариним». Хоча «народна версія» походження назви поселення виглядає не переконливо через брак доказів, вона виникла не безпідставно. При дослідженні татарських осадництв в Галичині, їх походження частіше пов'язане з II половиною XVII ст. А саме з періодом союзу Кримського ханства і Польської Корони в часи Хмельниччини і Руїни, коли чимало «охочих татар» йшли на королівську і приватну службу. Народний сюжет, у якому населений пункт засновують татари не рідкісний на Галичині. Подібна легенда пов'язана із с. Труханів (Львівська обл.), яке за легендою назвали в честь трьох татарських братів (ханів – авт.), які осіли в XVI ст. в Галичині та обзавелися сім'ями. Місцеві респоденти повідомляють, що село раніше називали Триханів і жили в ньому мешканці з прізвищами Мурза, Турків, та ін. [330].

Дослідник М. Ждан також зазначає про те, що у містечку Старий Люблінєць (на Підлящі, суч. Любачівський повіт Республіки Польща) місцевих жителів майже до XX ст. називали «татарами» або «татарським родом» [528, с. 397]. Вони могли походити від полонених кримців, адже неподалік цього місця відбулась одна з відомих битв польсько-турецької війни 1672-1676 років. Фіксуються численні згадки про те, що король Ян III Собеський, розбивши в цьому регіоні ординські загони, частину полонених розселив серед місцевих поселень [465], [501]. Можна помітити, що в цьому регіоні є чимало прізвищ тюркського походження: зокрема Ханенко, Галібей, Ханик. З Яворівщини також походить чимало відомих діячів з прізвищами Хархаліс, Харамбура та ін., які дослідниками відносяться до тюркських. У Дрогобицькому районі Львівської області є с. Ясениця-Сільна, де здавна існували мікро-топонім «Татарщина».

У багатьох населених пунктах цього регіону, поява «місцевих» татар пов'язана з польсько-турецькою війною 1672-1676 рр. Під час неї, на території Галичини точилась запекла боротьба, адже Червона Русь була об'єктом для рейдів татарських чамбулів. Їх провідниками виступали татари-осадники, що перейшли на бік турецького султана. Унаслідок ряду успішних походів гетьмана (а згодом і короля) Яна III Собеського, вдалось розбити чимало таких виправ, зокрема під Немировом і Комарним (сучасна Львівська область). Після подібних битв колишніх служивих татар зазвичай страчували, але кримців і ногайців залишали у полоні і «розпорощували» серед місцевих населених пунктів. Більшість служивих татар належало до шляхетного стану і мали власні родові імена та прізвища. Але у цьому ж регіоні трапляється і чимало етнімічних прізвищ: Татарин, Татарченко, Тататрович та ін. Скоріше за все, їх носили саме нащадки полонених татар, яких розміщували в навколишніх поселеннях.

Частину татар Галичини становили переселенці з Литви і Білорусі, що мігрували з колишніх районів розселення у Троках, Мінську, Вільно, тощо. Там існували давні мусульманські общини ще з кінця XIV ст. Вони перебралися на терени сучасної України після наступу московських і козацьких війська на землі Великого князівства Литовського у 50-60 роках XVII ст. Їх «наплив» був доволі відчутний, адже вже у 1666 і 1667 р. галицький сеймик двічі забороняв татарам на території Руського воєводства будувати мечеті у своїх маєтках [499, с. 259]. Татарський і турецький полон був настільки поширеним явищем, що у південно-східних воєводствах Речі Посполитої (зокрема і на українських землях) з'явилося таке явище, як «татарні» – спеціальні місця для утримування татарських бранців. Така «татарня» була, наприклад, у м. Жовкві (Львівська обл.). Існували вони не лише в містах і замках, а й у приватних маєтках, де полонених використовували у роботах на будівництві укріплень чи в сільському господарстві [465, с. 66].

Татарські «осади» на Галичині зустрічаються і в околицях м. Бурштин (суч. Івано-Франківська обл.). Установити це допомогли етнографічні джерела.

Зокрема, в місцевому музеї «Берегиня», створеного краєзнавцем Гусар Т. Г. зберігається рушник, в якому українська вишивка поєднана з татарською в одному візерунку [Додаток №1. Рушник татарський]. Його передала до музею мешканка татарського походження з с. Юнашків (Рогатинський район, Івано-Франківська область). У цьому селі навіть в II половині XX – поч. XXI ст. проживали нащадки татар, що пов'язували себе з вихідцями із Криму. За свідченнями самих мешканців селища, осіли вони в цій місцевості ще з часів Речі Посполитої. Переважно їхня більшість носили прізвище Магомет (або Мухамед), що може вказувати на релігійну належність їхніх предків. Місцеві повір'я згадували про татар і в с. Жовчів (Рогатинський район, Івано-Франківська обл.), яке розташовується неподалік.

Сам рушник довгий час зберігала жінка татарського походження. Його зовнішній вигляд доволі сучасний і відноситься вірогідно до середини або II половині XX ст. Візерунок можна віднести до рослинного орнаменту. У ньому виділяються дві складові: верхня частина («українська») – характерна для даного регіону Галичини – Опілля. Нижня («татарська»), на якій вишита рослина, що має назву «татарське зілля», або «татарська трава» (в Польщі – «tatarak zwyczajny»). Це одна з народних назв болотяної рослини – «аїр тростиновий», що проростає у Східній і Центральній Азії та на Близькому Сході. В Європу вона потрапила з Османської імперії і Кримського ханства та використовувалась в медицині з XVI ст. Відома своїми дезінфікуючими і протизапальними властивостями. Вважається, що в Східну Європу вона була занесена татарами, у яких існувала практика очищати нею воду під час військових походів, роблячи її придатною для пиття. «Татарський візерунок» на рушнику не характерний для традиційної вишивки кримських татар і може бути місцевого походження. Колишня власниця звертала увагу на те, що він був перенесений з попередньої «старої речі», яка зберігалась у родині. Збереження подібних «культових» речей свідчить про спадковість і пам'ять поколінь свого етнічного походження. На це вказує і назва орнаменту – «татарський», який асоціювався у них з традиціями попередніх поколінь. Наявність такої пам'ятки

привертає увагу до татар Галичини, походження яких досліджено значно менше, з огляду на малу кількість етнографічних і писемних даних, що дійшли до наших днів. В «галицьких татар» можна спостерігати ту ж тенденцію, яка характерна і для інших західних татар. Навіть з огляду на перейняття місцевої мови, звичаїв і релігії, у них залишається пам'ять про своє татарське походження.

Походження татар в околицях міст Рогатина і Бурштина може бути пов'язане з політикою магнатів, які мешкали у цьому регіоні і мали тривалі контакти з Кримом і Північним Причорномор'ям. Саме місто Бурштин раніше належало родині Сенявських, на службі яких неодноразово зустрічаються татари. Заснували його на місці поселення Нове Село, що було знищено внаслідок походу Крим Гірея в 1594 р. Вихідці з родини Сенявських протягом XVI – початку XVIII ст. займали високі державні і військові посади в Речі Посполитій, та володіли значними маєтками на Галичині. Їх родина відіграла важливу роль в обороні Червоної Русі, в тому числі і від численних татарських виправ. Із цією метою Сенявськими було закладено і розбудовано ряд фортець і поселень (таких, як Бережани, Калуш, Бурштин). Вони стали важливим пунктами оборонної межі, а в їхніх околицях відбулось чимало відомих битв з кримцями і ногайцями. Згадкам про ці події служать численні «татарські могили» та «татарські кургани», що залишились біля цих населених пунктів [104, с. 476].

Татари мешкали і в околицях інших фортець, що збудували Сенявські. Зокрема у м. Бережани (Тернопільська обл.). Місто знаходилось на перетині торгівельних шляхів і мало потужну фортецю. Тут проживали вірменська, єврейська і татарська громади. В «Словнику географічному Королівства Польського» згадується, що останні були захоплені під час однієї з битв проти кримців і поселені в передмісті під назвою Адамівка [104, с. 418-420].

Недалеко від міста Бурштин в I половині XVII ст. відбулось чимало битв з татарами. В 1624 р. коронні війська на чолі з гетьманом С. Конєцпольським розбили під Мартиновим (Івано-Франківська область, Рогатинський район)

б тис. армію на чолі ногайським беєм Кантеміром-мурзою [406, с. 32]. Через кілька років (в 1629 р.), неподалік від того ж місця (біля р. Гнила Липа) коронні війська Стефана Хмелецького і козаки Григорія Чорного знову завдали відчутної поразки Кантемір-мурзі. Під час битви загинуло близько 7 тисяч татар і син їхнього командувача – Мамбет-бей. Є згадки і про 2 тисячі татар взятих у полон. Серед них був і брат Кантеміра-мурзи – Галдей-мурза [313, с. 183]. В обох випадках у боях брали участь «пани Сенявські», зокрема коронний хорунжий Микола Сенявський. До речі, неподалік від м. Бурштин знаходиться і вже згадуване поселення Букачівці, у якому утримували полонених татар родини Калиновських [465, с. 66-67]. Потрапили туди вони вірогідно також після битви під Мартиновим. У Букачівцях знаходилась великопанська резиденція Самуеля Єжи Калиновського (помер в 1658 р.), а через поселення проходив важливий торговий шлях до Львова. Це могла бути одна з причин оселення в районі татар. Даний регіон був ареною бойових і під час польсько-турецької війни в 1672-76 рр. У всіх цих випадках неодноразово фігурують полонені, яких також могли розселяти в навколишній місцевості. Наприклад, у 1676 р. Ян III Собеський розбив татар в битві під Журавном. Саме після неї татарська «колонія» з'явилась в с. Тисів (Івано-Франківська обл.). В його околицях ними був утворений окремий присілок – Пирчів [531].

На Галичині фіксуються населені пункти, в яких місцевих жителів ще на початку ХХ ст. називали «татарами». Серед них можна згадати селища Боратин, Угнів (раніше місто з магдебурзьким правом) та Станіля на Львівщині, а також, с. Перегінське на Івано-Франківщині. В їх околицях також збереглося чимало «татарських могил» (курганів), де за місцевими повір'ями поховані татари, що загинули під час походів в ці землі [105, с. 775], [253, с. 217-220].

Отже, пошукова робота дала змогу виявити більше 70-и населених пунктів на землях Волині, Поділля, Київщини та Галичини, в яких зафіксовані сліди татарського осадництва. Аналіз отриманих результатів дав змогу

розробити карту та окреслити регіональні особливості татарського осадництва на українських землях.

2.3. Категорії, функції та привілеї татарської людності

Татарська спільнота українських земель Великого князівства Литовського і Королівства Польського різнилась за походженням і статусом. Можна переконливо зазначити, що численні групи осадників мали строкату соціальну структуру вже від моменту свого прибуття на нові землі.

Статус, привілеї, функції та місце служивих татар у військово-політичній системі Великого князівства Литовського і Королівства Польського (Речі Посполитої) залежали від таких чинників: часу прибуття на нові землі; положенню в Орді та належності до впливового роду; потрапляння на господарську (великокнязівську, коронну) чи приватну службу; функцій і службових обов'язків; професійних якостей, обставини міграції та регіону розселення (землі Литви, Галичини, Волині, Поділля). Даний перелік не вичерпує всіх факторів, що визначали подальшу долю новоприбулих татар.

Серед науковців тривалий час ведуться дискусії з приводу соціальної структури служивих татар. Польський номадист Я. Тишкевич розділяв їх на дві категорії: «войовників-зем'ян» і «татарську бідноту» [521, с. 201]. Дослідниця І. Рихлікова запропонувала поділити їх на: татар залежних від володаря, від «панів-феодалів» та «татар-зем'ян» [496, с. 38; 517, с. 80]. Власну класифікацію запропонував також польський дослідник П. Боравський. Разом з В. Сінкевичем та В. Василевським вони вперше опублікували «Ревізію татарських маєтків Я. Кердея» 1631 р. Джерело дало змогу виділити такі категорії татар, як: бояри панцерні, бояри путні, татари селяни, господарські татари, міські осадники [466, с. 59-135; 496, с. 38]. У свою чергу, Я. Собчак вирізняв з них чотири категорії: татари господарські, татари-козаки, приватні татари та жителі міст [518].

Історик А. Закшевскі в свою чергу виокремив три категорії татар: «на військовій службі», «простий стан» та «челядь невільну». Дослідник також

запропонував структурувати більш детально першу категорію, яка краще відображена в джерелах. При цьому татар на військовій службі він поділяв на: «татар господарських» (великокнязівських), мурз, уланів, «царевичів» і татар осаджених в приватних володіннях (економіях панських) [526, с. 127-128; 525; 527]. Таке уточнення є більш доцільним, адже треба враховувати і статус татар в Орді до їх переселення. В окрему ж привілейовану групу, «еліту осадників», до середини XVI ст. дослідники відносили тих татар, що виводили своє походження від ханів, султанів, мурз, беїв і іншої «степової верхівки». Вони, вливалися до місцевого правлячого стану, отримували землі, підданих, формували власний «двір» і навіть передавали у спадок свої степові титули. Серед них були як нащадки ханів Великої Орди (Сеїд-Ахмеда, Шейх-Ахмеда, та ін.) так і верхівки Кримського ханства (наприклад Менглі Гірея) [223], [462].

В історіографії також існують різні точки зору з приводу належності служивих татар до шляхетного стану. Зокрема, дослідник Генрик Літвін вважає їх «квазішляхетною кастою», адже вони не мали жодного спільного привілею та політичних прав (тобто, не були представлені в Сеймі). До 1699 р. на них накладалась заборона купувати шляхетні маєтки [281]. Вважаємо, що доцільніше їх відносити саме до шляхетного стану, адже земельні наділи вони отримували на військовому праві (хоча і з обмеженням їх продажу) та підлягали тим же судам, що і шляхта.

Соціальна структура татар на українських землях у складі Королівства Польського і Великого князівства Литовського відповідала загальній практиці цих держав, хоча і мала місцеві особливості. Беручи за основу класифікацію Я. Собчака, пропонуємо детальніше проаналізувати структуру служивих татар українських земель. Зокрема, вона включала наступні категорії: **господарські татари** (великокнязівські і королівські татари, що служили у коронних хоругвах, очолювали власні загони, мали слуг і клієнтів); **татари-козаки** (несли військову службу, мали невеликий наділ землі, який самі обробляли. Нерідко служили у загонах господарських татар); **приватні татари** (були в особистій залежності, мешкали в володіннях магнатів і шляхти, служили в надвірних

військах); **міські татари** (осадники, що покинули служивий стан і займались грабарством, торгівлею, ремеслами, чи ін. цивільними справами).

Їхній правовий статус визначався рядом привілеїв і конституцій, що надавались великими князями литовськими і королями польськими. Згодом вони затверджувались сеймом Речі Посполитої. Найдавніші привілеї відносяться до часів князя Вітовта. Вони послужили основою їх юридичного статусу і підтверджувались рядом правителів польсько-литовської держави в майбутньому. Протягом існування інституту служивих татар, їх вольності і привілеї поступово змінювались відповідно до політичних обставин.

На землях Великого князівства Литовського джерелом права для татар осадників виступали Литовські статути. Зокрема, у їх третій редакції 1588 р. визначався характер їх земської служби разом з іншими станами: «...маючи маєтки земські, і кожен від вищого до нижчого стану... літа повнолітні маючи, повинні будуть самі особами своїми службу служити і направляти на службу воєнну... згідно з ухвалою земських сеймів вальних...» [91, с. 70]. В статуті також передбачалось надання шляхетства в разі підтвердження прибулими татарами свого статусу на колишній батьківщині – тобто в Орді [91, с. 94].

Відомо, що найбільшими покровителями служивих татар були: Сигізмунд II Август (надав привілеїв 1561 р.); Стефан Баторій (привілеїв 1588 р.); Владислав IV Ваза (привілеїв 1634 р.); Ян II Казимир, Ян III Собеський (надав конституції татарам в 1673 і 1768 рр.), Август III і Станіслав II Понятовський. Після поділів Речі Посполитої, їх привілеї були підтвержені також урядом Російської імперії [1, арк. 1-23]. Варто відзначити, що подібна щедрість монарших осіб пояснювалась потребою у їх військових послугах. Відомо щонайменше три привілеї татарам від короля Міхала Вишневецького. Вони відносяться до 1699, 1670 та 1673 років. За його правління відбулось значне обмеження прав і свобод (в тому числі і релігійних) західних татар, що призвело до їх масштабного бунту і міграції у володіння Османської імперії. Даними привілеями, хоча і з запізненням, король намагався повернути їх на королівську службу [500].

Цінну інформацію про «еліту осадників» на українських землях становить «Від короля Міхала привілей для татар Острозьких і Костянтиновських» 1699 р., який був введений до наукового обігу дослідником С. Кричинським. Він адресований: «...для Князів, Уланів, Сеїтів, Корротів, Мурз, Ротмістрів, Хорунжим, та іншому народу – жолнірам і прийшлим» [500, с. 426]. Із документа видно, що навіть на кінець XVII ст. татари зберігали свої степові титули. З-поміж інших, в ньому згадувались і Корроти (скоріше за все «Коврати») – категорія татар, назва якої походить від князів Кондратів, які формували окрему татарську хоругву у війську Речі Посполитої [473, с. 466]. Зазначені Сеїти – це також титул степового походження, що приблизно перекладається як «пан». На українських землях, для прикладу, проживав поручник татарської хоругви на ім'я Девід Сейтем Биковський [500], [499]. Судячи з даного привілею, царевичів, беїв і князів відносили до єдиної групи – «еліти осадників», які на початковому етапі розселення (кін. XIV – поч. XVI ст.) були найбагатші і найвпливовіші серед татар. Вони залежали безпосередньо від монарха (великого князя, а згодом – короля) і були на службі «земській» [496, с. 38]. Варто також підкреслити, що серед татар титул «князь» мав інше смислове навантаження ніж на руських і литовських землях. Його поступово перебрали на себе більшість «господарських татар», які не належали до правлячої верхівки в Орді [223, с. 28]. З часом, всю еліту татар-осадників було зрівняно в правах, лише з мінімальними розбіжностями. На період, який цікавить нас найбільше (XVI – XVII ст.) вони вже поступово злились у загальну категорію «татар господарських» (тобто ті, хто служать «господарю» – королю Польщі і Великому князю литовському) та були прирівняні до шляхти [496, с. 38].

Ще однією категорією служивої татарської людності були «татарикозаки». Першим їх виокремив дослідник А. Мухлінський [308]. До неї відносилась група особисто вільних татар, що була на військовій службі і формувала загони легкої кінноти. Також на них покладались і додаткові повинності, серед яких: розвіз кореспонденції, зустріч і супровід прибулих

(гостей чи послів), поліцейська функція (захоплення і відстеження злочинців, охорона вулиць і маєтків), особиста охорона, підтримка і ремонт трактів, доріг, мостів, переправ, та ін. Вони мали невеликий земельний наділ, який частіше самі і обробляли [308, с. 25-26]. Припускають, що спочатку вони служили в загонах «татар господарських», але згодом перейшли і до інших сюзеренів. Із середини XVI ст. спостерігається їх зубожіння і обезземелення, унаслідок чого вони частіше звертаються до короля з проханням надати їм за службу «пустки» (незаселені прикордонні землі). Саме з їх числа частіше формувались приватні (надвірні) татарські і козацькі хоругви магнатів [496, с. 41]. Не виключено, що вони могли приєднуватись до запорізького чи городового козацтва. Як «господарських татар», так і «татар-козаків» з часом почали називати «татари зем'яни» [518]. Частіше ніж інші категорії татар, вони продавали свої наділи в наслідок зубожіння, осідаючи в містах. Там вони займались торгівлею, ремеслом, шинкуванням, втрачаючи право користуватись шляхетними вольностями. В Третьому литовському статуті зазначалось, що цей статус вони чи їх нащадки могли повернути після відновлення служби у війську [91, с. 96].

Татари українських земель, як і інші представники служивого військового стану Речі Посполитої, пильно слідкували за дотриманням їх привілеїв і прав, болісно реагуючи на їх порушення. Відомо, що татарський шляхтич Віленського повіту й острозький мулла Рамазан Мілкоманович разом з татарським хорунжим Олександром Кричинським звертались до короля Яна II Казимира в 1659 р. Вони передавали прохання від імені «татар волинських і українських» відновити «усім князям, уланам, мурзам хорунжим і маршалкам татарським» привілеї і вольності 1634 р., надані королем Владиславом IV Вазою. У проханні також йшлося про підвищення жалування татарським хоругвам до рівня козацьких, ліквідацію «шкіливих для них» сеймових постанов 1607 і 1611 років [500, с. 238].

Осілих татар іноді зобов'язували нести і господарські повинності. Наприклад, займатися римарством чи грабарством на потребу замку. В обмін на це їх звільняли від обов'язку «давати подводи» і їздити з листами [496, с. 51]. Я.

Собчак стверджує, що більшість татар на військовій службі мали шляхетний статус і підлягали земським судам. Вони могли передавати у спадок землю, але продавати її могли тільки зі згоди короля. Важливим підкреслити те, що західні татари хоча і служили за плату, але відносились до місцевого а не іноземного авторименту [518].

Особисто вільні татари-мусульмани, що мешкали в містах, підлягали міському судочинству. Збереглась як мінімум одна згадка про те, що татари на рівні з іншими «націями» волинського міста Ковель отримали «магдебурзьке право» від Сигізмунда I Старого [47, с. 65]. В містах вони об'єднувались за релігійною ознакою і мали самоврядування. Як і єврейська, караїмська, вірменська громади, вони формували окремий стан зі своєю суспільною спеціалізацією. На чолі громади стояв духовний керівник – «мулла» (згадується іноді як «татарський піп», «мола», тощо), який здійснював релігійне судочинство та вів метричні записи. В Речі Посполитій мусульмани мали свободу віросповідання. Є випадки, в яких згадується примусове хрещення татар. Але відносяться вони виключно до полонених і в більшості випадків на землях Корони Польської. Конституції Сейму в 1556-1557 та 1569 років дозволяли будівництво мечетей. Приміщення їх зазвичай були невеликі (дерев'яні), подібні до сучасних мечетей польських, білоруських і литовських татар. Вони зводились майстрами з місцевих матеріалів. Іноді їх будова майже нічим ззовні не вирізнялась від звичайних осель в цьому регіоні. Для зведення мечетей потрібен був спеціальний дозвіл короля з погодженням місцевого єпископа. В XVII ст. мечеті татар знаходились щонайменше у 16 містах [281, с. 44]. На українських землях зафіксовані згадки про мечеті в таких населених пунктах, як: Острог, Старокостянтинів, Ювківці, Полонне, Корець, Ковалівка, Львів та ін. З XVII ст. такі дозволи отримати ставало дедалі складніше, що вірогідно можна пояснити активізацією релігійної полеміки в Речі Посполитій. Траплялись навіть випадки заборони зводити мусульманам культові споруди в приватних маєтках. Зокрема, подібну постанову видавав галицький сеймик у 60-х р. XVII ст., після активної міграції західних татар з білоруських і

литовських земель в Руське воєводство [499, с. 259]. Подібна заборона була видана Сеймом Речі Посполитої і в 1672 р. за правління короля М. Вишневецького. Діяла вона лише до 1677 р. і стала однією з причин масового бунту «служивих татар» та їх міграції у османські володіння. Не дивлячись на це, релігійні конфлікти з татарами-мусульманами були вкрай рідким явищем протягом XIV–XVIII ст. Польські дослідники пояснюють це традиціями толерантності в цій країні. Ближчим до істини вважаємо думку Т. Снайдера про «відсутність інтересу» до даного питання в ранньомодерну добу [383].

Варто звернути увагу і на те, що частина шляхетних родин татарського походження прийняли християнство і місцевий спосіб життя ще на початковому етапі оселення (XIV–XVI ст.). Татарська шляхта-мусульмани були обмежені в політичних правах. Вони не брала участь у роботі Сейму і місцевих Сеймиків, не могли займати державні посади чи місцеві уряди, навіть якщо носили титул князя [468, с. 89]. Тому, щоб отримати змогу брати участь у всіх сферах життя держави, побудувати політичну кар'єру та потрапити в родинні кола християнської шляхти, вони приймали хрещення. Найшвидше новий спосіб життя перейняли саме ті татари, хто був найбільше вкорінений в соціальні інститути польсько-литовської держави, а також мав бажання стати частиною політичної еліти [524, с. 126].

До історії шляхетських родів татарського походження на українських теренах вже звертались вітчизняні і зарубіжні автори, тому лише побіжно звернемо увагу на загальну картину. Дослідники С. Дзядулевич, Ю. Вольф і Н. Яковенко зазначають, що серед місцевих боярсько-шляхетських родин Київщини і Брацлавщини, приблизно 62 мали тюркське походження. Тобто тюркська складова серед них була друга за походженням після руської (української). Серед князів і шляхти тюркського походження на південно-руських землях, найвідомішими були роди Глинських, Долголатовичів, Домонтів, Половців-Рожиновських, Темрюків, П'ятигорських, Усаїв, Яголдаїв, Кердеїв та ін. Було чимало і середньої та дрібнішої шляхти степового

походження, яка формувала служивий стан на Київщині, Поділлі і Волині. До них відносять такі роди, як: Кобаковичі, Ширинди, Мокосії (Мукосії), Павші, Хлуси та ін. [454, с. 110, 158, 167, 176; 523; 473]. Татарських предків припускають і родині Фурсів, що мешкали на Київщині і Волині. На білоруських землях також фіксується рід з подібний прізвищем (Фурсовичі – авт.), яких С. Дзядулевич відносить до вихідців з Орди [473]. Фурси, гербу Вонж (пол. Waż, або «вуж») польський дослідник П. Боравський ототожнює з татарськими князями (беями) Юшинськими, які очолювали одну з «татарських хоругв» у Великому князівстві Литовському [464], [466]. Переважно весь їхній рід охрестився ще в другій половині XV ст., приєднавшись до місцевої служивої еліти. Але частина Фурсів зберегла іслам. «Rewizja dóbr tatarskich» 1631 р. фіксує їх у складі татарських загонів на військовій службі у Великому князівстві Литовському [466], [465, с. 59]. Вихідці з таким прізвищем здійснювали і дипломатичні місії в Орду. Зокрема, на початку XVI ст. в Крим з посольством їздив Петро Фурс [325, с. 99]. Пов'язаний їх рід був і з українським козацтвом. Козаки з таким прізвищем згадуються у козацьких реєстрах. Зокрема: Федор, син Фурса Онуфрієвича Рунди в молоді роки був серед козаків. Згодом, разом з братом Гжегожем він брав участь у війнах в Московському князівстві, приєднавшись до військ Лжедмитрія I [473], [87].

Від «перекопських царків» виводив своє походження і відомий шляхетський рід Кердеїв (Кірдеїв, Кердеїв), що на середину XIV–XV ст. вже займав значне місце серед шляхти на українських теренах. З цієї родини вийшло чимало відомих тогочасних діячів, зокрема: Григір Кердей – подільський староста, Грицько з Помор'ян – каштелян Львівський, а також, Ян Саїд – мусульманин, що знаходився на дипломатичній службі при дворі султана Сулеймана I [454, с. 140]. Окрім того, що служивий татарин Ян Кердей проводив «Ревізію татарських дворів» в 1631 р., подібне прізвище можна зустріти і серед козацтва. У реєстрі запорожців, що повернулись з Московського походу 1581 р., один з отаманів записаний як Кердей Місік.

Можна припустити, що він був пов'язаний з відомим шляхетським родом [449, с. 146].

На татарські корені шляхетного роду Халецьких (Галецьких) звертає увагу дослідник Ю.Мицик. Вони походили з чернігівських бояр, що з XVI ст. займали міцні позиції в Київському воєводстві (зокрема в Житомирському і Овруцькому повітах). Михайло Остафійович Халецкий (помер в 1511-1512 рр.) був послом до Золотої Орди, відігравав важливу роль в «татарській політиці» Олександра Ягелончика (в 1461-1501 рр. великий князь литовський, в 1501-1506 рр. король польський) та від його імені укладав союз з ханом Шейх-Ахматом, спрямований проти Московської держави. В XVII–XVIII ст. вихідці з цього роду брали активну участь у політичному житті Речі Посполитої та бойових діях на українських землях під час Хмельниччини. Одна з гілок родини Халецьких належали до реєстровців Канівського полку: Есько, Савка, Віктор були записані до Маслівської сотні, Федір Халецький і Микиита Халечченко – до Андріївська сотні Зборівського реєстру 1649 р. [299]. Іншим відомим тюркським родом Київщини були Ходики. Їх предком був Кобиз – боярин, який за князя Вітовта служив у Мозирському замку. Частина його нащадків потрапила до Києва, де отримала статус міщан. На XVI ст. вони заробили великі статки і дали місту щонайменше три в'їта [117, с. 237]. Татарське походження також припускають роду Султанів-Алібієвичів на Київщині. На це, зокрема, вказує печатка Ахмета Солтана Алібеєвича від 1526 р., що мала тамгоподібний характер [316]. Окрім шляхти, татари фіксуються і серед простого населення. Про те що на Київщині тюркське населення було другим за чисельністю після руського, наголошували такі дослідники як Г. Халимоненко та Н. Яковенко [424; 433; 454].

Отже, дослідження правового становища і соціальної структури служивих татар в Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському дав змогу окреслити чотири їх служиві категорії: господарських татар, татар-козаків, приватних татар і жителів міст. Визначено, що на їх становище впливали такі фактори як статус татар в Орді, обставина потрапляння на нові

землі, регіон оселення та ін. Аналіз отриманих даних показав, що за століття уряд виробив механізми збереження господарськими татарами їх релігії та автономії, що сприяло їх лояльності і спадковій військовій службі.

Висновки до розділу 2

Таким чином, були визначені основні етапи розселення татарської людності на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Розроблено періодизацію, яка відображає хвилі їх зовнішньої (з Кримського ханства, Поволжя) та внутрішньої (в межах Речі Посполитої) міграції. Встановлено, що ключовим для українських земель став етап XVI – середини XVII ст., протягом якого центр татарського осадництва перемістився на південні і східні кордони литовської і польської держави.

На землях Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського та Руського воєводств Речі Посполитої виявлено більше 70-и населених пунктів (міст, сіл, слобод, присілків, тощо), в яких фіксуються сліди татарського осадництва. Визначена регіональна специфіка політики осадництва, що відображала історико-правові та географічні особливості цих регіонів. З'ясовано, що найбільше татарських общин існувало на Волині. Переважно, їх поява була пов'язана з політикою князівських і магнатських родів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сенявських, Заславських та ін. Аналіз зібраних даних дав змогу розробити карту татарських осад на землях сучасної Правобережної і Західної України.

Визначено правовий статус, соціальну структуру та службові функції татар в Речі Посполитій. З'ясовано, що на українських землях існували такі їх категорії як: господарські татари; татари-козаки; приватні татар; міські татари. Визначено, що більшість цих категорій у XVII ст. були зрівняні в правах з господарськими татарами.

РОЗДІЛ 3

ТАТАРИ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

3.1. Військо Кримського ханства у бойових діях на боці Гетьманщини

Війська Кримського ханства відігравали одну з ключових ролей на окремих етапах Української революції середини XVII ст. Саме тому дослідження еволюції взаємодії між козацькими і татарськими підрозділами дає змогу краще зрозуміти масштаби і значення участі кримців у подальших військово-політичних подіях на українських землях. Механізми цих взаємин були сформовані ще за гетьманування Богдана Хмельницького. В історіографії союзне татарське військо частіше описується як єдина спільність, в той час як воно мало строкатий склад і структуру. В залежності від кількості татар, походження, функцій та завдань, що на них покладались, можна розділити його на три групи: «гетьманські татари» (або наймані татари), передові загони війська Гіреїв та армія Кримського хана.

До першої категорії можна віднести тих татар, що формували загін особистої охорони українських гетьманів. Армія Гетьманщини була не лише козацько-селянською. З початку її становлення гетьманський уряд намагався усунути ряд недоліків станового козацького війська шляхом організації підрозділів, які комплектувались і забезпечувалися безпосередньо гетьманом. В умовах мінливості козацької спільноти, володар булави намагався убезпечити себе загонами, які б не походили з місцевого середовища, займались виключно військовою справою та були особисто йому віддані. До таких загонів можна віднести іноземний контингент приватної охорони, або надвірної гетьманської гвардії. Дослідники вже звертали увагу на наявність «валаських», «сербських», «німецьких» (вихідців з Західної Європи і Балтики) найманців на службі в українських гетьманів [384, с. 141], [385]. З огляду на географічну близькість степу, високу військову репутацію татар у Східній Європі, а також практику створення подібних загонів магнатами Речі Посполитої, подібні підрозділи формувались і з татар. Їх загони фіксуються вже при Богдана Хмельницькому.

На них покладались функції, подібні до служивих татар. Зокрема, особистої охорони гетьмана та його резиденції, супроводу під час походу, облаштуванням табору (постою), тощо. Вже в жовтні 1648 р. у конфесаті полонених козаків зазначалося, що після вбивства полковників І. Караїмовича та І. Барабаша, гетьман з великою підозрою відносився до «козацької черні» і тримав біля себе «татар-найманців», які спали біля його намету [61, с. 607]. «...Хмельницький вже найняв частину татар і має їх при собі...» – зазначає інший докумен, датований травнем 1649 р. [61, с. 218].

Можна припустити, що на татарську сторожу покладалась функція захисту володаря булави від козацьких бунтів, які неодноразово виникали протягом Української революції XVII ст. Один з таких випадків описує Адам Кисіль в листі до короля Яна II Казимира, відправленого навесні 1649 р. Воевода згадує про те, що татари, яких «гетьман тримав при собі», спільно з осавулами і полковниками розганяли «чернь», яка збунтувалась проти Богдана Хмельницького на початку березня того ж року [61, с. 612]. Можна припустити, що найманий татарський супровід підвищував репутацію українського гетьмана та убезпечував його від опозиційно налаштованих козаків. Це підтверджує і той факт, що одразу після поразки під Берестечком в 1651 р., хан Іслам III Гірей дозволив Богдану Хмельницькому найняти за гроші 2 тисячі татар [360], [67, с. 609]. Скоріше за все, гетьмана непокоїла поразка, яка могла налаштувати проти нього козацьку спільноту. Про точну кількість татар на гетьманській службі сказати важко. Вона залежала від політичних обставин і фінансових можливостей гетьмана та становила в різні часи від 600 до 3 000 осіб [61, с. 607].

Богдан Хмельницький тримав на службі навіть нечисленний загін яничарів, що складався з 50-и вояків. Вони взяли участь у битві під Батогом 1652 р. та у поході корпусу полковника А. Ждановича на Західну Україну в 1654 р. [213, с. 16]. Дослідник С. Шаменков припускає, що вони пішли від гетьмана через несплату жалування [446]. Практика найму на військову службу вихідців з Криму і Османської імперії часто траплялася в європейській

практиці. Зокрема, загони яничар згадувались і на службі в Речі Посполитій. Вони були сформовані з колишнього турецького гарнізону міста Кам'янця-Подільського, який капітулював в ході польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Їх утримували на службі королі Ян III Собеський та Август II, у яких вони відігравали роль надвірної гвардії.

Як і всі інші наймані загони, «гетьманські татари» служили за платню. Першочерговий договір між Військом Запорізьким і Кримським ханством в березні 1648 р. містив чимало рис «військового контракту». У ньому відзначалось те, що татарські послуги будуть оплачуватись. Утримувались їх загони за рахунок «стації» – натурального (борошном, м'ясом, тощо) чи грошового побору, який збирали з населення за наказом гетьмана [339, с. 284]. В 1651 р. фіксується згадка про те, що Богдан Хмельницький збирав серед населення гроші, щоб розрахуватись з татарами. В тому ж році збирав кошти та продовольство для утримання татар на Поділлі і полковник Іван Богун [381, с. 146, 149]. Захоплений під Білою Церквою в серпні 1651 р. полонений татарин повідомляв князю Яремі Вишневецькому: «Коли хан пішов, ми залишились тут для жалювання... найнялись служити за гроші...». Він називав і суму, яку татари отримували: «Мурзам... по 200 таляров, а нам по 20». Джерело фіксує і те, що Богдан Хмельницький взяв 3 тисячі монет з міщан Павлочі, щоб розрахуватись з татарами [67, с. 607].

Найм татар для особистого супроводу та охорони продовжили і його наступники. Після відновлення союзу з Кримом, гетьман Іван Виговський утримував невеликий загін кримців на чолі з Мехмедом Меметші біля Чигирини [291, с. 43]. Подібний підрозділ певний час забезпечував безпеку і Юрія Хмельницького. Як зазначали його сучасники, гетьман є людиною заможною, а «...татари на гроші вельми ласі...» [194, с. 25, 26]. В 1661 р. він надіслав багаті подарунки кримському хану, запрошуючи його до спільного походу. Кілька загонів татар залишались біля гетьмана в Чигирині навіть після повернення Орди в Крим. В березні 1662 р. Юрія згадують в оточенні 5 тисяч татар на чолі з Деклет Кіндені-мурзою та Маратші-мурзою [357, с. 98, 99]. На

старшинській раді в Чигирині у 1668 р. вже не будучи гетьманом, молодий Хмельниченко наголошував на тому, що готовий відкопати «батьківські всі скарби», щоб запросити татар і розплатитись з ними за допомогу [50, с. 30, 31]. Про грошову плату для кримців згадував у своїх листах в 1663-64 р. і гетьман Павло Тетеря [402, с. 342]. Українські гетьмани та старшина тривалий час підтримували особистісні контакти не лише з представниками султанської чи ханської адміністрації. Неодноразово можна зустріти їх листування з окремими татарськими і ногайськими мурзами та беями. З ними обмінювались новинами про стан татарських, турецьких, польських та молдавських справ та регулярно запрошували до спільних походів [34; 35; 36; 37].

Грошова платня була для татар головною, але принагідно вони приймали й інші «ліквідні» винагороди. В 1648 р. під Львовом Богдану Хмельницькому передали 15 возів сукна, яке він віддав татарам як платню за їх військові послуги [61, с. 175]. В якості плати ординці часто обходились захопленням полону (в тому числі з союзних територій), що відбувалось при більшості наступників Богдана Хмельницького. Хоча це і ставало часто причиною конфліктів, верхівка Гетьманщини вимушено йшла на це, намагаючись утримати союзника на своєму боці. Зокрема, в 1665 р. гетьман Петро Дорошенко разом з татарами здійснив успішний похід в землі між Південним Бугом і Дністром проти своїх опонентів. За допомогу кримців він розрахувався грошима і полоненими. Каммамбет-мурза отримав 60 тис. золотих і 100 возів з волами, якими вони перевозили свої трофеї в Крим [380, с. 94]. «Полоном» за військові послуги татар розплачувалась і Річ Посполита в часи їх союзу з Кримом. Наприклад, коронний гетьман Станіслав Лянскоронський передав близько 10 тисяч ясиру татарським мурзам під час кампанії 1654-1655 р. [339, с. 285].

Другою категорією татарських військ в союзі з українськими гетьманами були передові загони татар. Зазвичай, вони відправлялись ханом для воєнної підтримки козаків та проведення розвідки боєм. Основна мета їх полягала в аналізі військово-політичної ситуації та з'ясуванні доцільності

подальших бойових дій. Вони представляли обмежений контингент – від 4 до 12 тисяч осіб, який складався переважно з причорноморських васалів Гіреїв: перекопської, ногайської, буджацької, азовської орд. Часто їх очолювали перекопські мурзи (наприклад, Тугай-бей в 1648-49 рр., або Карач-бей на початку 60-х р.), адже саме на них покладався обов'язок охороняти північні кордони ханату. Вони залишались з козацьким військом навіть після повернення більшості татар в Крим. Мурзи на чолі цих загонів активно брали участь у політичних процесах у Гетьманщині та виступали посередниками між ханом і українськими гетьманами.

Третю і найбільшу категорію татарських військ на боці українських гетьманів очолював особисто кримський хан, або хтось з його найближчих родичів (калга чи нуреддін-султани). Якщо в похід вирушав хан, військо складалось з усіх його васалів, а тому становило не менше 30-40 тис. вояків. Через строкатий склад і кількість, його використовували лише під час великих походів і генеральних битв (як під Зборовом, Берестечком, Батогом, Конотопом, тощо). Після походу, вони зазвичай повертались в Крим.

Важливим для розуміння ролі Кримського ханства у подіях на українських теренах є висвітлення його військово-технічного рівня. Сучасні дослідження кочового способу життя дали змогу поглянути на номадизм – як на один з напрямів соціальної еволюції. Вони спростовують усталене уявлення про те, що татарське військо знаходилося на низькому організаційному та технічному рівні [144]. Кримське ханство мало ефективну армію, яка відповідала основним тенденціям військово-технічних досягнень ранньомодерної доби. На високому рівні в них була представлена інженерна справа і вогнепальна зброя, традиції використання якої були запозичені у Османської імперії та інших сусідів. Про використання артилерії і ручної вогнепальної зброї у війську Гіреїв є чимало відомостей. «Книга походів» Мехмеда Сенаї, описуючи битву під Зборовом 1649 р., повідомляла, як татари «...висікаючи блискавки, поливали вогнем з гармат і рушниць ляхів...» [94].

На середину XVII ст. в Криму широко використовували артилерію.

Артилеристів на турецький манер називали «топчу». Гармати в Криму були як власні, так і трофейні. Не рідко, їх дарували і союзники татар – українські козаки чи турецькі воєначальники [102], [94]. В травні 1648 р. невідомий шляхтич у своєму листі зазначив, що поляки відбили у татар 2 гарматки і гаківницю (ручна вогнепальна зброя), після чого останні послали в Крим «...по гармати і порох» [61, с. 15]. Дослідник Т. Литвин звертає увагу на те, що в Криму існували і власні центри з виготовлення і обслуговуванню вогнепальної зброї. В Бахчисараї в рік виготовляли до 2 тисяч рушниць, які навіть продавали за кордон, а в Кафі існували щонайменше 10 цехів з виготовлення пороху [142].

Підрозділи з ручною вогнепальною зброєю з'явилися на Кримському півострові на початку XVI ст. завдяки реформам Сагіба I Гірея (1501-1551). Можна виділити кілька їх типів. Зокрема, це «капи-кулу» – загоны надвірної піхоти, які формувались за зразком османських яничар. Їх створили з метою захисту хана і його двору від племінної вірхівки Криму – карач-беїв. Також, в джерелах згадуються «сеймени» (або «секбани» – з тур. «ловчі») – польова піхота з ручною вогнепальною зброєю, яку набирали з представників різних національностей у ханських провінціях (черкесів, греків, слов'ян, турків, валахів) та використовували як драгунів (переміщувались вони верхи, але в бій вступали пішим строєм). Згадують також і «готську піхоту», що набиралась з греків південного узбережжя Криму. З неї переважно комплектували гарнізони фортець, у той час, як «капи-кулу» і «сеймени» супроводжували хана у всіх походах. Домініканець Еміддіо д'Асколі наводить перелік татарського війська середини XVII ст., у якому зазначається що при Ісламі III Гіреї перебували 3 тис. «капи-кулу» і 4 тис. «сейменів» [102]. Також, зустрічаються згадки і про загоны турецької піхоти. В листі судді Лукаша-Казимира М'ясківського з Кам'янець-Подільського фігурують 600 турків, що йшли на допомогу до татар у травні 1649 р. [61, с. 614-615]. Про 2 000 капи-кулу, 400 кримських сейменів та 100 турків, що «...ходять біля хана», зазначається і в польському звіті про чисельність кримських військ на травень 1649 р. [61, с. 219]. Ці дані дають

змогу стверджувати, що військо Кримського ханату не було технічно відсталим. До його складу входили різні народи і конфесії. Хоча воно складалось переважно з кавалерії, все ж близько 1/5 його кількості формувалось із загонів з вогнепальною зброєю.

Союзні татарські загони активно використовувались українськими гетьманами під час бойових дій II половини XVII ст. На їх рухливі підрозділи покладали різні тактичні і стратегічні завдання. Зокрема, вони здійснювали флангові атаки, переслідування, оточення супротивника. Їм також доручались спільні напади з козаками на обози, тили й шляхи сполучення польського війська [61, с. 365]. Мобільність дозволяла татарам швидко змінювати напрямки атаки з одного флангу на інший, що особливо ефективно демонструвалось під час великих битв (під Зборовом, Берестечком, Батогом та ін.). Згадки про атаку на праве крило, а згодом «...з нелюдським шаленством...» на ліве, неодноразово згадується польськими очевидцями при описі татарської тактики [61, с. 365].

Військо Кримського ханства частіше протистояло європейським арміям, тому робило акцент на рухливість і дистанційний бій з широким застосуванням лука і стріл. Враховуючи ці особливості, вони використовували тактичні прийоми, характерні для кочової спільноти, що були ефективні і на середину XVII ст. Серед них можна виділити: «вдаваний відступ», «хоровод», «вороняча зграя», «тулгама» (тюрк. оточити, обгорнути), тощо. Опис татарської тактики під час битви під Зборовом наводиться у німецькомовній «летючій листівці». «Спершу татари почали діяти малими силами. Потім великими групами напали на наш центр... але незабаром розсіялись... Далі вони дуже швидко зібрались у велику зграю кількістю 6 000 чоловік і вдарили по нашому правому крилу...» [61, с. 364-365]. Джерело описує тактику «вдаваного відступу», яку часто практикували під час степового бою. Схожою була і тактика «воронячої зграї». Вона полягала в тому, що татари проводили атаку невеликими загонами, виманюючи супротивника на переслідування, після чого дрібні підрозділи об'єднувались у єдиний «кулак» і рішуче контратакували [141, с. 60]. Тактика

«хоровод» застосовувалася на широкій місцевості і полягала в тому, що загони кінних лучників створювали рухливе коло, стріляючи в супротивника. В одному із щоденників походу польського війська в 1649 р. зазначалось, що татари вишикувались у кілька рядів. Випускаючи стріли, один ряд одразу звільняв місце для наступного, утворюючи коло. Така тактика давала змогу безперервно випускати стріли в супротивника [61, с. 376]. Знання деталей їх військової організації дає змогу краще розуміти роль татар у військових діях під час Української революції середини XVII ст.

Козацтво було добре знайоме з татарською тактикою ведення бою й ефективно взаємодіяло спільно з ними. Для цього треба було постійно тримати зв'язок і обмінюватись інформацією. Припускаємо, що серед татарських загонів були «координатори» козаки, які знали мову та були їхніми посередниками і провідниками. Наприклад, під Корсунем в 1648 р. до поляків у полон потрапили 9 татар і «українець-толмач», який повідомив їм неправдиву інформацію про кількість козацьких військ [381, с. 87]. До козацьких полків під час бойових дій також прикріплювались загони татар. Зокрема, підскарбій Сапега згадував, що Богдан Хмельницький обіцяв виділити кожному полку по 1 тис. татар для виконання бойових завдань [61, с. 322]. Ватажки окремих татарських загонів постійно перебували і при українському гетьмані. З ними проводили спільні наради з приводу координації походів [61, с. 607]. «Самі беї стоять неподалік від Хмельницького... бо в них (козаків – авт.) немає іншої ради, тільки з татарами» – повідомляв на допиті полонений козак з Білоцерківського полку в серпні 1649 р. [61, с. 346].

Важливим для розуміння українсько-татарських взаємин є висвітлення участі загонів кримців в бойових діях на боці Гетьманщини. Їх роль в «українському питанні» протягом II половини XVII ст. пройшла тривалий шлях від військового союзу до спроби політичної протекції. «Татарський фактор» у цей час виступав одним з пріоритетних у зовнішній політиці українських гетьманів. Саме з укладення союзу Богдана Хмельницького та Іслама III Гірея почався новий етап українсько-татарських соціально-політичних взаємин. Він

сприяв не лише збільшенню політичної ролі Кримського ханства в Східноєвропейській (і українській) політиці, а й розпочав активні міграційні процеси на сучасних українських землях.

При дослідженні козацько-татарських відносин першочергово необхідно враховувати те, що Кримське ханство відстоювало власні політичні інтереси. Польські й українські дослідники довели, що Річ Посполита мала тривалі дипломатичні контакти з Османською імперією і Кримським ханством на момент початку Української революції середини XVII ст. Між Варшавою і Бахчисараєм були вироблені дієві механізми взаємозв'язків, які не припинялись і після укладення союзу хана Іслама III Гірея та гетьмана Богдана Хмельницького. Попри це, політична ситуація на середину XVII ст. поставила бахчисарайський двір у не вигідні умови. Польсько-татарські відносини значно ускладнились після невдалої для татар битви під Охматовим 1644 р., одним з наслідків якої стало припинення виплати Варшавою данини у вигляді «упоминок» і «дарунків». Це негативно позначилося не лише на фінансовому становищі Кримського ханства, а й на особистому авторитеті хана та його відносинах з елітою держави Гіреїв. Польський уряд всерйоз розглядав проект «антитурецької коаліції» короля Владислава IV. Його реалізація загрожувала походом на землі Кримського ханства, що значно непокоїло Бахчисарай. Цей чинник виступав одним із важливих аргументів Богдана Хмельницького при укладенні татарсько-козацького союзу [515, с. 168; 379; 381].

Обидві сторони були зацікавлені у досягненні домовленостей. Український гетьман намагався не лише заручитись військово-політичною підтримкою, а й одночасно убезпечити свої південні рубежі від татар у випадку відкритої війни з Річчю Посполитою [339, с. 299]. Іслам III Гірей намагався розв'язати власні політичні завдання. Зокрема, зменшити вплив татарської аристократії (карач-беїв) на Бахчисарай та подолати наслідки економічної кризи і голоду, спричинених неврожаєм зерна [86, с. 55]. Як стверджував хан під час візиту до Стамбулу: «Отут понад сто тисяч татар, що в них ні землі, ні торгівлі, за що їм жити, як не чинитимуть набігів?» [81, с. 150]. Важливою

задачею стало й зменшення впливу султанського двору на Крим. Український тюрколог О. Галенко слушно зауважив про те, що Іслам III Гірей намагався заключити союз з козацтвом і утвердитись в Молдавії з метою створення коаліції, метою якої було відвоювання золотоординської спадщини у Москви [1726 с. 253]. Тому, відмова виступити на війну проти Венеції разом з турецькими військами та підтримка Богдана Хмельницького стало рішучим кроком, який суперечив наказу уряду султана Ібрагіма I [378]. Це свідчить про цілеспрямовану політику, спрямовану на посилення позицій Криму в Східній Європі.

Варто також зазначити, що союз 1648 р. опирався на попередній досвід військової співпраці козацьких ватажків з татарами. Зокрема, союз між запорожцями і Бахчисараєм спрямований проти Османської імперії у 1624-1628 рр. Також, участь татар фіксують і в козацькому повстанні 1638 р., досвід якого врахував майбутній український гетьман [379; 170; 150].

Богдан Хмельницький розпочав переговори з Іслам III Гіреєм ще на організаційному етапі підготовки повстання. На думку В. Степанкова, впродовж лютого-березня від українського гетьмана до Бахчисарая були відправлені два посольства, наслідком яких стало укладення військово-політичного союзу 1648 р. Вірогідно, він був повторно підтверджений після прибуття хана у табір під Білою Церквою. Першочергові умови договору були подібні до контракту на надання військових послуг. Дослідники окреслюють такі їхні умови: встановлення дружніх (приятельських) відносин між Кримом і Військом Запорізьким; взаємна військова підтримка; заборона набігів на українські землі і захоплення полону з людей «грецької віри»; заборона козакам здійснювати походи на Крим і Туреччину; оплата татарами їхніх послуг грошима, фуражем та військовими трофеями [391, с. 106], [86]. Ряд дослідників зазначає і про прийняття гетьманом політичної зверхності Гіреїв над Військом Запорізьким [515, с. 168], [442, с. 102]. Після укладення договору, Іслам III Гірей дозволив козакам запросити мурзу Ор-Капи (Перекопу) Тугай-бея до свого походу. Дослідник Д. Яворницький звертає увагу на те, що перекопського

мурзу довго довелось переконувати відправитись в похід. Імовірно, він змінив свою думку після того, як з козацького полону звільнили його сина. Про це свідчить також те, що повернулася гетьманська делегація на Січ з чотирма знатними представниками від Тугай-бея [414, с. 84; 412, с. 272; 453]. Збереглося чимало джерел, які вказують на жваве листування Богдана Хмельницького з карач-беями, мурзами, візірем, та іншими урядовцями ханату [29, арк. 2; 33, арк. 2; 34, арк. 1; 61]. Вони свідчать про тісні особистісні і ділові контакти українського гетьмана з елітою Кримського ханства та його обізнаність зі станом справ в Бахчисараї.

Окремі підрозділи татар з'явилися серед козаків вже наприкінці березня 1648 р. До них прибув Тугай-бей з 4-тисячним загоном [379; 381; 453]. Вони відігравали одну з ключових ролей у перемогах під Жовтими Водами і Корсунем, де загинув брат Тугай-бея Султан Гельді. За даними Ф. Туранли, їх передовий підрозділ становив на даному етапі від 4 до 10 тис. вояків [414, с. 84]. В цих битвах татари брали участь в облозі і штурмі табору М. Потоцького і М. Калиновського. З їх допомогою польські війська були оточені і знищені. В червні 1648 р., майже одразу після перемоги під Корсунем, до Богдана Хмельницького приєднався і хан Іслам III Гірей з 30-тисячною армією, після чого під Пилявцями було розгромлене нове коронне військо, а бойові дії були перенесені в західноукраїнські землі. Рейд у цей регіон продовжувався до кінця жовтня 1648 р. Разом з козаками тут перебували 5-6 тисяч буджацької орди, загони Тугай-бея та калги-султана Крим Гірея. Після зняття облоги зі Львова і Замостя, основні сили татар, обтяжені здобиччю, повернулись на півострів, а разом з українським гетьманом (який відправився до Києва) залишився Тугай-бей і близько 10 тисяч кримців [515, с. 168].

З кінця березня 1649 р. український гетьман знову активізує контакти з верхівкою Кримського ханства. На його запрошення прибувають ногайські та азовські татари, що зазвичай виступали в ролі авангарду ханського війська. Незабаром, до Богдана Хмельницького приєднується і хан Іслам III Гірей з Ордою. Вони з'єдналися з козацькими загонами на Тернопільщині і спільно

рушили на Збараж. Під саму фортецю їх авангард прибув зненацька, захопивши польську обозну челядь і слуг. До хана 15 липня підійшло підкріплення з числа буджацьких, аккерманських та румелійських загонів, після чого розпочалась облога міста, що тривала майже протягом місяця. Уже 7 серпня надійшла звістка про наближення коронної армії на чолі з Яном II Казимиром. Залишивши частину війська під Збаражем, Богдан Хмельницький з ханом вирушили на зустріч польських сил під Зборів.

Кожна зі сторін намагалася розв'язати власні військово-політичні завдання. Саме тому, Кримське ханство виступало як окрема сторона під час переговорів з польським урядом від самого початку бойових дій. Уже під Жовтими Водами Тугай-бей вів перемовини з обложеним табором С. Потоцького і пропонував їм капітуляцію на власних (а не козацьких) умовах [61; 65; 67]. Ханський двір діяв дуже помірковано ще й з огляду на те, що союзники очікували один від одного таємного замирення з Річчю Посполитою. Для цього вони мали всі підстави, адже і сам Хмельницький також не відкидав такої можливості. Дослідники зауважують, що в правлячих колах Речі Посполитої постало два напрямки розв'язання «українського питання». Канцлер Є. Осолінський та А. Кисіль виступали за замирення з козаками і спільний розгром татарських загонів. В той же час князі Є. Вишневецький та В. Заславський пропонували заключити з татарами союз для знищення загонів Богдана Хмельницького [381, с. 90, 94, 108; 281].

Ханський уряд не був зацікавлений в остаточному розгромі коронного війська, тому зупинив активний наступ і розпочав переговори з королівським двором. У результаті кожна зі сторін підписала власний договір з польським урядом [515, с. 118]. Іслам III Гірей домігся ряду поступок, головною з яких було відновлення регулярних «упоминок». Після підписання договору, він разом з татарським військом повернувся на півострів [61; 81].

Саме Бахчисарай був одним з ініціаторів Зборівського договору. Переговори від імені хана проводив візир Сефер Газі-ага – відомий фахівець з «українського питання» [412, с. 277-278]. Кримське ханство відіграло не

лише роль посередника між польським королем і українським гетьманом. Іслам III Гірей виступав також гарантом дотримання домовленостей, про що свідчить подальша активна військово-політична співпраця з Чигирином. Річ Посполита і Кримське ханство мали давні традиції дипломатичних взаємин. Саме цими важілями і намагався скористатись Богдан Хмельницький, реалізуючи власні політичні завдання. Вважаємо важливим і те, що рівноправних переговорів міг вимагати від короля лише інший монарх або особа королівської (князівської) крові. За тогочасними уявленнями про владу, монархи між собою вважались «братами», тобто «рівним». Тому український гетьман (який до правлячої династії не належав) був зацікавлений у посередництві династії Гіреїв і виході з їх допомогою не лише на королівський (польський) і султанський (османський) двір, а й на монарші дома Європи [336; 335]. Дослідники припускають, що проект договору 1649 р. виник не спонтанно, а міг розроблятися Хмельницьким і Ісламом III Гіреєм ще напередодні кампанії 1649 р. [381; 86, с. 68-69; 336]. Слід звернути увагу і на те, що українсько-татарський союз використав на свою користь і польський король. Дослідник І. Гаврилюк звернув увагу на те, що після Зборівського договору «...велів король татарам замість плати ті міста воювати, які йому, королю, неслухняні, гетьмана коронного Фірлея і Вишневецького, і Домініка, і Корецького, і Збараського князів» [534, с. 58]. Вірогідно, умови договору не влаштовували цих впливових магнатів, для яких створення Гетьманщини означала втрату великих земельних володінь.

Обидві сторони сприймали договір 1649 р. як тимчасовий, а тому одразу почалася підготовка до нового походу. Паралельно Річ Посполита і Гетьманщина активізували дипломатичну діяльність з Османською імперією та Кримським ханством. Для посилення власних позицій Богдан Хмельницький і Іслам III Гірей провели похід у молдавські землі – традиційний регіон польсько-турецьких суперечностей. У результаті, вони схилили до союзу молдавського господаря В. Лупула. У цей час посилюються контакти Війська Запорізького з Османською Портою. У березні 1651 р. український гетьман отримав лист від яничарського аги Бекташі, з яким підтримував постійний

зв'язок [62, с. 26-27]. Він інформував про те, що вже видані розпорядження «до хана...Арамадан-бея очаківського і беїв білгородських допомагати військом козакам», а також виражав радість з приводу «...приятні козаків до турків», розповідаючи про це «день і ніч» султану [36, арк. 2-3]. Подібний за змістом лист надіслав і Меллек-паша зі Стамбула. Він запевняв гетьмана у сприянні татар його справам і виражав підтримку ідеї надіслати козацьких делегатів на сейм з метою розвідати обстановку [37, арк. 2-4].

В лютому 1651 р. вже згаданий Арамадан-бей повідомляв гетьмана, що хан приєднався до татарських військ у Перекопі [34, арк. 3-4]. У березні того ж року знову розпочалися бойові дії на Брацлавщині проти польської армії. Іслам III Гірей поновив союз із Богданом Хмельницьким і відправив до нього нураддін-султана із загоном у 5-6 тис. татар для розвідки й аналізу ситуації. У кінці травня до нього приєднались і окремі причорноморські орди. У червні на Волинь прибув хан із 40-тисячним військом, після чого розпочалася Берестецька епопея [381, с. 123].

Битва під Берестечком 28-30 червня була одним з ключових епізодів Хмельниччини. Зазвичай роль татар у ній висвітлюється виключно негативно, а увага акцентувалася на їхній непослідовній політиці, що мала згубні наслідки для ходу кампанії. Слушним виглядає спроба окремих дослідників звернути увагу на внутрішню обстановку в татарському таборі, що вплинула на загальні настрої війська Гіреїв. Зокрема, джерела згадують, що на момент походу татари відзначали релігійні свята.. «А се де у них топере байрам, бится им с поляками не мочно» – повідомляв полковник С. Савич, під час посольства до Москви [57, с. 134]. Скоріше за все, в цей період татари відзначали Раджаб – сьомий місяць мусульманського календаря, або місяць «малої прощі». На нього припадає низка важливих релігійних свят, що накладає «табу» на ведення війни. Саме цим ряд дослідників намагається пояснити небажання ханського війська вести активні бойові дії [395]. Релігійний чинник дійсно міг вплинути на бойовий дух татарського війська, хоча першочерговими причинами вважаємо небажання Бахчисарая допустити остаточного розгрому однієї з воюючих сторін.

Підтвердженням цього може бути те, що в подальшому також фіксуються спроби татар використати релігійне свято як причину уникнення вирішальної битви (зокрема, під Охматовим у 1655 р.) [64, с. 239-240]. Важливу роль відіграло й те, що після з'єднання з козацьким військом Іслам III Гірей проявляв сумніви в доцільності продовження походу. Це можна пояснити важким психологічним станом українського гетьмана, який переживав втрату дружини, яку стратив його син Тиміш напередодні [401].

У битві під Берестечком у перший день татари відігравали роль передових загонів і спільно з козаками змогли досягти значних успіхів. На другий день битви (29 червня) вони посилили тиск на польське військо. З метою підняття бойового духу татар, Іслам III Гірей відправив у бій військову верхівку ханства на чолі найкращих загонів. За підтримки козацької піхоти вони завдали серйозних втрат правому флангу польського війська. Незважаючи на це, велика кількість аристократії і ханської рідні загинула. З їх числа були: брат хана і калга-султан Крим Гірей, перекопський мурза і давній соратник Богдана Хмельницького Тугай-бей, мурза Махмет Гірей, ханський підскарбій Муфрах-мурза та багато інших [360, с. 109]. Це не лише послабило особисті позиції Іслама III Гірея в Криму, а й послабило бойовий дух татарського війська. На наступний день татарська армія втратила ініціативу. Цим скористалися польські частини, які артилерією обстріляли їх командний штаб, внаслідок якого знову загинуло чимало оточення хана, в тому числі і його родич – Амурат-султан (що командував облогою Збаража в 1649 р.) [360, с. 109; 395, с. 33]. Це мало важкі наслідки для ходу бойових дій і призвело до втечі загонів кримського хана та подальшої поразки військ союзників. Османські джерела відзначають, що однією з причин втечі хана міг бути морський похід донських козаків на Крим, який розлютив Іслама III Гірея і завдав йому значних збитків. У відповідь на нього, Бахчисарай намагався реалізувати похід проти Москви, залучивши до союзу козацькі і польські загани. У своєму листі до царя Олексія Михайловича він писав: «Будь наготові... та чекай на появу війська чингізидів, бо рішення про такий похід вже прийнято» [412, с. 278].

Після Берестечка в липні 1651 р. союз з ханом був відновлений, хоча і не без труднощів, що були пов'язані з рейдом запорозьких козаків на Крим [61]. Згодом Іслам III Гірей вислав до Богдана Хмельницького під Корсунь кілька тисяч татар з Причорноморських орд, що кочували неподалік. В серпні 1651 р. 2 тис козаків і 500 татар знову перехопили ініціативу і розбили 7 польських хоругв біля Павлочі [381, с. 149; 379]. До них також приєдналися ще кілька загонів «карач-беїв», а пізніше і 8-10 тис. татар на чолі з калгою-султаном Газі Гіреєм [489]. Ці сили взяли участь у битві під Батогом у червні 1652 р. та розгромі коронного війська. Відчутна поразка у Батозькій битві розпочала новий етап у молдавській кампанії козацького військ, який закінчився для українського гетьмана невдачею.

У жовтні-грудні 1653 р. відбувається Жванецька кампанія. Наприкінці серпня коронні війська розпочали похід на Брацлавщину, метою якого було для захоплення фуражу і продовольства. Король Ян II Казимир мав на меті зайняти цей район, щоб розмістити на зимові квартири військо й отримати важливий плацдарм для наступу весною. «Хроніка» Мустафи Наїми повідомляє, що таємний підхід ханського війська та його з'єднання з козацькими загонами застав жовнірів зненацька і викликав у їх рядах паніку. Розпочалась облога польського табору союзними військами які «...з дня на день підточували сили їх коней та їх самих...» [81, с. 164]. Голод і дезертирство деморалізували польське військо та змусили короля розпочати перемовини. На військовій раді більшість татар виступали за продовження війни, але хан зміг переконати їх на замирення. У результаті між Яном II Казимиром та Ісламом III Гіреєм укладається «Кам'янецький договір». Король вимушено надсилає хану заручників (сенаторів Лянцкоронського й Оссолінського) та багаті подарунки, а також обіцяє дотримуватись умов Зборівського договору 1649 р. і «...замириться з козаками» [394; 392; 61, с. 53]. Підтверджує подібні умови й османська хроніка Мустафи Наїми: «Якщо хочете помириться з нами, то щороку вчасно віддавайте вашу казну й на країну, що перебуває під рукою падишага, то ви б рук не розпускали. І синів двох ваших беїв заручниками

давши... а на наших ворогів посиляли вояків, як ми цього зажадаємо...» [81, с. 166].

Аналізуючи польсько-татарські домовленості, дослідники відзначають його антимосковський характер [67]. Поспільне укладення татарсько-польського союзу могло бути одним із наслідків рішення Земського Собору в Москві про прийняття українських земель «під високу царську руку» від 11 жовтня 1653 р. Польський дослідник Д. Колодзейчик відзначає, що хану про нього стало відомо ще під час облоги Жванця [494, с. 186; 412, с. 280]. На думку В. Степанкова, саме Кам'янецька угода мала переломне значення в остаточному виборі українським гетьманом у січні 1654 р. московської протекції [394, с. 37]. Жванецька кампанія завершила перший етап військово-політичного союзу між Гетьманщиною і Кримським ханством протягом 1648-1653 рр. [150, с. 12]. Він характеризувався активною участю татар у військових діях на боці Гетьманщини, а також посередництвом Бахчисарая у дипломатичних зв'язках Богдана Хмельницького з Османською Портою і Річчю Посполитою. Протягом 1648-1653 рр. також спостерігається збільшення кількості татар на українських теренах та посилення ролі Кримського ханства в Європейській політиці середини XVII ст.

В 1654-1657 рр. тривав новий етап українсько-татарських відносин. Новий кримський хан Мехмед IV Гірей виступав вже на боці Речі Посполитою проти Війська Запорізького і Московської держави з метою не допустити посилення Москви в Східній Європі. Незважаючи на договір з царем Олексієм Михайловичем, Богдан Хмельницький не припиняє активної дипломатичної діяльності, підтримуючи відносини зі Швецією, Трансильванією, Османською імперією та іншими державами [398, с. 164]. Відбуваються жваві контакти і з Бахчисараяем. В 1654-1656 рр. гетьман відправляє кілька посольств на чолі з Г. Савичем і П.Тетерею та приймає в Чигирині Тохтамиш-агу. Кожна зі сторін намагається відновити союз і заключити перемир'я на власних умовах, що ненадовго вдалося досягти після битви під Озеною [193, с. 250; 438, с. 169]. Про наявність певних таємних домовленостей між козацьким військом і татарами

припускав товариш однієї з хоругв польського війська М. Ємьоловський. Описуючи у своїх мемуарах бої під Охматовим 1655 р., він згадував що «...орда, давні побратими козаків, несподівано... разом з нами вдаривши на неприятеля... зараз на бік відійшла і займалась тільки звичайним галаканням». Під час напружених боїв жовніри намагалися штурмувати козацький табір, але: «Татари... з давньої знайомості були перекуплені Хмельницьким, і не показувалися три дні, але тільки по боках по хуторах крутилися, виправдовуючись якимось своїм святом...» [64, с. 239-240].

Після смерті Богдана Хмельницького в 1657 р. новий володар булави Іван Виговський продовжив курс свого попередника і відновив тісні контакти з верхівкою Кримського ханства [269, с. 120]. Одразу після обрання на гетьманство він надіслав лист до кримського візира Сефер-Гази-аги, одночасно забороняючи запорожцям ходити в морські походи [398, с. 236]. Незалежно від власного зовнішньополітичного вектора, козацька еліта усвідомлювала складність геополітичної ситуації навколо Гетьманщини та намагалася використати суперечності між своїми сусідами для збереження цілісності держави [215; 218]. Кримський і османський вектори були одними з пріоритетних у зовнішній політиці гетьманського уряду та використовуються в цей час як засіб тиску на Річ Посполиту і Московську державу. Подібний метод «залякування» практикував ще за гетьманування Богдана Хмельницького. Від нього неодноразово лунали відкриті погрози «піддатись бусурманам» та разом з «турками, татарами, і з волохами, і з уграми...» спустошити землю московського царя. Подібну практику продовжували і наступні володарі булави [150, с. 9, 12, 13, 24; 400]. Український напрям був одним з пріоритетних і для Кримського ханства. Бахчисарай підтримував зв'язки не лише з правителями Гетьманщини, а й з представниками старшини, ігноруючи ряд османських походів для участі в бойових діях на українських теренах [438, с. 169]. Варто зауважити, що українські гетьмани також були тісно пов'язані з політичною елітою ханату особистісними зв'язками. Гетьман Іван Виговський навіть мав

власного інформатора в Бахчисараї – «татарського толмача» при везірі Сефер Газі-аги [340, с. 180].

Недовіра до Москви і загострення протистояння в лютому 1658 р. з полковниками Я. Барабашем і М. Пушкарем, змусили нового гетьмана звернутися до ідеї союзу з Кримським ханством, спрямувавши його загонами на придушення повстання та посилення особистої влади. Уже наприкінці квітня 1658 р. на допомогу І. Виговському приходять татарські загонами на чолі з Карач-беєм, що разом з гетьманом беруть участь у поході на Полтавщину і розгромі повстанців. Джерела свідчать про те, що саме один з татар приніс гетьману голову «Пушкаренка» після розгрому повсталих [64, с. 189-190]. Скоріше за все, загонами татар були наймані, адже за даними дослідників, Іван Виговський дозволив їм брати ясир «...аж до Лубен і річки Сула», а також, віддав їм полонених, що могло бути «платою» за військові послуги [381, с. 130]. Підтвердженням може служити те, що напередодні битви гетьман мав змогу вирішити конфлікт дипломатично, але свідомо вибрав військовий шлях. Таким чином, він не лише помстився і остаточно розгромив своїх супротивників, а й забезпечив татар військовою здобиччю. Після завершення походу, більшість Орди повернулася до Перекопа, а при гетьмані залишився невеликий загін татар на чолі з Меметші, який розташував біля Чигирини [291, с. 43].

У липні 1659 р. прибувають татарські загонами на чолі з ханом Мухаммед IV Гіреєм. Вони включились у боротьбу проти московських військ князя О. Трубецького та козаків наказного гетьмана І. Безпалого. Згодом вони відіграють важливу роль у «конотопській епопеї» та розгромі військ московських воєвод. Можна погодитися з твердженням, що звернення до татар було вимушеним, адже це відштовхнуло від гетьмана частину прибічників та погіршило стосунки з запорожцями [422]. Але татарські загонами дали змогу отримати швидку військову перевагу і зміцнити особисту владу, хоча перемога під Конотопом і не врятувала складного становища Івана Виговського. Відмова ратифікувати Гадяцьку угоду польським Сеймом призвела до швидкої втрати

ним підтримки, унаслідок чого старшина позбавила його повноважень і передала булаву Юрію Хмельницькому [150].

Для даного етапу характерно те, що «татарський фактор» козацька старшина починає сприймати як можливість приходу до влади чи збільшення політичної ваги. Лідером «кримської партії» за гетьманування Івана Виговського дослідники вважають миргородського полковника Г. Лісницького, який у жовтні 1657 р. намагався схилити козаків до союзу з ханом і розірвання домовленостей з московським царем. Полтавський полковник Мартин Пушкар та кошовий отаман Яків Барабаш під час повстання проти нового гетьмана також зверталися до Бахчисарая з пропозицією спільного союзу, хоча і не отримали там підтримки [398, с. 118, 711].

Після приходу до влади Юрія Хмельницького в 1659 р., гетьманський уряд взяв курс на відновлення союзу з царем Олексієм Михайловичем. Крим займав спочатку вичікувальну позицію і взяв участь в османському поході до Молдавії й Угорщини за наказом султана Мехмеда IV Авжи. У той же час, ханський уряд намагався впливати на політику нового українського гетьмана, переконуючи приєднатись його до польсько-татарської коаліції. Це вдалося реалізувати після поразки московсько-козацьких військ під час Чуднівської кампанії восени 1660 р. [400, с. 18]. У результаті переговорів з ханським представником Мехмед-мурзою, гетьман уклав союзний договір. Однією з головних його умов стала допомога татар у боротьбі за Лівобережжя в обмін на стримування козацьких походів на прикордонні фортеці Азов, Очаків, Тягиня, Перекоп, Білгород та інші. У Криму послідовником союзу з козацтвом був перекопський мурза Карач-бей. Він мав чимало приватних зв'язків зі старшиною та часто бував на Січі. Саме він виступав посередником у переговорах Юрія Хмельницького з Варшавою і Бахчисараєм після Чуднівської битви. Уже в грудні 1661 р. відбувається похід наказного гетьмана П. Дорошенка з нуреддін-султаном на Лівобережжя з метою об'єднання Гетьманщини. Проте, з огляду на постійні протиріччя між старшиною і татарами він завершився невдало. Погіршив ситуацію і рейд донських козаків

на Крим, після якого ординці вимушені були повернутись на півострів [194, с. 18], [357, с. 92-94]. У першій половині серпня 1661 р. татарське військо на чолі з Мехмед IV Гіреєм знову прибуває на українські землі та разом з польськими і козацькими загонами бере участь у невдалому поході на лівий берег. Річ Посполита внаслідок політичної кризи («рокошу Любомирського» – авт.) до нього не приєдналась. Про вагому участь Бахчисарая в «українському питанні» свідчить і те, що кримський хан мав зв'язок з наказним гетьманом Лівобережжя Я. Сомком. Останній у своєму листі до Юрія Хмельницького пропонував зробити Мехмеда IV Гірея посередником під час їх переговорів в жовтні 1661 р. [38, арк. 1].

Однією з причин військових невдач стало те, що населення Правобережної України вороже сприймало татарські загоони, які чинили грабежі і захоплювали в полон, навіть усупереч ханській забороні. Самовільне захоплення ясиру на українських теренах татарами і рейди запорожців на Крим становили серйозну перепону військовому союзу. Тому, цей аспект неодноразово намагалися регламентувати між собою обидві сторони. Зокрема, в 1661 р. хан наказав відправити гетьману частину полонених, яких захопили напередодні. Також він відрядив 10 яничар у ногайські улуси, з метою збору захоплених раніше бранців [357, с. 96].

Зберігся лист Мехмеда IV Гірея, у якому він інформував гетьмана Юрія Хмельницького про двосторонній обмін полоненими («...ясиру казацкого, взятого у ногайців») та обопільне повернення награвованого. Хан підкреслює те, що «...винних покарав а ясир повернув» [40, арк. 1]. Можна припустити, що причини такої люб'язності були пов'язані з «молдавськими справами», в яких українські козаки брали активну участь. У тому ж листі Бахчисарай наполягає видати татарам колишнього молдавського господаря Константина Басараба (помер в 1682 р.), який разом із запорожцями «...здійснив наїзд на місто Ясси» [40, арк. 2]. Колишній молдавський господар (в 1654-1658 рр.) знайшов притулок на Січі після свого вигнання. Про його спроби повернути з допомогою козаків владу свідчать і активне листування Константина Басараба з

Михайлом Ханенком у грудні 1660 р. У ньому уманський полковник обіцяє «...всіляко сприяти його справі в Чигирині перед гетьманом» (Ю. Хмельницьким – авт.) [39, арк. 1; 40, арк. 2]. Спроби вирішити одну з найсуперечливіших проблем українсько-татарських відносин – припинення несанкціонованих військових рейдів, звільнення полонених та повернення награваного, вказує на зацікавленість Бахчисарая та Чигирини у підтримці союзу.

У вересні 1661 р. Мехмед IV Гірей і Юрій Хмельницький скликали військову раду у Ставищах і вирішили продовжити кампанію на Лівобережжі без поляків. З метою запобігання конфліктів також укладається угода про заборону татарами повертатись до Криму підконтрольними гетьману територіями та вилучати на них продовольство і фураж. Показово, що за зразок угоди сторони обрали договір 1648 р., обіцяючи поводитись «...як при Хмельницькому, або навіть ліпше» [194, с. 24-25]

В середині жовтня 1661 р. розпочався новий україно-татарський похід на лівобережжя проти Я. Сомка, метою якого було захоплення Переяслава. До гетьмана приєдналося ханське військо на чолі з Мехмед IV Гіреєм Субханом Газі-агою. Обидві сторони не проявляли особливої ініціативи, а татари продовжували захоплювати ясир на українських землях. Тому війська повернулись до Чигирини, а хан відправив більшість загонів у молдавський похід османського війська. Для безпеки Юрія Хмельницького, в Чигирині залишилось 5 тисяч ногайців на чолі з Девлет Кіндей-мурзою.

В березні 1662 р. молодий гетьман здійснив спробу походу власними силами, але був витіснений Я. Сомком і воєводою Г. Ромодановським. Військові невдачі і вдалий рейд московсько-козацьких військ на Правобережжя зробили на кінець літа становище українського гетьмана катастрофічним. Навіть підхід татар на чолі з Мехмед IV Гіреєм і Селім Гіреєм в середині липня та витіснення царських військ М. Приклонського не покращили його позиції. Це лише збільшило залежність гетьмана від Бахчисарая, який все енергійніше схилив його під зверхність султана. Таким чином, татари залишились єдиним

гарантом утримання влади Юрієм Хмельницьким. Це призвело до його відречення від булави вже в січні 1663 р.

На цьому етапі спостерігається зростання впливу Кримського ханства на Гетьманщину. Політика Бахчисарая спрямовується на збільшення татарської військової присутності на українських теренах. Значно посилюється татарська і турецька партія серед старшини. Це пояснюється відсутністю реальної допомоги від Речі Посполитої і розчаруванням у царській протекції. Ханський уряд все більше впливає на політику Юрія Хмельницького. Якщо в 1660-1661 р. він скоріше переймався поверненням українських земель в політичну орбіту Польщі, то з кінця 1661 та в 1662 р. вже розглядає можливості власного протекторату над козацькою державою [192; 194, с. 18, 25; 195].

На посилення татарського впливу вказує і те, що підтримка «кримських царевичів» (калги і нуреддін-султана) відіграла важливу роль у обранні гетьманом на початку 1663 р. Павла Тетері. Незадовго до цього, він відвідав з посольством Крим, де заручився ханською підтримкою. З ним Мехмед IV Гірей відправив свого посла Батирчу-мурзу, якому старшина під час ради в Чигирині навіть пропонувала «стати в коло» (тобто голосувати – авт.). Можна відзначити те, що посилюється не лише політичний вплив Криму. Послідовно Бахчисарай нарощує військову присутність на українських теренах. Їх роль у політиці Гетьманщини стає більш рішуча і спрямовується на протекцію над Військом Запорізьким. Таким чином, хан намагається не допустити миру між Варшавою і Москвою.

Павло Тетеря не був послідовним прихильником «татарської партії». Дослідниця Т. Таїрова-Яковлева влучно вважає його переконаним послідовником союзу з Річчю Посполитою. Прихід його до влади за сприяння татар вказував скоріше на те, що Бахчисарай був реальною військовою силою в регіоні. Новий гетьман не цурався їхньої підтримки, одночасно намагаючись зменшити політичний вплив Бахчисарая. В 1663 р. після обрання на «чорній раді» гетьманом Івана Брюховецького остаточно закріплюється розкол Гетьманщини на лівобережну і правобережну. Вперше два береги отримали

затвердженого обома монархами (царем і королем) правителя, що звело державну ідею до вузької автономії у складі Речі Посполитої і Московської держави [402, с. 320; 400, с. 20; 381].

В 1664 р. відбувся масштабний похід польського і козацького війська проти Московського князівства і союзних йому лівобережних полків. В районі с. Трипілля до них преднались і 40 тисяч татар на чолі з царевичами Сефер та Менглі Гіреями і Дедеш-агою [489, с. 235]. Запекла облога Глухова, тяжкі втрати і сувора зима змусили Яна II Казимира відступити. Погіршували ситуацію і насильства, які чинили польські війська на українських теренах. Дослідник Я. Дашкевич зазначав, що зустрічались навіть випадки продажу жовнірами місцевого населення в ясир [216]. Татарські воєначальники під час походу схилили Павла Тетерю до підданства султану і ханської зверхності. Паралельно, вони вели переговори з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким та намагаючись повернути цілісну Гетьманщину до політичної орбіти Бахчисарая. В той же час, український гетьман розумів відносини з Кримом як «дружні» і «рівноправні», намагаючись обмежити вплив хана [438, с. 172].

Можна помітити, що політика Павла Тетері на зближення з Річчю Посполитою викликала занепокоєння кримського хана. Тому, Бахчисарай підтримує активні зв'язки зі старшиною та воєводою київським Іваном Виговським. Навіть після втрати булави, він продовжував листуватись з кримським ханом, нураддін-султаном, візирем Сефер Газі-агою, Батир-агою, Агмед-агою, Шабалат-агою та Карач-беєм. За припущенням дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, спроба укласти з Бахчисараєм новий союз стала однією з причин його страти [400, с. 16; 402, с. 404]. На це вказує і конфесата допиту полоненого козака Дмитра Сулимки в серпні 1664 р. Вона відзначає, що «...із всіх бунтів теперешніх в Україні рушієм був небіжчик Пан Виговський» [273].

Роль Туреччини і Криму в «українському питанні» за правління Павла Тетері продовжувала зростати, адже частину старшини непокоїла вірогідність поділу українських земель між Річчю Посполитою і Москвою. Цьому сприяла невдала облога Глухова і провал походу Яна II Казимира проти Московської

держави. Після початку антипольського повстання на Правобережжі та активних дій Івана Брюховецького і кошового Івана Сірка, Павло Тетеря почав стрімко втрачати владу. Влітку 1664 р. він вимушено з невеликим почтом виїхав до Польщі з гетьманськими клейнодами. Хоча формально він не відмовився від булави, більшість дослідників саме цю подію вважає умовним завершенням його гетьманства.

Подальше посилення татарського і османського впливу в Гетьманщині призвело до реалізації султанського підданства над Військом Запорізьким. Воно являлось послідовним продовженням «турецької і татарської політики» українських гетьманів другої половини XVII ст. Як зазначає дослідник Т. Чухліб, першим українським гетьманом, хто практично реалізовував турецько-татарський напрям зовнішньої політики, був Степан Опара. Він очолював Медведівську сотню Черкаського полку і виконував дипломатичні доручення ще за правління Юрія Хмельницького на початку 60-х р. XVII ст. Булавою він володів лише два місяці (червень-серпень 1665 р.). Тісні стосунки з ханом Мехмедом IV Гіреєм він налагодив ще в грудні 1664 р., а в січні 1665 р. склав присягу польському королю Яну II Казимиру – союзнику Бахчисарая. В червні 1665 р. зі своїми полками він зайняв м. Умань, де перебувала московська залога. Саме там він оголосив себе гетьманом та почав схилити правобережну старшину до «ханської протекції», паралельно відправивши посольство до Стамбулу. Воно домоглося прихильності султана, адже незабаром останній надіслав гетьману загін яничар на чолі з Кан-Мехмедом. Невдовзі до Степана Опари приєдналися і близько 20 тис. татар з мурзами Каммаметом, Батурши, Батиром і Тенешом. Спільно, вони розпочали похід в напрямку Канева, але військові невдачі змусили союзників відступити. Саме тоді загострився його конфлікт з кримцями, внаслідок чого С. Опара навіть стратив 1 мурзу і 50 татар за «непослух». Його правління закінчилось вже в серпні 1665 р., коли татари ув'язнили гетьмана і відправили до польського короля [380, с. 88; 440, с. 56].

Наступником С. Опари став його обозний Петро Дорошенко. Татари відіграли важливу роль при отриманні ним булави, адже саме Каммамбет-мурза

і Бегадур-ага запропонували старшині його кандидатуру. Восени 1666 р. він присягнув «трьом солтанам» (родичам хана – авт.) біля Цибульника, обіцяючи бути з ханом «...у дружбі, а цесарю турському в підданстві» [438, с. 168, 175]. Це «обрання від татар» неодноразово згадувалось його противниками як докір [380, с. 52]. У 1665 р. разом з татарськими військами він здійснив похід у Буго-Дністровське межиріччя проти своїх опонентів, а хан Мехмед IV Гірей виступив в ролі посередника при налагодженні стосунків між українським гетьманом і королем Яном II Казимиром. Після прибуття нуреддін-султана Девлет Гірея з 15 тис. татар, П. Дорошенко реалізував похід на лівобережжя Дніпра та розпочав витіснення польських залог з Правобережжя [381], [380, с. 96].

У 1666 р. відбулась зміна влади в Криму. Турецький султан усунув хана Мехмед IV Гірея через «занадто самостійну політику» [378]. Мурзи, що виступили проти цього рішення, намагались заручитись військовою підтримкою П. Дорошенка, але гетьман зайняв вичікувальну позицію і згодом обмінявся посольствами з новим ханом Аділ Гіреєм та його калгою, завіривши один одного в приязні і союзі проти спільних ворогів [41, арк. 2]. Така позиція володаря булави могла бути зумовлена попередніми домовленостями з Бахчисараєм. Її результатом стало те, що вже восени 1667 р. 22 тис. кримців на чолі з калгою-султаном Крим Гіреєм узяли участь у поході на західноукраїнські землі з метою їх включення до Гетьманщини. Незважаючи на значні військові успіхи союзників, в жовтні 1667 року Аділь Гірей і П. Дорошенко укладають мир з королем, умовами якого стає визнання Гетьманщиною зверхності короля та відновлення польсько-татарського союзу. Зміну курсу Бахчисарая можна пояснити сухопутним походом запорожців на чолі з І. Рогом (Жданом) та І. Сірком в Крим. За більш ніж три доби, 4-тисячний загін козаків пройшов від Перекопа до Кафи, завдавши нищівних втрат улусам Ширінів і Мансурів, захопивши численний полон [380, с. 106-107]. Рейд мав руйнівні наслідки та змусив більшість татар повернутись на півострів.

Гетьман П. Дорошенко послідовно продовжував південний вектор політики, сформований Богданом Хмельницьким. Останній ще в липні 1650 р. обговорював зі Стамбулом передачу Кам'янця-Подільського під пряме управління султанської адміністрації, що і було реалізовано вже у останній третині XVII ст. [150]. Встановлення протекторату над українськими землями з призначенням гетьмана султаном «...на зразок Молдавії» пропонував також і хан Іслам III Гірей [81, с. 149]. Про звернення до попередніх домовленостей з Портою і Кримом Петра Дорошенка вказує і наявність системи розмежування кордонів з Кримським ханством, в основу яких міг бути покладений подібний договір з Ісламом III Гіреєм 1648 р. Одним з важливих пунктів домовленостей з ханом була заборона козацьких походів на Крим. Про її наявність між Чигирином і Бахчисараєм в правління Петра Дорошенка можна судити з ряду листів, датованих кінцем 1665-початком 1666 рр. У них Мехмед Гірей нарікає на уманського полковника, який не стежить за кордонами, через які козаки нападають на ногайців [42, арк. 2]. З подібними листами до гетьмана звертався і білгородський паша Юсуф (Юсуп) [43, арк. 1].

Султанська зверхність над Військом Запорізьким була остаточно прийнята на старшинській раді в Чигирині у січні 1668 р. [50, с. 30-31; 442]. Дослідники виокремлюють низку причин, що підштовхнули гетьмана до цього кроку. Польський уряд не визнавав П. Дорошенка гетьманом та відмовлявся підтверджувати ряд козацьких привілеїв і прав православної церкви. Політична криза внаслідок «рокошу Єжи Любомирського» змусила корону піти на підписання Андрусівського перемир'я в січні 1667 р. Воно передбачало замирення Речі Посполитої і Московської держави за рахунок поділу українських земель між цими країнами. Окреслені пункти були відображені в інструкції послам Війська Запорізького на Варшавський Сейм у 1666 р. [273]. На думку В. Степанкова, ці чинники призвели до провалу україно-польської комісії в Острозі у 1669 р., метою якої було врегулювання спільних протиріч [393; 382].

Петро Дорошенко проявляв політичну гнучкість щоб максимально використати протиріччя між суперниками та зберегти територіальну цілісність Гетьманщини. Розуміючи, що Андрусівський договір був великою мірою спрямований проти Криму й Османської імперії, він намагався заручитись їхньою військовою підтримкою. Прийняття протекції султана мало на меті також убезпечити Чигирин від впливу Бахчисарая, який продовжував нарощувати військову присутність на теренах України. Хан Аділь Гірей одночасно намагався посилити контроль над гетьманом та реалізувати власний проект політичного контролю над козацькою державою [50, с. 31; 438; 442].

Варто зазначити, що на специфіку українсько-татарських взаємин на даному етапі важливий вплив відіграли калмики. Тому, вважаємо за доцільне проаналізувати їх роль в військових і політичних подіях на українських землях другої половини XVII ст. Хоча їхній фактор і недооцінений серед українських дослідників, він став тим чинником, що змінив розстановку сил у східноєвропейських степах. Калмики (інші назви «хальмг», «ойрати», «калмуки») – це войовничий народ монголоїдної раси, що вів кочовий образ життя і сповідував буддизм. Ще на початку XVII ст. вони перекочували з Центральної Азії в прикаспійські степи, де прийняли підданство московського царя. Після того як Московське князівство активно взяло участь у бойових діях на українських землях, калмики включились у боротьбу з кримськими татарами за домінування у причорноморських степах, відіграючи важливу роль в «українському питанні». З огляду на ефективність татарської кінноти на стороні Речі Посполитої і українських гетьманів, московський уряд намагається протиставити калмиків татарам.

Дослідники виділяють три етапи їх участі у війні проти Криму: **північнокавказький** (1659-1661 рр.); **кримський** (1661-1663 рр.); **український** (1664-1667 рр.). Дослідниця О. Огнева звертає увагу, що контакти з калмиками намагався встановити ще Богдан Хмельницький [315]. Можливість їх залучення до бойових дій проти кримців обговорював посол царя Олексія Михайловича боярин В. Бутурлін в 1654 р. під час зустрічі з генеральним

писарем І. Виговським в Переяславі [405, с. 10]. До ойратської знаті цар Олексій Михайлович змушений був звернутись після ряду тяжких поразок московських військ під Конотопом (1659 р.) і Чудновим (1660 р.), намагаючись протиставити їх татарській кінноті. На перших порах їхні сили були спрямовані проти ногайських улусів на Північному Кавказі і Приазов'ї. З 1661 до 1663 р. вони здійснили більше 13 успішних походів, що не дало східним улусам Великого і Малого Ногая прийняти активну участь у поході в Подніпров'я. Дослідниця Т. Таїрова-Яковлева повідомляє, що в березні-квітні 1659 р. хан Мухаммед IV Гірей відмовився прийти на допомогу Івану Виговському саме через загрозу калмиків [398, с. 288]. З осені 1661 р. вони переключаються безпосередньо на Кримський півострів, задіявши у Причорномор'ї близько 10 тисяч вершників. Це змусило Мухаммеда IV Гірея змінити тактику і з весни 1663 перейти до «активної оборони»: стягувати війська під Перекоп, зміцнювати укріплення і посилювати гарнізони (в тому числі і з вогнепальною зброєю), що призвело до зменшення кримського військового контингенту на теренах України [141, с. 49-51; 140].

Під час так званого «українського етапу» (1664 р.), ойрати розширили арену бойових дій, направляючи свої загони на терени Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дослідники визначають їх кількість у 20 тис. вершників. Напередодні, в 1663 р. 1 тисяча калмиків разом із запорожцями розгромили під Цибульником (в районі м. Крилова) сильний загін ногайців, які прийшли на заклик Павла Тетері. В липні 1664 р. вони розбили 3 великі татарські загони під Корсунем і в районі Умані, а в березні 1665 р. 7 тисяч калмиків розгромили польське військо під Білою Церквою [141, с. 51-52]. Про 7 тисяч ойратів у армії Івана Брюховецького під час походу під Корсунь, Фастів і Мотовилівку влітку 1665 р. згадує також дослідник Я. Дашкевич [216].

Участь калмицьких вершників у кампаніях 1663-1665 р. на теренах Гетьманщини досягла свого результату. В квітні 1663 р., калмики разом з московськими і козацькими загонами зробили рейд під Чигирин, на Крим і проти ногайських улусів, що змусило повернутись значну частину татар на

півострів. Це сильно розчарувало гетьмана П. Тетерю, порушивши його плани [402, с. 304]. Також, в 1664 правобережний гетьман на прохання направити під Чигирин ногайські орди, отримав відмову. Бахчисарай наказав залишитись їм під Перекопом для захисту від калмиків [140, 246].

Калмики використовували тактику «малої війни» – здійснювали рейди на підконтрольну кримцям територію. Їхньою головною метою було спустошення території, знищення живої сили та підриву економіки Кримського ханства шляхом відгону худоби і коней (основної цінності для кочівників). Розпочавши справжнє «полювання» за татарами у Причорноморських степах і Подніпров'ї, вони відзначились частими і масовими стратами полонених з метою залякування кримців. Неодноразово вони бували на Січі та об'єднувались із запорізькими і донськими козаками для спільних виправ і набігів. В оточенні калмиків постійно згадується кошовий І. Сірко та інші козацькі ватажки [405, с. 20]. Калмицька тактика виявилась вкрай ефективною. За підрахунками дослідників, вони виходили переможцями у переважній більшості військових сутичок. Від самого початку ойрати нанесли Кримському ханству великих людських втрат і матеріальних збитків. Вже на перших порах протистояння загинуло чимало відомих ханських воєначальників, серед яких були Сари-мірза, Кази-мірза, Казимбек-ага, Бехмег-ага, Мустафа-паша (зять османського султана Мехмеда IV Авжи). В грудні 1663 р. запорожці і калмики розбили елітний загін Карач-бейя, а під час одного з набігів ледве не захопили самого хана Мехмеда IV Гірея [141, с. 51-52]. Можливими ці успіхи стали внаслідок технічної і тактичної переваги калмицької кінноти над кримською, яка була краще екіпірована і підготовлена для степового бою на ближній дистанції.

Інтенсивність протистояння змусила Бахчисарай концентруватись на обороні власних рубежів і суттєво скоротити військову присутність на теренах Гетьманщини. Саме ефективні дії калмиків стали відчутним важелем протидії Кримському ханству, яке було одним з панівних військово-політичних чинників в «українському питанні». Кількість калмиків протягом II половини

XVII ст. постійно зростала. Вони продовжували брати участь у більшості походів московського війська навіть у XVIII ст., відзначившись у Північній (1701-1721 рр.) та Семилітній (1756-1763 рр.) війні. Ойрати мали тривалий зв'язок з українськими теренами, а окремі їх групи компактно розселяли на Київщині і Слобожанщині (зокрема в Чугуєві). Свідченням калмицького культурного життя на Київщині є Мірде Ающі – калмицький оберіг, що був знайдений археологами на Фастівщині у 2002 р. і нині зберігається у Фастівському державному краєзнавчому музеї [315].

Таким чином, аналіз структури військ Кримського ханства та їх участі у політичних і військових подіях Української революції показав, що «кримський напрям» був одним з пріоритетних в Гетьманщині, а козацька еліта підтримувала тісні ділові і особистісні зв'язки з верхівкою ханату. Протягом II половини XVII ст. відбувається нарощення військової присутності татар на українських землях, а з послабленням влади гетьмана політика Бахчисарая еволюціонує від військового союзу до політичної протекції і зверхності над Військом Запорізьким.

3.2. Участь служивих татар у воєнних походах Речі Посполитої

Вагому роль в військових і політичних подіях на українських теренах II половині XVII ст. відігравали служиві татари Речі Посполитої. Вони не лише брали участь у більшості походів польського і литовського війська, а й стали важливим об'єктом міжнародних відносин та внутрішньої політики зазначеного періоду. Геополітичні зміни, що відбулись з початком Української революції спричинили до зміни політики осадництва служивих татар та вплинули на локалізацію їх розселення. Вони дали поштовх до нової хвилі міграції татартського населення – як внутрішньої (в середині Речі Посполитої), так і зовнішньої (з Криму на землі Речі Посполитої та з її теренів в Османську імперію і Крим). Тому, розглянемо детальніше історію служивих (західних) татар в II половині XVII ст. та висвітлимо їх участь в ключових подіях української історії на цьому етапі.

Річ Посполита від часу свого заснування потребувала численну та боєздатну армію. Широкий театр військових дій, її географічне розташування, народи, що входили до її складу та інші чинники зумовили поєднання в ній східних і західних військових традицій. Підрозділи, що комплектувались зі служивих татар у цій державі, входили до складу армії як Королівства Польського, так і Великого князівства Литовського.

У польських коронних військах татарські хоругви почали з'являтися після реформ Стефана Баторія (1533–1586 рр.) і були організовані як наймані частини, що служили за плату. Вони підпорядковувались коронному гетьману і королю. Комплектувались як інші коронні хоругви за принципом «товариш-пахолк». Бойове хрещення вони пройшли під час Інфляндської війни і облоги Смоленська на початку XVII ст., зарекомендувавши себе як ефективні військові частини [477]. Але на даному етапі згадки про них були переважно поодинокі, а чисельність не перевищує кількох хоругв. Збільшення їх кількості спостерігається лише в першій половині XVII ст., що пов'язане зі зростаючою потребою у легкій кінноті.

У Великому князівстві Литовському татари формували окремі загони ще із XIV ст. Їх набирали за військовою повинністю з осадників і об'єднували у п'ятигорські або татарські хоругви легкої кінноти. На початковому етапі вони зберігали елементи власної соціальної організації та ієрархію. Їх очолювала переважно татарська знать, тому їх загони отримували назву від імені хорунжого, маршалка (посади, які зазвичай були у служивих татар спадковими) чи назви роду. Так, хоругви Юшинського, Найманського, Кондрацького, Ялоірського, Баринського збігаються з аналогічними назвами відомих ординських родів: Ушин (Хушин), Найман, Конграт, Ялоір (Джалаір), Барин, тощо. Винятком була лише хоругва Уланів, назва якої походить від титулу степової аристократії (тюр. «оглан» – молодець, юнак, знатний). На думку дослідника С. Думіна, першою так стали називати хоругву князів Ассанчуковичів, які були чингізидами і користувався цим титулом («улан» - авт.) в Литві [223, с. 14]. Згодом ця назва поширилась на цілий рід військ по

всій Європі. Довгий час помилково вважалось, що хоругви комплектувались з одноплемінників і повторювали в литовському війську організацію і структуру татарських улусів [462; 464; 501]. Це твердження спростував С. Думін. Дослідник довів, що татарські хоругви набирались вже безпосередньо на теренах Великого князівства Литовського з татар різного походження (аристократії, татар-козаків, колишніх полонених, тощо) та не були родовими чи племінними утвореннями [224, с. 311].

Татарські хорунжі (а пізніше і ротмістри) виконували військові, адміністративні і судові функції. Інші члени підрозділів (товариші хоругви) не були їх підданими чи клієнтами. Єдиним джерелом влади для них був великий князь литовський. На початок XVII ст. статус татарської аристократії і інших служивих татар вже майже не відрізнявся. Їх на загальний манер називали господарськими татарами, тобто залежними від «господаря» (короля і великого князя).

Відсоток татар у армії Великого князівства Литовського навіть у складі Речі Посполитої був вищий, ніж в польській. В оцінці їх загальної чисельності ще не вироблено єдиної думки. Традиційно, дослідники говорять про 6 татарських хоругв (Юшинська, Найманська, Кондрацька, Ялоїрська, Баринська, Уланська) кількістю від 60 до 120 вершників у кожній. Це підтверджує і «Ревізія татарських дворів» Яна Кердея («*Rewizja dóbr tatarskich*») 1631 р. [466, с. 72].

Українська революція середини XVII ст. та активні бойові дії суттєво вплинули на склад і структуру армії Речі Посполитої. Одним з її наслідків стала внутрішня міграція служивих татар. Згадки про їх общини на теренах Подніпров'я, Чернігівщини і Брацлавщини з утворенням Гетьманщини зникають. Припускаємо, що частина з них мігрувала в інші регіони Речі Посполитої, у той час, як інші могли приєднатись до козацького війська. В цей же час, на Волині, Галичині і Поділлі зростає кількість господарських татар у коронній армії. Їхня кількість поповнюється за рахунок приватних татар з володінь місцевих магнатів. Прослідковується хвиля міграції служивих татар з

білоруських і литовських земель. Вони переміщуються ближче до театру бойових дій на українських землях та активно протидіють кримським союзникам Богдана Хмельницького. Перебіг військової кампанії протягом 1648-1649 рр. продемонстрував ефективність легкої татарської кінноти. Тому вже у грудні 1650 р. був проведений додатковий верунок до коронного війська. За рішенням сейму, кількість татарських хоругв польської армії була збільшена до 8-ми, загальною чисельністю до 1 тис. вершників. [496, с. 38; 309, с. 8; 465, с. 78]. У такій кількості вони беруть участь вже у битві під Берестечком 1651 р., де проявляють себе як дієва протидія кримцям. Після її завершення татарський хорунжий Мурза Богданович особисто був відзначений перед королем Яном II Казимиром, отримавши від нього містечко Оратів і два села на Брацлавщині [505, с. 41]. Продовження бойових дій і розгром королівської армії під Батогом 1652 р. призвели до нового збільшення кількості підрозділів служивих татар. З 1653 р. татарські хоругви польського війська переходять на постійне фінансування з 1654 р. їх кількість знову зростає до 15 хоругв, чисельністю близько 1400 вершників. Затяжна війна супроводжується продемонструвала потребу у мобільних і маневрених кавалерійських загонах, які б ефективно протистояли кримцям. Ця тактична задача в війську Речі Посполитої частіше покладається на відділи легкої кінноти (пол. – jazda lekka), частка якої невдовзі збільшилась до 60 % від загальної кількості вершників. До її складу почали включати більше найманих частин, зокрема «татарських», «волоських» і «козацьких» (козаків панцерних). Важливим на нашу думку є й те, що хоругви служивих татар відносились саме до місцевого, а не іноземного авторименту. Через це, вони набирались переважно з татар Речі Посполитої, а не Криму [477, с. 105].

На 1658 р. можна побачити вже 24 татарські хоругви (близько 2900 вершників), з яких 17 у складі коронних військ розміщувались на українських землях. У Литовській армії їх число також збільшилось. Польські дослідники П. Боравський і П. Дубінський на 1661 р. нараховують 16 їх хоругв, кількістю до 2-х тисяч вершників [465, с. 83; 499, с. 259].

Є чимало відомостей і про загони так званих «диких», або «ординських» татар. Їх комплектували з загонів кримських та ногайських мурз, що йшли «охотниками» (добровольцями, найманцями) в коронне військо з метою заробітку після Жванецького договору 1653 р. Активно такі загони залучають до бойових дій на півночі Речі Посполитої під час «шведського потопу» 1655-1660 рр. Серед них було чимало авантюристів, що шукали військового хліба за власним бажанням та наймались без дозволу хана. Після завершення походів вони переважно повертались в степи, хоча частина з них залишалась на королівській службі та осідала в різних регіонах Речі Посполитої. Відрізнялись вони від союзних татарських військ (кримців) тим, що підпорядковувались польському військовому командуванню. Спочатку з них формували окремі загони, статус яких був нижчий за «панцерних козаків» і польсько-литовських (служивих) татар. Але з часом поширюється практика змішаних підрозділів, в яких служили «дикі» (ординські) та західні татари, валахи, поляки, українці та ін. [501; 521].

В 1654 р. до війни на боці Богдана Хмельницького приєдналась Московська держава та розпочався козацько-московський похід на землі Великого князівства Литовського. Для підтримки литовського війська король Ян II Казимир відправив 7 коронних татарських хоругв з українських земель на територію сучасної Литви і Білорусі. Перенесення бойових дій в регіон проживання давніх татарських общин спричинив до їх активної міграції на Волинь, Поділля та Галичину [465, с. 82]. Міграції західних (служивих) татар з литовських і білоруських земель тривали до 1669-1670 р. та спричинили до поступового переміщення центру їх осадництва на українські землі. Як наслідок, протягом 50-60 х рр. XVII ст. на Волині та Поділлі з'явилися такі відомі татарські шляхетні родини, як: Абрахамовичі, Ахчевичі, Богдановичі, Богушевичі (або Бакаревичі), Сейтем-Биковські, Яновичі-Чаїнські, Кричинські, Мілкомановичі, Мушлевичі, Новосельські (Nowosielscy), Раєцькі (Rajecscy), Ромадановичі, Секлетаровичі, Конрад-Ждановичі, та інші [499, с. 238]. Вони осіли в місцевих татарських общинах зі своїми родинами та слугами,

продовжуючи службу в коронних та приватних татарських підрозділах. Припускаємо, що окремі їх родини остаточно тут осіли, адже такі прізвища як Богдановичі, Абрахамовичі, Мілкомановичі фіксуються серед татар дворянського звання Волині і Поділля навіть в ХІХ ст. [1].

З 1655 р. частину татарських хоругв перемістили на Галичину, де вони протистояли козацько-московському війську. Дослідник П. Боравський зазначає, що після поразки польських загонів під Брухналем (на Львівщині), саме татарський князь Олександр Кричинський на чолі свого підрозділу врятував С. Потоцького від московської кінноти. В подальшому, коронний гетьман покровительствував татарським хоругвам і сприяв збільшенню їх кількості в коронній армії [465, с. 79; 521]. Згодом, татарські хоругви О. Кричинського, Моджейовського, Стшелковського, Шеліговського і Цебульського сформували окремий полк. Разом з гетьманом Яном Собеським та ординськими татарами вони взяли участь у поході проти Юрій Хмельницького та Василя Шереметьєва у 1660 р. В цей час у польському таборі також перебував і колишній гетьман Іван Виговський зі своїми прихильниками. Татари коронної армії взяли участь в боях під Любаром, Чудновим і Слободищами. Захопивши зненацька московські загони, вони в числі перших заволоділи укріпленим табором київського воєводи В. Шереметьєва. Мужність в цій битві служивих татар з українських земель була відзначена анонімною летючою листівкою. Вона оповідала про «мусульманина з Острогу», поручника Хасена Яновича Чаїнського та хорунжих А. Кричинського і Моджейовського, яких тяжко поранили в бою. Текст цієї листівки наводить у своїй праці польський дослідник С. Кричинський [499, с. 243]. Його приблизний переклад звучить так:

Кричинський з тієї потреби славу досягає

Поваги на заслуги за реляцію прохає

Моджейовський, Стшелковський зі своїми хоругвами

Слушно Москву вітали кривавими ударами

Щеліговський, Цебульський, гетьмана великого

Ротмістри відважні, воїна доброго

Досить мужньо в очах всіх у цим бою ставали

Завдяки чому собі незабутнє ім'я здобули (Пер. з пол. В. Дунець).

Хоругви служивих татар також брали участь у поході короля Яна II Казимира на землі Лівобережної Гетьманщини у 1663-1664 рр. Разом з цим, до польського війська приєдналися загони кримських татар та козаків гетьмана П. Тетері [499, с. 246; 489; 477]. Їх підрозділи понесли відчутні втрати від загонів воєводи Г. Рамадановського і лівобережного гетьмана І. Брюховецького. Після невдалої спроби повернути Лівобережжя, коронні татарські хоругви розквартирували на зимові квартири на українських землях. Вже у 1667 р. у повному складі вони воювали проти гетьмана П. Дорошенка і кримців на чолі з калгою-султаном Крим Гіреєм під час «Підгаєцької кампанії». В ній, з-поміж інших, відзначились коронні татарські хоругви О. Кричинського, Манчинського та змішана валасько-татарська рота Яна Піві [499, с. 248-249; 381, с. 327].

Тривалі бойові дії виявили чимало недоліків посполитого рушення. Хоча шляхта в Речі Посполитій була численним станом, вона демонструвала слабку дисципліну та неготовність до ведення тривалих військових кампаній. Польський дослідник М. Нагельський слушно звертав увагу на те, що їм було складно змагатись з тими загонами, війна для яких була постійним ремеслом [309]. Військові втрати та політичні невдачі підштовхнули Яна II Казимира і його прибічників до спроби реформувати армію, впорядкувати елекцію короля та обмежити шляхетське *liberum veto*. Перші кроки до цього були зроблені ще у 1659 р., що викликало опір з боку крупних магнатів, таких як Вишневецькі, Лещинські, Любомирські, Опалінські, Потоцькі, Радзивіли. Вони звинуватили Яна II Казимира у спробі узурпувати владу та через найм особисто відданих підрозділів служивих татар і панцерних козаків встановити абсолютизм [244].

Кульмінацією боротьби короля і магнатів став «рокош Любомирського» 1665 – 1666 рр. – військова конфедерація, розв'язана польним гетьманом і коронним маршалком Єжи Себастьяном Любомирським. «Рокош» (пол.

«повстання») розпочався після того, як сеймовий суд звинуватив Любомирського в образі особи короля і державній зраді. Опираючись на шляхту Малої і Великої Польщі та Руського воєводства, він зміг завдати тяжких поразок прихильникам короля під Ченстоховою (1665 р.) і Монтвами (1666 р.), завершивши війну підписанням Ленгоницького договору (1666 р.). Ці дії шляхти поклали край не лише королівським реформам, а й змусили Яна II Казимира відректись від корони і мігрувати до Франції [290, с. 78-79].

«Рокош Любомирського» мав велике значення для служивих татар. Майже всі коронні татарські хоругви виступили на боці короля, через що викликали ненависть повсталій шляхти. Після їх перемоги, в 1667 р. сейм скоротив жалування татарським хоругвам та зменшив їх кількість в коронному війську з 24-х до 8-ми. Розуміючи заслуги татар, військове керівництво намагалось затримати їх на службі, маскуючи татарські хоругви під валаські, козацькі чи змішані. Але це не зупинило їх відтік з війська та спровокувало серед татарської служивої людності обурення [244; 465, с. 80; 499, с. 246-247; 505].

Конфлікт між служивими татарами і магнатами Речі Посполитої в повній мірі проявився вже після обрання королем Міхала Корибути Вишневецького (1669 – 1673 рр.). Саме на його правління припав початок польсько-турецької війни 1672-1676 рр. і масштабного бунту татарських підрозділів у коронному війську. Його результатом стала масова міграція служивих татар на підконтрольне османами Поділля та прийняття ними підданства султана Мехмеда IV Авжи. Ця подія в історіографії відома як «бунт ліпків» (ліпка – назва литовських татар у османських джерелах). Хоча його причинам та перебігу вже присвячено окремі праці в Польщі, в українській історіографії цьому епізоду приділено недостатньо уваги. Незважаючи на це, його висвітлення важливе для кращого розуміння українсько-татарських взаємин останньої третини XVII ст. В першу чергу через те, що на даному етапі служиві татари стали союзниками українського гетьмана П. Дорошенка та відіграли важливу роль у міжнародній політиці.

Прийняття служивими татарами османської протекції стало результатом політики польського уряду та позиції Сейму щодо їх давніх прав і привілеїв. Перемога рокошу Любомирського спричинила також до того, що протягом кінця 60-х років XVII ст. відбувається скорочення кількості татарських підрозділів. Зменшення їх фінансування, затримка жалування, введення для них додаткових повинностей і поголовного податку значно погіршує їх фінансове та правове положення. Особливо татарську шляхту обурило рішення Сейму про заборону зводити мечеті у приватних володіннях, видане в 1672 р.

Переважна більшість західних татар на другу половину XVII ст. вже перейняли місцевий спосіб життя, культуру, звичаї та мову. Попри це, вони продовжували підтримувати тісний зв'язок зі Сходом. Будучи вихідцями з мусульманського культурного простору, вони визнавали султана своїм халіфом, запрошували з Туреччини і Криму духовенство, замовляли звітти релігійну літературу, отримували освіту чи звертались з судовими справами до турецьких і кримських кадіїв (судів). Є навіть згадки про їх паломництво до Мекки і Медини, яке проходило через султанські і ханські володіння [501, с. 208].

Татар регулярно залучали до дипломатичної служби як фахівців зі питань східної політики Корони (послів, тлумачів, секретарів). Вони зберігали торговельні, особистісні та родинні зв'язки з татарами в Криму. Траплялось навіть так, що деякі з них мігрували до ханських чи султанських володінь після невдалого облаштування в Речі Посполитій. Такі міграції були характерними для XV - початку XVI ст., хоча останній зафіксований подібний випадок відбувся ще у 1630 р. Тоді, до Османської імперії виїхали такі відомі роди як Ширини, Барини, Пятигорські, царевичі Пінські (нащадки Іслам Гірея), Остринські та інші [473, с. 22]. Тому не дивно, що у відповідь на несприятливі політичні обставини, релігійні утиски та обмеження привілеїв, осадники почали шукати порозуміння з Османською Портою. На цьому етапі доля татар Речі Посполитої тісно пов'язана з долею Правобережної Гетьманщини. Підданство

султану для гетьмана Петра Дорошенка також стало результатом тривалих дипломатичних взаємин з Портою та несприятливих геополітичних обставин.

Після обрання королем на Сеймі в 1669 р. Дмитра Корибута Вишневецького, розпочинається новий етап у польсько-татарсько-українських взаєминах. Польська еліта покладала на «нового П'яста» великі надії, чекаючи популярних рішень. Саме за його правління загострюється конфлікт між Чигирином і Варшавою. Польський ставленик М. Ханенко в вересні 1670 р. підписав не вигідний для Гетьманщини проект договору, а Петра Дорошенка на вальному сеймі було визнано зрадником [442, с. 101]. Вже восени 1671 р. розпочався похід 15 тисячної польської армії на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським на Брацлавщину. Його метою була спроба взяти Правобережжя під свій контроль. Також, вони ініціювали обрання на козацькій раді гетьманом свого ставленика – Михайла Ханенка, якого одразу затвердив король М. Вишневецький. Коли до гетьмана П. Дорошенка підійшла підтримка з Кримського ханства та постала реальна загроза вступу у війну Туреччини, Сейм Речі Посполитої проігнорував вимоги султана [380, с. 348; 381, с. 344].

Татарські хоругви коронної армії також брали участь у поході на Брацлавщину 1671 р. По його завершенню вони разом з іншими польськими підрозділами були розквартировані на зимові квартири на українських теренах. Коли стала зрозуміла невідворотність війни з Туреччиною, восени-взимку більшість татарські підрозділи польського війська підняли бунт. За підрахунками дослідника К. Гурського, навесні 1672 р. султанську зверхність прийняли близько 2-3 тис. служивих татар, серед яких були 12 коронних татарських хоругв [477; 499; 465].

Важливим на нашу думку є те, що бунт підняли саме татари українських земель (Волині, Поділля, Галичини), в той час як литовські і білоруські татари залишились на боці Речі Посполитої. Це можна пояснити як складними умовами їх проживання на прикордонні, де майже безперервно точились бойові дій, так і міцнішими зв'язками місцевих татар з Кримом і Туреччиною. Не останню роль відіграв і особливий інтерес до місцевих татар з боку османської

влади, яка посилила роботу в землях, що були наближені до напрямку походу турецького війська. Незважаючи на це, вибір османської протекції продемонстрував кризу інституту служивих татар та спричинив до важливих змін у політиці осадництва в майбутньому.

Цінними для нас є відомості про чисельність та офіцерський склад татарських хоругв, які зі своїми загонами прийняли підданство султана Мехмеда IV Авжи. Це дає можливість встановити тих господарських татар, що набирались з українських земель або проходили тут службу. Зокрема, відомо що до «бунту ліпків» приєдналися такі ротмістри і поручники татарських хоругв, як Мурза Корицький, Даніель Шабловський, Самуель Сулейманович, Хусейн, Джафар і Адам Муравські, Самуель Кшечовський (Samuel Krzeczowski), Самуель Мурза, Лехтезар Шабловський (Lechtezar Szabłowski), Олександрович (Aleksandrowicz), Адамович, та ін. Ініціатором і лідером їх виступу став хорунжий з Волині – князь Олександр Кричинський [465, с. 89]. Наприкінці 1671 р. він привів татарські зағони, що розташовувались під Білою церквою, до табору гетьмана П. Дорошенка. Разом вони вирушили на зустріч османському війську [499].

Влітку 1672 р. більш ніж 100-тисячна армія султана Мехмеда IV Авжи разом з військами Кримського хана Селім Гірея, валаського господаря та інших васалів і союзників розпочала наступ на Поділля. До неї приєдналися 6-8 тис. козаків гетьмана П. Дорошенка [381, с. 348] з 2–3 тисячами татар-ліпка на чолі з О. Кричинським. Вони прибули під Кам'янець-Подільський, де прийняли присягу султану. На шляху до Хотина на бік турецького війська почали переходити інші зағони служивих татар, в тому числі і приватні хоругви. Зокрема, під Жванцем татарська хоругва подільського підкоморія Мацея Лянскоронського допомогла османському війську захопити важливу переправу через р. Дністер. Дізнавшись про це, він наказав стратити всіх татар, що залишились при ньому і не змогли чи не побажали втекти до турків [465, с. 92]. Коли військами султана було захоплено одне з його приватних містечок – Ягельниця (тепер с. Ягільниця, Тернопільської обл.), місцеві родичі страчених

татар безуспішно вимагали від турецької влади помсти. Хоча М. Лянскоронський напередодні потрапив у полон, він домовився з турецькою адміністрацією і допоміг дефтердар-паші здійснити перепис населення на Поділлі після утворення там еялету. Це здійснювалось з метою впровадження податків для місцевого населення. За таку послугу османському уряду його не лише дозволили викупити, а й за розпорядженням візира передали привілей на Ягільницю [492; 499; 258, с. 114]. Османське підданство прийняли також більшість подільських чемерисів, що мали подібний служивий статус в Речі Посполитій.

Після взяття Кам'янецької фортеці у 1672 р. для військ султана був відкритий шлях у внутрішні райони королівських земель. Це змусило польський уряд заключити не вигідний для них Бучацький договір. За його умовами Брацлавщина і південно-західна Київщина визнавались за гетьманом П. Дорошенком, а Західне Поділля відходило до Отаманської Порти [205; 382, с. 227]. Умови договору також передбачали визнання султанського підданства над українським гетьманом і татарами-ліпка. Подібні обставини стали результатом невдалої національної і зовнішньої політики уряду короля Міхала Вишневецького.

На важливу роль західних татар з українських земель у подіях польсько-турецької війни 1672-1676 рр. вказує те, що їх питання фігурувало як одне з центральних під час укладання домовленостей у Бучачі (1672 р.) та Журавно (1674 р.). Хоча вітчизняні дослідники звертали увагу на значення цих договорів для подальшої долі українських земель, місце служивих татар у цих подіях їх праці не висвітлюють. Щонайменше два пункти цих угод стосувались статусу і подальшої долі західних татар з українських земель. Зокрема, вони передбачали гарантії безпеки мусульман Речі Посполитої та свободи їх віросповідання. Також, татарам дозволялось покинути терени цієї держави, забравши з собою дружин, дітей і власні статки. Скориставшись цією умовою, служиві татари вивели чималий ясир, що встигли захопити за час бойових дій [465, с. 93; 380, с. 422; 393].

На даному етапі західні татари не лише відправляли власні посольства до султана і кримського хана, а й мали при їх дворах постійних представників, які виступали радниками з питань «польської політики» Порти. Зокрема, довгий час ця роль покладалась на Хусейна Муравського – колишнього коронного хорунжого татарської роти (з 1660 р.) та польського дипломата в Туреччині і Криму. Він прийняв султанське підданство в числі перших татар-осадників ще у 1671 р. По 1674 р. служив тлумачем у хана Селім Гірея. Відомо, що саме Хусейн Муравський 30 вересня 1672 р. переклав і зачитав перед ханським візиром і польським посольством лист короля Міхала Вишневецького до султана Мехмеда IV Авжи [499, с. 272; 500, с. 296].

Протягом військової кампанії 1672-1674 р. колишні служиві татари перебували в авангарді турецького війська. Через знання місцевості і мови вони були провідниками походів у внутрішні райони коронних земель. Є чимало згадок про те, що через одяг і мову, місцеве населення Волині і Галичини плутало їх хоругви з польськими. Це давало їх загонам тактичну перевагу та принесло успіхи в перші роки війни. Саме через це, польські війська і окремі шляхтичі розпочали справжнє полювання за татарами-ліпкав, а у випадках перемоги над турецькими чи татарськими загонами не брали їх в полон, а страчували [516].

Українські землі Галичини, Поділля і Волині стали ареною протистояння між коронними військами і служивими татарами. Вони брали участь у більшості битв, проведених кримськими та ногайськими татарами, виконуючи спільні тактичні задачі з козаками П. Дорошенка протягом 1672-1676 рр. До того ж, їх активно залучали до походів проти козаків М. Ханенка. Зокрема, під час битви під Комарним (на Львівщині) 9 жовтня 1672 р., гетьман Ян Собеський розбив 10 тисячний загін кримців нуреддін-султана Сафа Гірея. Дослідник Р. Сікора зазначає, що серед них були і 400 козаків П. Дорошенка та 400 татар-ліпка [375]. Вже у лютому 1673 р. служиві і кримські татари розбили на Волині сильний загін козаків М. Ханенка, який очолював полковника Мотовидла [465, с. 94; 499, с. 277]. Їх рейди в тил мали за мету підірвати

боездатність польського війська і знищити інфраструктуру. Чітко цей напрям їх діяльності прослідковується з 1673 р. – тобто після відмови ратифікувати Сеймом Буцацький договір на турецьких умовах.

Простежується спроба султанського уряду укріпити новий північний кордон за рахунок козаків П. Дорошенка і татар А. Кричинського. Саме колишніми служивими татарами Порта заселяє Подільський еялет. З липня 1673 р. фіксується згадка про таку адміністративну одиницю, як «бейство барське» з центром у фортеці Бар. Титул «бея міста Бар», а також бунчук з іншими регаліями від султана отримує татарський князь Олександр Кричинський. Його підданих реорганізують та розселяють в околицях найбільших фортець регіону: Кам'янця-Подільського (в Карвасарах і Татарисках), Меджибожа, Немирова та Бару. Метою цієї осади було заселення османського Поділля та посилення його обороноздатності [492], [516].

Іншу групу татар-ліпка і чемерисів султан направляє в допомогу П. Дорошенку. За даними польських дослідників, український гетьман вже навесні 1673 р. звернувся до кам'янецького паші Халіля з проханням вислати «татар Кричинського» для боротьби проти московських та польських військ. Скоріше за все його прохання задовольнили, адже можна побачити згадки про їх спільну участь у облозі Білої Церкви вже в середині літа того ж року [499, с. 279]. На кінець грудня 1673 р. у листі від І. Сербина до І. Самойловича також згадується, що турки і чемериси при 15 конях «...з Кам'янця в Чигирин побігли...». Скоріше за все, вони виконували окремі задачі з підтримки українського гетьмана [49, с. 124]. Також в 1674 р. відбувся похід турецько-кримського війська на Правобережжя проти воєводи Ромодановського і лівобережного гетьмана І. Самойловича. Під час облоги останніми Чигирин, серед військ П. Дорошенка захоплені «язики» згадували 1500 «черемисів» [274, с. 364].

На західних татар у османському війську покладалась важлива розвідувальна діяльність. В 1673–1674 роках М. Ханенку передали полоненого татарина, від якого гетьман дізнався про шпигуна на польській службі, що

регулярно доповідав туркам і А. Кричинському. Цим резидентом виявився Девід Сейтем Биковський (від тюрк. «сеїд» – «пан») [477, с. 469] – ротмістр коронної татарської хоругви з Волині. Відомо, що він на боці польського війська брав участь у битві під Корсунем 1648 р., після якої на 2 роки потрапив у полон до кримців. В 1654 р. він згадується вже на коронній службі як поручник татарсько-волоської хоругви Ахмет-Бея (турка). В цей раз він потрапляє вже до московського полону, де перебуває до 1657 р. В 1673 р. М. Ханенко влаштував на нього засідку і захопив з важливими листами. За даними дослідника С. Кричинського, ротмістру вдалось втекти до султанського табору, де він перебував кілька років перед міграцією до Туреччини [499, с. 280; 500]. Дослідник історії Поділля Ю. Ролле зазначає про те, що Сейтема Биковського було згодом схоплено у Меджибожі і повішано за наказом М. Ханенка [516, с. 101].

Уже в 1673–1674 рр. нові васали турецького султана починають розчаровуватись у своєму покровителі. Це явище можна спостерігати як у західних татар, так і серед прихильників гетьмана П. Дорошенка. Не дивно, оскільки «бейство Барське» не принесло татарам-ліпка суттєвої вигоди, а піднесенню А. Кричинського заздрили інші впливові татарські ротмістри, такі як Хусейн Муравський або А. Тарасовський. Останній, зокрема, просив султанського дозволу на володіння Сатановим, Меджибожем або Гусятином, але його амбіції обійшли увагою. За кілька років далась в знаки і цивілізаційна різниця між традиційним суспільством Отаманської Порти і шляхетським вольностями Речі Посполитої. Ця обставина викликає особливий інтерес, адже демонструє світоглядну різницю татар підданих Речі Посполитій з їх соплеменниками в Криму. Хоча вони також сповідували іслам, за час проживання їх предків на землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського, ними були сформовані власні релігійні традиції. В таких умовах, все частіше серед західних татар на османській службі проявляється незадоволення своїм статусом, що спонукає частину з них шукати змогу повернутись на королівську службу.

Успішний наступ польського війська в 1673 р. на Поділлі спричинив до конфлікту між прихильниками султанського і польського підданства. В результаті заколоту у Барській фортеці, її комендант і бей Олександр Кричинський був вбитий. По його смерті, титул бея і фортецю прийняв на деякий час його син. Згодом, цю посаду султан Мехмед IV Авжи передав Хусейну Муравському. Перемога під Хотином 1674 р., а згодом і обрання королем Яна III Собеського визначили і зміну у політиці по відношенню до служивих татар. В тому ж році, під час облоги Бару новий король запропонував амністію і колишні посади для татар, що бажають повернутись в Річ Посполиту.

Подальша доля західних татар у султанському підданстві склалась по-різному. Жахливі наслідки для них мала битва під Журавнами 1676 р., в якій значна кількість їх загинула [477]. За правління Яна III Собеського уряд намагався задобрити татар, що повернулись на службу. Розуміючи потреби держави у боєдатному війську, Сейм запропонував їм амністію (1676 р.) і нову конституцію (1678 р.). Заборона будувати мечеті в приватних володіннях 1672 р. також була відмінена в 1676 р. Більшість привілеїв Яна III Собеського згодом підтверджували і його наступники [473, с. 23]. Варто відзначити, що така політика була більш ефективною, адже реабілітовані татари воювали на боці Речі Посполитої в подальших війнах проти Туреччини, прославились у битві під Віднем 1683 р. Разом з тим, польський уряд зробив висновки з бунту і провів їхню реорганізацію. Чимало татар розселили у внутрішніх регіонах Речі Посполитої, компенсуючи фінансову заборгованість перед ними за рахунок земельних надань. Частина з них отримали володіння у Великому князівстві Литовському, зокрема в Бжеській, Робринській, Гродненській землі. Інші компактно оселились на Підляшці, де їх нащадки проживають і сьогодні.

Доля тих, хто залишився у султанському підданстві склалась по-різному. Частина продовжила служити в османському війську. Після Карловицького договору 1699 р. вони отримали землі біля кордону з Молдавією (в районі Хотина і Чернівців). Ними продовжували зміцнювати північні кордони Порти.

Є згадки про участь їх загонів у Чигиринських походах та війнах в Угорщині проти Габсбургів в 1677–1685 рр. [499, с. 292]. Син першого «бея барського» О. Кричинського кілька років мешкав у передмістях Стамбулу, але в 1678 р. з дозволу султана повернувся до Польщі [473, с. 164]. Наступний «бей міста Бару» – Хусейн Муравський, у 1674 р. повернув татар в польське підданство. Але через рік він був відправлений з посольством до хана Селім Гірея в Бахчисарай, де знову прийняв османську зверхність. Хусейн Муравський служив радником при султанському дворі, за що отримав кілька помість біля Ардіанаполя. Його брати залишились на службі в Криму: Міхал Муравський – при ханському дворі, а Ян Муравський – на посаді бея кизикерменського [80, с. 4-5]. Частина роду Муравських продовжила службу Речі Посполитій. Реєстр татар 1844-1845 років зафіксував, що в с. Ювківці (на Волині) проживав Самуїл Бенеров Муравський з синами Захарією, Іваном, Іосифом та Абрамом. Вони мали дворянське звання і користувались давніми привілеями [1, арк. 20].

Польсько-турецька війна 1672-1676 років мала важливі наслідки для служивих татар українських земель, адже завершила один з ключових етапів їх осадництва. Вона показала чимало внутрішніх протиріч у національній політиці Речі Посполитої та спровокувала зміну локалізації татарських общин. Вважаємо, що саме на цьому етапі етнічний склад татарських общин українських земель був відчутно змінений. Якщо протягом XVI – середини XVII ст. на Волині, Поділлі і Галичині переважали нащадки татар з Криму і Причорномор'я, в подальших документах частіше згадуються вихідці з татарських общин Литви і Білорусі, що осіли в регіоні вже після II половині XVII ст. Припускаємо, що Реєстр татар 1844-1845 років у Волинській і Подільській губерніях Російської імперії фіксує переважно серед їх дворян прізвища, подібні до татар білоруських і литовських земель саме через це.

Гетьман П. Дорошенко також не зміг реалізувати своїх планів об'єднання українських земель. Ще на початку 1674 р. розпочався успішний наступ військ лівобережного гетьмана І. Самойловича і московських воєвод. Вони намагались скористатись послабленням Речі Посполитої та її формальною

відмовою від Правобережжя за Бучацьким договором. В 1676 р. П. Дорошенко вимушено відрікся від булави на користь І. Самойловича, прийнявши зверхність московського царя. Це стало приводом до початку військового протистояння між Османською імперією і Московською державою. Уряди Криму і Порти швидко реагувати на розстановку сил на північних кордонах. Протягом 1676-1781 р. вони намагались реалізувати новий політичний проект підданства козацької держави на чолі з Ю. Хмельницьким (Гедеоном). Османські джерела вказують, що його кандидатура не була випадковою, а затверджувалась за протекцією константинопольського патріарха Парфінія (Партенійоса) IV та перекладача султанського дівану Маврокордата [412, с. 351]. Саме кримському хану Селіму I Гірею було доручено опікуватись «князюванням» Хмельниченка. В 1677 – 1678 роках турецько-татарська армія вирушила на Правобережжя з метою утвердити його в гетьманській столиці – Чигирині. Вони так і не досягли своєї основної мети, що коштувало великому візирю Ібрагіму-паші та хану Селім I Гірею їх посад. Як наслідок, місто Чигирин було зруйноване, а між Портою і Москвою в 1681 р. був підписаний Бахчисарайський мир. Його умови передбачали остаточний розділ сфер впливу між Москвою, Стамбулом і Варшавою. Правобережна Україна закріплювалось за султаном і передавалась в управління господарю Г. Дуці, резиденція якого знаходилась в Немирові [440].

Таким чином, підрозділи служивих татар брали участь у більшості кампаній проти козацьких, московських і шведських військ протягом II половини XVII ст., відзначившись під Берестечком (1651 р.), Брухналем (1655 р.), Чудновим (1660 р.), Ніжином (1664 р.) та інших битвах коронного війська. Початок бойових дій на українських теренах сприяв напливу татар до війська Речі Посполитої, яий відбувався як за рахунок місцевих так і кримських татар.

Обмеження татарських релігійних свобод і привілеїв призвів до їх бунту та прийняттю османського підданства під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Більшість служивих татар по її завершенню повернулась на

королівську службу. Інші продовжили службу султану Мехмеду IV Авжи та були розселені на турецько-кримсько-польському прикордонні (в районі Хотина і Чернівців).

Висновки до розділу 3

Отже, було розкрито роль кримських і служивих татар в військово-політичних подіях на українських землях. Визначено, що «кримський напрям» був одним з пріоритетних в Гетьманщині, а козацька еліта підтримувала тісні ділові і особистісні зв'язки з верхівкою ханства та турецькою адміністрацією Північного Причорномор'я. Прослідковано еволюцію політики Кримського ханства на українських землях, яка з послабленням влади гетьманів супроводжувалась нарощенням військової присутності татар на Правобережжі та посиленням їх впливу на політику Чигириня.

Українська революція XVII ст. вплинула на внутрішню (в межах Речі Посполитої) і зовнішньої міграцію служивих татар та зникнення їх інституту на землях Гетьманщини. Протягом II половини XVII ст. татарські хоругви беруть участь у більшості кампаній коронного війська на українських землях, а їхня кількість суттєво зростає. Обмеження релігійних свобод та привілеїв татар-осадників призводить до конфлікту з урядом Речі Посполитої. Він завершується їхнім бунтом, міграцією на османське Поділля та прийняттям підданства султана Мехмеда IV Авжи під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Більша їх частина протягом 1674 – 1676 рр. повернулася на королівську службу і була розселена на землях Волині, Подлясся, Литви та Білорусі. Татари, що залишились в османському підданстві були осаджені на турецько-кримсько-польському прикордонні – в районі Хотина і Чернівців.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ

4.1. Становище християн і конфесійна політика династії Гіреїв

Співіснування різних культур на сьогоднішній день є дуже актуальною проблемою. Одним з ключових у ній є питання християнсько-мусульманських відносин, яке протягом століть було важливим чинником становлення європейської ментальності. Сусідство християнської і мусульманської цивілізацій сформувало величезну контактну зону від Піренеїв до Кавказу, частиною якої довгий час були й сучасні українські землі. У цьому контексті аналіз етноконфесійної політики династії Гіреїв заслуговує на особливу увагу, оскільки довгий час їхні відносини з християнськими підданими висвітлювались у літературі переважно з позиції взаємного антагонізму. У свою чергу, кримські хани утримували владу в поліконфесійній і поліетнічній державі багато століть. Розгляд механізмів управління, які були ними вироблені, дало б змогу ширше дослідити традицію міжконфесійних взаємин на українських теренах та проаналізувати становище християнських підданих Гіреїв.

На землях Кримського ханства протягом століть проживало слов'янське населення з українських земель, яке різнилося за правовим становищем і релігією. Окремі його групи мешкали там тимчасово, займаючись комерційною діяльністю, промислами та різною господарською роботою. До цієї групи можна віднести купців, ремісників, чумаків, наймитів (арагатів) та козаків. Кримський півострів багато століть підтримував економічні і господарські зв'язки з Подніпров'ям. Їх з'єднували ряд торгівельних маршрутів з Північної Європи й Азії, кінцевою ланкою яких був Південь сучасної України. Археологічні знахідки сконцентровані вздовж цих торгівельних і магістральних шляхів сягають ще епохи бронзи і вказують на їхню тривалість та інтенсивність [282, с. 104; 484].

Кримське ханство було важливим економічним центром з високим господарським потенціалом. Регулярно тут перебували купці різних етносів, які мешкали в національних кварталах (*магалла*, або *магаля*). Дослідник Я. Дашкевич зазначає, що на середину XVII с. три подібних «українських квартали» існували у м. Кафа – центрі османської провінції Кефе та одному з найбільших портів на Чорному морі [215, с. 451]. Соціальні комунікації населення земель сучасної Правобережні України з Кримським півостровом і Північним Причорномор'ям значно зростає з середини XVII ст. У результаті утворення Гетьманщини були ліквідовані магнатські землеволодіння та монополія шляхти на зовнішню торгівлю [149; 146]. Це збільшило обсяг торгівлі з Кримом і Туреччиною та сприяло зростанню кількості зайнятого в цій сфері населення. Як наслідок, з Гетьманщини на землі Кримського ханства з метою комерційної діяльності щороку прибували тисячі купців, чумаків і козаків [323, с. 97]. Сприяло збільшенню їхньої кількості на півдні й укладання військово-політичних союзів українських гетьманів з Кримом та Османською імперією. У 1649 р. Богдан Хмельницький домогся від султана Мехмеда IV Авжи доступу до «турецького озера» (Чорного моря) для українських купців. *Фірман* падишаха звільняв їх від сплати податків і мита, давав право заходити в порти на Чорному і Мармуровому морях, гарантував безпеку подорожуючих та повернення майна у випадку їхньої загибелі. Важливим був і дозвіл на придбання власності у турецьких містах, що давав змогу відкривати торговельні представництва [371; 439].

Подібні «представництва» кримських купців існували і на землях Війська Запорізького. Недалеко від Запорізької Січі знаходилося «торгівельне передмістя» Гасан-Баші, у якому козаки з татарами обмінювалися товарами й полоненими. У його межах навіть згадується мечеть, де іноземні купці й посли здійснювати богослужіння [317, с. 211–212; 121]. Між кримською і турецькою адміністрацією та українськими купцями діяли векселі, система займів і довіреностей. Дослідники фіксують чимало випадків, коли українські козаки

їздили з товарами від імені османських чи татарських купців [112, с. 110]. Подібні випадки не були поодинокими і практикувалися регулярно.

Протягом II половини XVII – початок XVIII ст. економічні зв'язки з Кримом були дуже прибутковими. У них була задіяна значна кількість населення українських земель і Кримського ханства. Щороку на півострів у великій кількості привозили на продаж збіжжя, вершкове масло, віск, шкіру тварин, приганяли волів, коней, дрібну рогату худобу. Ці товари кримські купці часто перепродували вже в Туреччину [238; 331, с. 47]. Крим посідав важливе місце в забезпеченні столиці Порти «хлібом» (зерном, борошном, тощо). Тому цей товар займав особливе місце під час торгівлі з Гетьманщиною. З Криму українські купці часто завозили вино, тютюн, горіхи, зброю, фрукти, скляні і ремісничі вироби. Ці товари забезпечували не лише господарські, а й особисті потреби козаків і старшини. У джерелах неодноразово зустрічаємо зразки зброї, одяг, килими, напої, їжу та інші східні речі чи страви. Вони користувалися великою популярністю серед української еліти [323, с. 99], а східні фаянсові люльки стали невід'ємним атрибутом більшості археологічних пам'яток доби козацтва [450].

Археологічний матеріал вказує і на регулярну присутність купців з українських земель у Кримському ханстві. Дослідники фіксують у Північному Причорномор'ї залишки полив'яного столового посуду (тарілок, мисок, глечиків, кубків та ін.), що за типологічними ознаками притаманний українській кераміці. Цей матеріал має широкий хронологічний діапазон і вказує на тривалу присутність у регіоні різного етнокультурного елемента (в тому числі й українського) [139; 138]. Залишки гутного скла українського походження фіксується і в районі Таманського півострова. Із XVI ст. Таманська фортеця перебувала під османським контролем. Знайдені в її околицях скляні фрагменти відносяться до II половині XVII ст., хоча регіон мав давні торгівельні зв'язки з Наддніпрянщиною і раніше [539].

На османсько-польському кордоні під управлінням кримського хана з кінця XVII ст. до кінця XVIII ст. також існувало напівдержавне утворення, що в

османських, молдавано-волоських та російських джерелах згадується як «Ханська Україна» (інші назви: «Придністровська» чи «Татарська Україна», «Татарська Волощина», «Кочубеївська Татарія», «Ганьщина»). Розташовувалася вона в районі північно-західного Причорномор'я (межіріччя Бугу і Дністра, уздовж рік Кодима і Ягорлик), що перебувало в складі Османської імперії (податковий округ «Укатаа Томбасар»), але під юрисдикцією кримського хана. Населення її складалося переважно з українських козаків, жителів Правобережної Гетьманщини, волохів та задунайських переселенців. Очолював місцеве населення гетьман, що виступав у ролі військового намісника й представника місцевої християнської людності. «Ханська Україна» виступала плацдармом для походів на Правобережну Україну та була військовим буфером османських володінь у Молдавії. На її теренах діяв козацький устрій, а господарське освоєння і військове укріплення покладалося на кримського хана, який постійно запрошував туди християнське населення із сусідніх (переважно українських) земель [372, с. 102]. Південний регіон традиційно притягував охочих, які хотіли покращити свій соціальний стан або ж були вимушені покинути колишню домівку. Навіть протягом XVIII ст. населення цього регіону поповнювалося за рахунок козаків-мігрантів, чумаків та селян. Дослідники відзначають, що останні мігрували навіть «цілими сотнями» з поміщицьких господарств через посилення особистої залежності. Вони ставали тут наймитами (аргатами) та поденними робочими (ренжиперами). Працювали в сільському господарстві, займалися ремеслами, промислами та підприємництвом (зокрема в Очакові шинкував М. Залізник) [204, с. 17–19; 128; 130].

Вихідці з українських земель згадуються і серед населення міст Кримського ханства. Під час походів проти Туреччини і Криму в 1695–1696 рр. серед місцевих жителів захопленого Азова нарахували чимало християн, що потрапили в полон до козацьких і російських загонів. Серед них фіксуються вихідці з України, зокрема Кирил Сезоренко, Федор Коваль зі Слобожанщини та ін. Дослідник Д. Сень звернув увагу на те, що саме «вільні християни» і

«обусурманені» активно виступали проти капітуляції гарнізону і не бажали повертатись у царське підданство [364, с. 42].

Протягом XVII – початку XVIII ст. на землях Кримського ханства збільшується кількість українського козацтва. Окремі їхні зимівники, місця промислів і хутори часто зустрічалися в Очаківському степу аж до Чорного моря [112, с. 110]. Під тиском несприятливих військових обставин II половини XVII ст. частина українців знаходить притулок у відносно спокійному Криму. На початку XVIII ст. на Кримському півострові з'явилося чимало запорожців, які полишили військову справу і зайнялися господарством. Таких козаків іменували «гніздюки». Осідали їх групи переважно в гірському і південному березі Криму, де купували хутори поблизу Гезлева, Кафи, Бахчисарая, Газікермена, тримали сади, виноградники, млини. Деякі з них так і не повернулись у російське підданство в 1734 р., адже не бажали покидати обжиті місця. Поступово, вступаючи у взаємини з місцевим населенням, вони оселялись у містах та християнських (грецьких) поселеннях, поповнивши ряди попередніх переселенців [302, с. 619].

Важливим аспектом при висвітленні історії українського населення в Кримському ханстві є дослідження їхнього правового та суспільного статусу. Тому пропонуємо звернути увагу на ряд чинників, які визначили особливості конфесійної політики династії Гіреїв. Одними з ключових факторів, що її визначав, було відношення цієї держави до Близькосхідної мусульманської і кочової Центральноазійської цивілізацій. Кримське ханство постало з улусу Джучі та успадкувало ряд традицій Монгольської імперії. Відношення в ній (і похідних від неї держав, де правили Чингізиди) до релігії та іновірців було переважно терпимим. За звичаєвим правом монголів – *тере* (*торе, тьоре*, у Криму – *адат*), християнство, поряд з іншими релігіями визнавалося рівноправним. Регулювалося це ще у «Великій ясі» Чингіз-хана: «...як і на мусульман споглядав він з пошаною, так і християн і ідолопоклонників (буддистів – авт.) милував... Діти і онуки його... вибрали собі одну з вір по своєму поклику: одні наклали іслам, інші пішли за християнською общиною,

декотрі вибрали пошану ідолів...» [99, с. 465]. Підтвердженням цього є те, що в Монгольському Улусі представники різних релігій неодноразово робили кар'єру як при дворі Чингіз-хана, так і в державах, де правили його спадкоємці (Золотій Орді, державі Ільханів тощо). Хоча зберіглося більше відомостей про контакти монголів з представниками таких світових релігій, як іслам і буддизм, один із союзів монгольських племен навіть сповідувало християнство.

У Криму *адат (тьоре)* збереглося протягом століть. Навіть попри зміни, воно залишилось у побуті населення, вплинувши на місцеву політичну культуру. Періодично до нього зверталися кримські хани під час протистояння з османським урядом. Зокрема, за правління хана Мехмеда IV Гірея (правив у 1641–1644, 1654–1665 рр.) була навіть спроба послабити вплив мусульманського духовенства шляхом відновлення татарського звичаєвого права [378; 257, с. 92].

Релігійна належність також стала одним з визначальних чинників конфесійної політики Гіреїв. Панівною релігією на півострові був іслам, тому відношення до іновірців у значній мірі визначали норми шариату. Основним джерелом мусульманського права в Криму був Коран. Важливу роль також мали *Сунни*, *Кіяс* (судження за аналогією) та *кануни* (закони османських султанів). «Релігія перекопських татар магометанська, їхня мова – турецька, а це... робить їх державний устрій досить подібним до турецького...» – писав у своїх згадках про Крим П. Шевальє [100, с. 68].

Як відомо, ареалом виникнення й поширення ісламу був регіон з давніми традиціям іудаїзму та християнства. Ці релігії займали особливе місце в Корані, а ті хто їх сповідував йменувалися мусульманами «людьми писання» (єдинобожниками). Їхні пророки – Муса (Мойсей) та Іса (Ісус) також визнавалися пророками в ісламі. Вони поставали в мусульман як *ал-Масіх* (з араб. – «месія»), про що йдеться в Корані: «Він зіслав тобі Писання в істині, яке підтверджує те, що було раніше; і Він зіслав Таурат та Інджіль...» [85, с. 39]. У Корані трапляється багато подібних із Торою (Таурат) та Євангеліє (Інджіль) образів, сюжетів і символів. Зокрема, там також присутні Джабрііл (Гавриїл),

Мікала (Михаїл), Марі (Марія) та інші, хоча їхнє сакральне значення і відрізняється [85, с. 28, 70, 71, 73].

Норми шаріату є важливим джерелом для розуміння конфесійної політики династії Гіреїв. *Аяти й хадіси* Корана детально описують соціальний статус тих народів, які проживали в мусульманській країні, але не були мусульманами. Таких людей називали «зіммі» (араб. – «люди договору»). На них було покладено ряд обов'язків перед державою, які вони виконували разом з іншими підданими. Перший – це сплата поземельного податку «*харадж*» (від араб. «усе, що проростає»). Платили його всі піддані, у тому числі й мусульмани. У різні часи і в різних мусульманських країнах сума його коливалась від 5 до 50% доходу [85; 185; 242].

Іншим податком була «*джизья*» (араб. – «заміна», «винагорода»). Її платили «зіммі» (християни, іудеї тощо), що потрапили в мусульманську державу шляхом завоювання або мирного договору. За різними оцінками, ця форма оподаткування являла собою викуп можливості жити в «краю мусульман» («*дар-уль іслам*») або ж була податком з тих, хто не залучався до військової служби [185, с. 14; 132]. Ця «угода» також гарантувала право іновірців на життя, безпеку й майно, яке захищалося законом. Про це говориться в *аятах* Корану: «...кров їх як кров наша, майно їх як майно наше...» [85], «...берегти їх віру і їх багатство...», «...оточити моєю порукою від всіляких образ, насилля і переслідування...» [85]. Ця практика бере початок від завоювання халіфом Умаром (634–644 рр.) Близького Сходу, який був населений численними християнами. Його договір з ними послужив прецедентом та увійшов до мусульманського права як зразок і норматив, що повинен був регламентувати відносини з християнами в мусульманських державах [132; 185; 242].

Про те, що на землях Кримського ханату діяли дані практики, свідчать численні згадки очевидців. Як повідомляв мандрівник Кримом XVI ст. Міхалон Литвин: «Нащадки туземних греків підкорялись ярму турків і платили їм поголовну данину. Вони займались хліборобством, винарством і

скотарством» [78]. Схоже відзначав і османський мандрівник Евлія Челебі (1611–1682 рр.): «В цьому місті (Карасубазарі – авт.) є 2 тисячі вірменської реайї, що платить харадж, 500 грецьких невірних, що платять харадж, і 300 іудеїв, що платять харадж...» [101, с. 57].

Форма залежності християн у Кримському ханстві й Османській імперії не вичерпувалася лише податком, а й охоплювала багато сфер життя. Так, в окремих містах діяла заборона будувати нові церкви, виносити церковні святині та проповідувати своє вчення в публічних місцях, купувати будинки в мусульманських районах (дозволялося лише винаймати), будувати їх вище за мусульманські споруди, носити розкішний одяг, зброю, їздити верхи тощо. Але багато цих заборон (такі як носіння зброї і їзда верхи) поширювалася на підданих усіх релігій (у тому числі і мусульман), які не були на військовій чи державній службі. Подібні заходи вводилися з метою підкреслити панівне становище релігії й практикувалися у багатьох тогочасних країнах.

Хоча християни знаходилися під зверхністю мусульман, мали ряд соціальних обмежень і не могли користуватись усіма правами (у першу чергу політичними), їхнє проживання в цій країні захищалося законом. Їх прирівнювали до категорії «райя» («реайя» – «паства») – особисто вільного населення, на яке накладається обов'язок обробляти землю й сплачувати податки. А тому, ніхто не мав права змусити їх працювати чи ділитися результатами своєї праці без додаткової на те компенсації. Також на християн не поширювався обов'язок служити у війську, а за нормами шаріату заборонялось захоплювати в рабство своїх християнських підданих чи їх примусово ісламізувати [240, с. 80; 132; 185; 242; 457].

Християни проживали в Криму багато століть та посідали важливе місце в його економічному житті. Саме тому, влада була зацікавлена у створенні для них терпимої форми залежності. Скорочення кількості християн призводило до зменшення доходів казни. Враховуючи специфіку Кримського ханства, саме християни та іудеї були активно задіяні в торгівлі, ремеслах, землеробстві та іншій виробничій сфері, що приноса фінансову вигоду уряду. В майбутньому,

саме за рахунок виселення християн з Криму в 1778 р., уряд Російської імперії намагався підірвати економічну незалежність держави Гіреїв напередодні її анексії.

Православне населення Кримського півострова знаходилося у підданстві кримського хана (стєпова частина) й османського султана (*ейялет* Кефе). Хоча адміністративний устрій у цих територій відрізнявся, у релігійному відношенні їхні християнські жителі підпорядковувалися православному патріарху, що перебував у Стамбулі [234]. Статус його визначався офіційною доктриною, яка була прийнята після завоювання султаном Мехмедом II Фатіхом у 1453 р. м. Константинополя та успадкуванням султаном – римського титулу «басилевс». Ця доктрина полягала в покровительстві султана над підданими різних конфесій, їхню систематизацію й ефективну інтеграцію до державних структур. Османським урядом із цією метою була впроваджена система «*мілетів*» – самоврядних релігійних общин греко-православного, вірмено-григоріанського та іудейського населення на чолі з духовними наставниками. Таким чином, «грецькі» патріархи ставали духовними главами підданих православних народів, зосередивши у своїх руках усю владу з управління церковно-адміністративними й судовими порядками, пов'язаними з релігійним культом. Вони розв'язували всі внутрішні питання, пов'язані з обрядовістю, народною освітою, призначенням священиків, будівництвом і господарством монастирів, фіксацією шлюбів, веденням метричних книг тощо. За поданням патріарха, султаном затверджувався також «митрополит Готфійський і Кафійський», який управляв духовним життям православних підданих у Криму. При вступі на посаду він робив до султанської казни спеціальний вклад – «пішкеш» [372, с. 291]. Спеціальним указом (фірманом) церковний очільник отримував статус державного службовця. Одночасно верхівка християнського духовенства була носіями світської і духовної влади, а тому, їхня особа визнавалася недоторканою. На думку дослідниці С. Орешкової, даний статус духовенства в Порті базувався саме на Візантійській традиції [318].

Церковна власність і земля релігійних громад прирівнювалися до «*вакуфів*» – власності, переданій на релігійні потреби, що не обкладалися податками. Визнавалася свобода свят і обрядових культів. Заборонялося поширювати на християнських підданих норми шаріату. Світська, духовна і військова влада Криму й Порти не мала права втручатись у справи християнської общини, чи змушувати їхнє духовенство здійснювати обряди (одруження, хрещення тощо) без волі самих вірян [372, с. 202]. Патріарх (як і митрополит) ставав частиною османського уряду, отримував бунчук, що прирівнювало його до статусу *візира*. Митрополити також отримували символ влади – «*жезл*», про що неодноразово згадується в джерелах. «Коли митрополиту трапиться... проходити зі своїм жезлом... князі, правителі, намісники, воєводи, поліцмейстери та інші... не повинні йому забороняти...» – йдеться в одному з *фірманів* для митрополита Готфійського і Кафійського [82, с. 684]. Спроби заволодіння майном церкви, грошима, що вона збирала як податки або статки, передані в спадок вірянами, суворо каралися султанським урядом [372, с. 202–204].

Церковна організація мала судову компетенцію, право рішень у юридичних питаннях, реєстрі соціальних і матеріальних відносин тощо. Духовенство підпорядковувалося церковному уставу. Право на покарання в разі його порушення чи відмови сплачувати зібрані ними податки покладалося виключно на православну верхівку Османської імперії. Як засіб покарання, священиків позбавляли парафії або відрізали волосся. У справах, що не зачіпали державних інтересів, рішення виносили церковні органи, будучи по суті автономними одиницями. Завдяки цим повноваженням, султан зробив церкву не лише главою духовного життя, а й єдиним представником інтересів національних громад перед владою. Також вона стала бюрократичною одиницею, яка відала багатьма сферами життя своїх підданих. Зокрема, фіксацією актів громадського стану (народження, шлюбу), звітністю про чисельність населення, тощо.

Така політика мала в першу чергу практичну мету – упорядкувати немусульман в одній державній структурі, фіксувати їхню кількість та організовано отримувати з них податки. Але варто звернути увагу, що православна церква в мусульманській країні зберегла завдяки цьому свою самобутність і проіснувала сотні років. Кримський хан Мехмед IV Гірей у листі до царя Олексія Михайловича згадував, що «В наших країнах і в країнах його величності (султана – авт.) багато християнських народів... і всі вони справляють службу по своїй вірі... а тих мусульман, що перебувають в твоїй країні, ви наказуєте брати і піддавати катуванням» [378, с. 565].

Є численні згадки про тяжке фінансове положення православних монастирів і храмів у Кримському ханстві. Такі випадки мали місце, адже християнська церква не мала державної підтримки як у християнських країнах. Але подібні згадки в джерелах не завжди можна сприймати беззаперечно. Церковні інститути були не лише духовними, а й господарськими одиницями. Вони брали активну участь в економіці й торгівлі регіону. Духовенство було задіяне в зборі данини від своєї пастви, про що також згадується в одному з фірманів турецького султана: «Послані від митрополита довіреним людям для збору казенних податей від єпископів, ієромонахів, священників та інших Християн...». Значна частина цих коштів звісно передавалась у ханську казну: «...за будівлі, за монастирі, за вінчання і за інші дрібниці...», але їхня частина залишалася в очільників церкви [82, с. 681].

Так, дослідники часто наводять епізод про пограбування ханом Мехмедом IV Гіреєм у 1657 р. одного з монастирів на Кримському півострові. Інтерес цей епізод викликає тим, що лише грошима звідти було забрано 200 тис. *піастрів*. Наявність такої суми може вказувати на його заможність [220]. Цей момент виглядає не так вже й дивно, адже окремі храми мали великі господарства. У вже згаданому фірмані говориться про сплату церквою податків фруктами, медом, маслом та іншими товарами власного виробництва, а також, про її активну участь у торгівлі. Фігурують у привілеях їхній митрополії: «Приналежні митрополитам, монастирям і церквам сади, городи і

хутори... рівно як орні землі, млини, різні будівлі, доми, лавки, пожитки, гроші і різні речі...» [82, с. 682]. Для прикладу, у Мангуптському кадилику Криму діяв монастир св. Георгія, який мав більше 25 тис. десятин землі [220].

Населення Кримського ханства було доволі чисельне. Мандрівник Кримом М. Литвин у XVI ст. зазначав: «Татари настільки розплодилися в Тавриці, що можуть виставити на війну до 30 000 війська, якщо підіймаються за наказом усі загалом...» [78, с. 22]. Евлія Челебі в II половині XVII ст. повідомляв про можливість виставити ханом близько 100 тисяч воїнів. «В похід ходить зазвичай не більше 80 тисяч. Інші залишаються стерегти численних полонених...» – писав мандрівник [101]. Християнська община на півострові також була велика. Тільки в османській провінції Кефе (яка також відносилась до Готфійської і Кафійської митрополії) кількість християнської «*реайї*» на 1634 р. становила 3200 *хане* («дворів», «родин») [227, с. 136]. За переписом 1666–1667 років Е. Челебі нараховував у хана в підданстві 187 тис. татар та 20 тис. вільних «не мусульман» (тобто християн, іудеїв, караїмів тощо). Вважаємо, що сприятливі умови для проживання, заняття промислами та господарством притягувала сюди слов'янське населення з українських земель.

Для порівняння, лише протягом XVIII ст. кількість немусульман (переважно греків) на Кримському півострові становила близько 60 тис. осіб (тобто зросла майже втричі). Навіть після переселення їх у Приазов'я в 1778 р. багато з них (близько 27 тис.) побажала залишитися на батьківщині. Для цього деяким навіть довелося прийняти іслам. У відомостях одного з ініціаторів переселення – митрополита Готфійського і Кафійського Ігнатія – відмічено 6 міст і 60 поселень, з яких вийшли віряни з його пастви [277, с. 57]. Лише із села Мангуш (зараз с. Прохладное, АР Крим) виїхало 10 священників і 763 особи [220]. «Ісход» християнського населення з півострова в Приазов'я був масштабною подією, а керував нею особисто О. Суворов. Його причини російський уряд традиційно пояснював утисками християн і небезпекою розправи над ними з боку татар. Поділяємо думку ряду дослідників про те, що подібний вчинок був здійснений з метою підриву економіки Кримського

ханства. Християнське населення було джерелом доходів ханської казни. Серед них було чимало ремісників, купців, що утримували господарства, сади, виноградники. Скорочення майже у половину кількості платників *джизья* послабили економічну самостійність Кримського ханства та прискорили його анексію. Одним із наслідків переселення християн стало переведення православних церковних приходів з Константинопольського патріархату до Московського. Дослідник історії християн у Криму Ф. Хартахай звернув увагу й на те, що головам трьох християнських конфесій Криму, що сприяли виселенню своїх паств (митрополиту Ігнатію, архімандриту Маргосу й католицькому пастору Якову) були виділені значні суми асигнацій [426, с. 54–55]. Уже за переписом 1793 р. (після захоплення Кримського ханства) в Криму проживало 205 тис. 617 осіб (разом з розміщеними тут російськими військовими). Серед них татар залишилося тільки близько 60 тис. осіб. Значна їхня кількість на момент цього перепису вже мігрувала в Османську імперію [370].

Про кількість храмів і приходів у Криму протягом XVII–XVIII ст. (до переселення християнського населення) відомо з різних джерел і свідчень подорожуючих. Саме релігійні общини відігравали роль національних і культурних центрів, а тому існували майже в усіх місцях компактного проживання християн. Французький інженер Гійом де Боплан згадував, що лише в Кафі на I половину XVII ст. нараховувалося: «...12 грецьких церков, 32 вірменських і одна католицька св. Петра...» [55, с. 209]. Подібну цифру про це місто підтверджував і П. Шевальє [100, с. 60]. Діяли християнські храми в таких містах, як: Ялта, Гурзуф, Бахчисарай, Карасубазар, Карни (нині с. Флотське), Балаклава та ін. Менші будували і в селах: Лака, Бія-Сала, Куру-Узень, Бінок-Яникой, Кучук-Яникой, Бінок-Болбат, та ін. [220]. Більшість були названі в честь св. Георгія (покровителя моряків), Богородиці та інших святих – Тірона, Дмитра, Константина, Кольми, Дем'яна. Найвідомішими з них були Успенський скит св. Богородиці (деякий час – резиденція митрополитів) та Георгіївський монастир, який проіснував до 1784 р.

Загалом, у XVIII ст. дослідники нараховують близько 70 храмів у Криму, значна частина з яких була в поганому стані [404, с. 102]. На момент захоплення Криму в 1783 р. каймакани (намісники) фіксували їх близько 50-и (33 цілих і 25 зруйнована) [73, с. 111]. Джерела повідомляють, що більша їхня кількість на цей час уже не функціонувала через переселення християн, які залишили свої святині без нагляду. Парадоксально, але останньому кримському хану Шагін Гірею довелося змушувати грецького священика Спіранді поновити богослужіння в Успенському скиті та деяких інших місцях [250]. Зменшення кількості християнських храмів, їхній поганий стан та погіршення становища християн у Криму порівняно з XVII ст. можна пояснити військовими невдачами та втратою політичного впливу Гіреями протягом XVIII ст. Не останню роль відіграло й переселення немусульманського населення в Приазовські степи, ініційоване російським урядом.

Кримський півострів був не єдиним місцем, де існувала християнська община. На теренах Західного Причорномор'я (Ханської України, Буджаку, Ак-Керману) православна церква також мала власну митрополію – «Браїлівську». У цьому регіоні з кінця XVII – протягом XVIII ст. проживала велика кількість українського і молдавського православного населення. Їхня кількість значно зросла за рахунок переселенців з Правобережної України, що масово мігрували сюди в пошуках кращої долі. Цінним джерелом, що проливає світло на їхнє релігійне життя є «Правила управління і оподаткування в Браїлівській митрополії» наданий Константинопольським патріархом Єремією III в 1716 р. Він дає змогу детально окреслити її територіальні рамки. Зокрема, до неї належали «...каза'(з араб. «юрисдикція», «правовий район» – авт.) Браїла, Мачин, Ісакча, Тулча, Ісмаїл, Кілія, Аккерман, Бендер, Очаків і фортеця Тіган, з належними їм округами...» [372, с. 205]. Документ містить інформацію і про становище християн у цій місцевості. Судячи з його змісту, їхній юридичний статус був подібний до християн у Криму й Османській імперії. Оподатковувались місцеві християни відповідно до принципів шариату: «Проживаючі на цих землях єпископи, священики, ченці, та решта зіммі

повинні сплачувати щорічні мірі рюсум, зарар-і касабійє, зейте, тасаддук...» – зазначалося в документі. Окремо також передбачалася плата за «...ярмарки, джерела, перший, другий і третій шлюб» та ін. Згадується і про наявність так званих «митрополичого» і «патріаршого» податку. Кожен з них становив по 12 *акче* з кожної хати *зіммі* і по 1 *алтину* з кожного священика. Окрім цих податків, накладалися ще й інші обов'язки. Наприклад, деякі *зіммі* платили *мірі рюсум* сплачували зерном. Збір податків проводився браїлівським митрополитом та уповноваженою особою патріарха. Місцевим утримувачам землі – *зімманам* і *тімаріотам*, у володіннях яких працювали християнські наймити, заборонялося втручатись у процес збору з них данини чи утримувати на свою користь її частину [372, с. 202].

З документа помітно те, що монастирі і церкви в Браїлівській митрополії мали великий економічний потенціал. Серед їхнього майна згадуються виноградники, сади, *чіфтлікі*, левади, ниви, водяні млини. Фіксується також заборона втручання у ведення цього господарства місцевої кримської і турецької адміністрації, а також, визнається недоторканим майно і кошти, що заповідалися вірянами в спадок церкві [372, с. 205]. Викликає інтерес і згадка серед володінь митрополії *чіфтліків* – великих ленних земельних наділів, що прийшли у XVIII ст. на зміну *тімарам* в Османській імперії [288]. Чіфтліки оброблялися переважно залежним населенням, тому можна припустити, що в господарствах, які належали митрополії, також використовувалася їхня праця.

На кінець XVII – початку XVIII ст. Кримське ханство продовжувало збільшувати обороноздатність своїх північних кордонів. Із цією метою Гіреї прийняли в підданство загони українських (запорозьких) і донських (некрасівських) козаків, що мігрували після невдалих повстань проти Російської імперії в 1708–1709 рр. Зацікавлений у їхній лояльності і службі, ханський уряд сприяв їхній релігійній свободі. Козацькі церкви будувалися з особистого дозволу ханської і турецької адміністрацій. Про одну з них згадується в Олешкові в 1711 р. [304, с. 12]. Про іншу – в Єдисані в 1780-х р.

[303, с. 98]. Козацьку церкву св. Георгія мандрівники відвідували і в «Ханській Україні» в 1714 р. [372, с. 102].

Власну церковну ієрархію в Кримському ханстві мали навіть козаки-некрасівці. Дослідник Д. Сень повідомляє, що в 1712 р. вони звернулися до Єрусалимського патріарха Хрісанфа з проханням освятити єпископа. У переважній більшості некрасівські козаки належали до *древлеправославної* (старообрядської) церкви. Через це вони переслідувалися російським урядом як розкольники. Реалізувати їхні прагнення на релігійну автономію в Криму вдалося лише в 1754 р. за особистим втручанням турецького султана. Під його тиском кримський архієпископ Гедеон утворив Терське і Кубанське єпископство, висвятивши для цього єпископа Феодосія [357, с. 118]. У тих же 50-х роках хан Аслан Гірей сприяв приїзду його на Кубань, де він висвятив 2-х єпископів, архімандрита та інших служителів церкви [364, с. 36]. Наявність у старообрядців власного єпископства в мусульманській країні і захист кримським ханом їх від переслідувань у Російській імперії підбивав авторитет російського царя як захисника православ'я. Цей сюжет хоча й виходить за зазначені хронологічні рамки дослідження, але ілюструє характер конфесійної політики Гіреїв.

У Криму активно діяли й інші християнські конфесії. Зокрема, на півострові фіксуються різні католицькі чернечі ордени та окремі місії домініканців, єзуїтів тощо. Священнослужителі з Польщі, Італії, Німеччини та інших країн були менш чисельні ніж православні, але виконували важливу політичну роль як послы, дипломати, резиденти. На середину XVII ст. католицька місія з Риму знаходилася навіть у ханській столиці – Бахчисараї. Серед цих місіонерів зустрічається чимало вихідців з Речі Посполитої [251, с. 126]. В 1704 р. під впливом політичного зближення Кримського ханства з Францією, на півострові виник Орден Єзуїтів. З дозволу хана Газі Гірея та в результаті впливу на нього французького лікаря Феррана, в Бахчисараї 1706 р. збудували католицький храм. Подібний костюл існував і в м. Кафа. Ордену у Бахчисараї також була заснована бібліотека, у якій зберігалося багато рідких

рукописів. Хоча проіснували вони не довго і були знищені під час походу на Крим фельдмаршала Мініха у 1736 р. [305, с. 466].

На Кримському півострові за століття співіснування різних етносів і культур сформувалася власна система звичаїв, які поєднували елементи різних культур і вірувань. Є навіть випадки, коли християни тут відвідували спільні з мусульманами релігійні заходи, а татари в Бахчисарайському скиті вшановували ікону Богородиці. Під час «ісходу християн» у 1778 р. цю реліквію вивозили таємно, щоб не викликати обурення місцевих мусульман. Подібні випадки вказують на те, що міжрелігійні протиріччя не були постійним явищем у цьому регіоні.

Таким чином, на землях Кримського ханства протягом XVI – на початку XVIII ст. проживали численні групи слов'янського населення з українських земель, що різнилися за статусом, походженням і родом діяльності. За століття в Криму були вироблені дієві механізми управління поліетнічною державою. Вони сформувалися під впливом тюркського звичаєвого права (*адат, тьоре*), норм шаріату та ісламських політичних інститутів. Піддане християнське населення Кримського ханства було активно задіяне в торгівлі, господарстві і ремеслах, сплачуючи поголовний та поземельний податки. Фінансова вигода для ханської казни сприяла підтримці урядом їхньої релігійної автономії та прийнятної форми залежності. Показником цього є чисельність та комерційна активність християн півострова, що суперечить усталеному твердженню про їхній рабський статус і релігійні утиски.

4.2. Роль набігів і полону в українсько-татарських відносинах

Проблеми українського полону в Кримському ханстві і чорноморська работоргівля є одними з центральних в історії україно-татарських відносин, адже більшість вихідців з українських земель потрапляли в Крим саме як полонені. Тому оминати цей аспект взаємин XVI – початку XVIII ст. було б неправильно. Дану проблему піднімали більшість дослідників історії Кримського ханства, хоча вона так і не була остаточно досліджена. З одного

боку через її політизацію й одностороннє трактування, з іншого – її глобальності та розпорошеності джерельної бази. Дослідник О. Галенко влучно зауважив, що за кілька століть її висвітлення не був окреслений навіть її понятійний апарат. Епітети, що використовуються при позначенні даної проблеми (набіг, агресія, нашествя, навала – авт.) в повній мірі не розкривають риси цього явища і радше являються його емоційним чи літературними означенням [179; 173].

Татарські набіги на українські землі відбувалися регулярно. Вони відрізнялися за масштабом й успішністю, а в окремі роки їхня кількість могла сягати кількох десятків. Вони мали різні політичні, економічні, соціальні, екологічні причини та відіграли великий вплив на демографічні процеси в Східній Європі. Через те, що набіги призводили до регулярних переміщень українського населення, їх можна вважати однією з форм примусової міграції. Точні дані про кількість полону вивезеного з українських земель за часи існування Кримського ханства навести важко. Український сходознавець Я. Дашкевича припускає, що протягом XV – I половини XVII ст. із цього регіону було вивезено в Крим близько 2–2,5 млн. осіб [219]. Турецький історик Г. Іналджик підтверджує подібну кількість, опираючись на торгівельні книги м. Кафи [239, с. 315; 482, с. 30]. Польський османіст Д. Колодзейчик підрахував, що з теренів Королівства Польського і Великого князівства Литовського (у складі яких перебували більшість українських земель) до 1700 р. було вивезено близько 2 млн. полонених [493, с. 150–151]. Польський дослідник Б. Барановський вважає ці цифри значно перебільшеними. На його думку, з кінця XV по кінець XVII ст. на землях Речі Посполитої було захоплено близько 1 млн. чол. [460, с. 49]. Пік вивозу населення припав на II половину XVII ст. через активну участь татарських загонів у бойових діях на українських землях. У цей час український полон виступав у ролі військових трофеїв і був еквівалентом плати за надання союзницьких послуг Гіреїв українським і польським можновладцям. Лише за правління хана Іслама III Гірея (1644–1654 рр.) татарські загопи більше 70 разів здійснювали рейди на терени України,

виводячи великий *ясур* [251, с. 124]. Вважаємо влучним зауваження американського дослідника А. Фішера про те, що будь-який підрахунок захопленого *ясуру* можна вважати умовним, адже поки не розроблено комплексного переліку татарських походів, а велика кількість кримських та османських джерел із цього приводу ще не введена до наукового обігу [476, с. 577]. У цьому напрямку вагома робота проведена лише по Волинському регіону I половини XVII ст. Ряд дослідників на основі актового матеріалу систематизували військові акції кримців, підрахувавши загальні від них втрати в окремі роки [163, 427].

Становище полонених у Криму значно відрізнялося від вільних християн. Вони мали статус рабів (тур. – *кул*) і знаходились у власності тих, хто їх захоплював чи купував. Рабство є системою суспільних відносин, що передбачає перебування однієї людини (або їхні групи) у власності іншої людини, групи людей, або держави, які отримують змогу розпоряджатися ними й результатами їхньої діяльності [255, с. 11]. Чорноморська работоргівля, як і інститут рабства в Криму та Північному Причорномор'ї, мали давні традиції. Схема поставки кочівниками рабів у грецькі поліси відома ще із часів античності [252, с. 144]. Вона продовжила функціонувати і в римську (згодом візантійську) добу. Тому важливо зазначити, що в часи існування Кримського ханства продавали і тримали рабів не лише мусульмани (татари і турки), а й представники інших конфесій та народів: італійці, греки, вірмени, слов'яни, караїми, євреї, тобто більшість заможних жителів ханату [133, с. 15].

Християни зі Східної Європи (у тому числі й українці), потрапляли на південь частіше як полонені. Їх переважно захоплювали з метою викупу чи продажу на невільницькі ринки Туреччини, Північної Африки, Персії, Індії та ряду європейських країн [276]. Тих бранців, що не можна було продати, нерідко піддавали знущанням, калічили або вбивали. Інших утримували в скрутних умовах. Тяжка доля невільників у гаремах чи на галерах яскраво відобразилася у подорожах мандрівників Кримом та в українській народній творчості.

Ставлення до полонених відрізнялося в залежності від їхнього статусу і майнового статку. До тих, за кого сподівались отримати викуп, відносились обережно і не використовували на роботах. Обговоривши деталі викупу, про них починали дбати. На їхнє утримання виділяли певну суму грошей, яку пізніше додавали до загальної суми виплати. Дослідник М. Нагельський звернув увагу на те, що існувала певна система довіреностей між полоненими і їхніми утримувачами в Криму. Є згадки про те, що заможних бранців навіть відпускали додому для збору суми викупу. Так сталося з Адамом Сенявським, який потрапив до кримського полону після битви під Корсунем у 1648 р. Він так і не зміг виплатити обіцяну суму в 40 тис. золотих і помер 1651 р. «Татарський борг» його вдова Єлизавета виплачувала вже через суд, до якого на неї подав староста черкаський Микола Потоцький. Його батько (коронний гетьман М. Потоцький) перебував у татарському полоні і виступав йому поручителем перед перекопським мурзою Тугай-беєм [508, с. 567].

Цікаві спостереження можна зробити з біографії єпископа тверського і казанського св. Івана Варсонофія. У юності під час одного з набігів він потрапив у полон і провів в Криму близько 3-х років. У своїх мемуарах він згадує про жахливе поводження з полоненими. Одночасно з цим він підкреслював, що татари не відрізнялись особливим релігійним фанатизмом і бажанням повернути християн у магометанство. Сам св. Варсонофій на той час не мав впливового положення, яке б забезпечило йому особливий статус у полоні. Все ж йому надавали право сповідувати православну віру, вільно пересуватись, вивчати «магометанську мову» та вести релігійну полеміку зі своїм татарським оточенням. Це дає підстави припускати, що умови його полону були не надто тяжкі. Про це також свідчить його успішний викуп і подальша церковна кар'єра [287, с. 4]. Довгий час полоненим у Криму був і воєвода В. Шереметьєв. Його утримували після битви під Чудновом 1660 р. у ханського візиря Сефер Газі-аги. Джерела зазначають, що до нього відносилися відповідно до чину і з повагою, дозволивши вільно пересуватися по місту. Його

закували в кайдани і погіршили умови утримання тільки після особистої образи одного з чиновників перед турецьким послом [124].

Отримання викупу було прибутковою справою. За одного полоненого могли виручити від кількох десятків до кількох тисяч золотих. Під час великого «напливу» ясиру, їх продавали настільки дешево, що навіть обмінювали на стріли і тютюн. Наприклад, у 1666 р. Аділь Гірей увів додатковий податок на рабську працю, що призвело до значного здешевлення собівартості раба. Ціна на них упала настільки, що трьох дорослих чоловіків продавали за 1 золоту монету [251, с. 124]. В окремих випадках за знатного бранця брали і більшу суму. Наприклад, після битви під Цецорою 1620 р. за С. Конєцпольського, Л. Жулкевського, Є. Фаренсбаха було сплачено 80 тис. німецьких талярів. Ціна викупу за бранця чоловічої статі зазвичай була вища, ніж за жінок [427].

Податок на рабів в османську казну становив більше чверті доходів від кримських портів [252, с. 144]. Їхнім перевезенням і посередництвом при перепродажі часто займалися християнські купці, зокрема італійці. За даними В. Возрігіна, лише податок з їхнього вивозу приносив Венеції до 50 000 дукатів у рік, а сам купець за один рейс у турецькі чи інші середземноморські міста отримував дохід у 400–500%. У XVI ст. за одного раба в такій операції можна було виручити близько 250 акче [160, с. 93]. Работоргівля регламентувалася законом і з кожного продажу полоненого сплачували податок у казну. За підрахунками Г. Іналджика, до скарбниці м. Кафа тільки за 1578 р. надійшло майже 4,5 тис. акче, що могло становити більше 17,5 тис. проданих полонених [482]. Узаконення військових набігів і продажу бранців було звичною справою на порубіжжі. Подібне явище було характерне не лише для Близького Сходу. Податки з викупу і військових трофеїв сплачували світській і церковній владі в деяких європейських країнах (Іспанії, Італії тощо). Відсоток здобичі передавали прикордонним старостам та українські козаки [96, с. 53].

Особливий інтерес викликають ті бранці, що вилучалися з торгівельного обороту і залишалися в Криму. Вони впливали на демографію й етнотворення населення Кримського ханства. Загальна кількість таких бранців досі викликає

суперечки дослідників та змушує звертатися до джерел мемуарного і наративного характеру. За даними мандрівника Евлія Челебі, на 1666–1667 років у Кримському ханстві перебувало близько 920 тис. невільників. Він зазначає, що «...в самому Криму знаходиться 4 рази по 100 тисяч полонених козаків, 4 рази по 100 тисяч козацьких дружин і 3 рази по 100 тисяч їх синів і дочок...» [101, с. 33]. Тобто за підрахунками мандрівника, полонені становили 4/5 усього населення півострова. Подібне стверджував і Гійом де Боплан, згадуючи про 30 тис. невільників лише в Кафі [55, с. 209]. Розділяємо думку ряду дослідників у тому, що Евлія Челебі суттєво перебільшив кількість полонених на півострові. Попри це, регулярні походи й набіги вплинули на демографічні зміни та переміщення населення, що не могло не відобразитися на етнічній картині Кримського ханства [179, с. 62]. Тому, хоча татарські наїзди мали негативне значення для українських земель (зокрема їхні господарства й демографії), вони теж були формою соціальних зв'язків у вигляді примусової міграції, а тому також потребують детального висвітлення.

Значна частка бранців осідала на землях Кримського ханства через його господарську специфіку. Завдяки досліднику В. Смірнову, в історіографії утвердилася теза про примітивний характер економіки Кримського ханства і її залежності від набігів і работоргівлі [378]. Попри те, що ясир приносив високі доходи державі Гіреїв, найбільшою статтею надходжень до ханської казни була торгівля. Населення Кримського півострова на XVI–XVII ст. вело переважно осілий спосіб життя, а господарство постійно розвивалось. Основним багатством кочівників вважалися стада. Але в процесі пристосування до місцевих екологічних умов у них спостерігається збільшення ролі землеробства. Уже в XV–XVI ст. цінність землі в Криму значно зростає, на що вплинули як ісламські інститути, які регламентували земельні відносини, так і зв'язок з місцевим землеробським населенням (греками, італійцями, слов'янами). Одним з важливих наслідків цього явища стала поява в татар сільської общини – «джемаат», на існування якої першим звернув увагу кримознавець Ф. Лашков [74]. У збільшенні питомої ваги землеробства

важливу роль відігравав ханський уряд, який отримував високі прибутки від продажу продуктів сільського господарства до Стамбулу. Протягом кількох століть Крим виступав у ролі основного постачальника для імперської столиці. На це можуть вказувати і податки зерном, які збиралися з підданих хану кочівників Північного Причорномор'я – ногайців [198].

На значення сільського господарства вказує й те, що в ньому була задіяна частина полонених. Практика виокремлення бранців з торгівельного обороту для застосування їхньої праці в землеробстві, випасі худоби й ремеслах має глибоке коріння на Близькому Сході. Є чимало відомостей про поширення подібної практики і в Криму. Зокрема, М. Броневський зазначав, що татари «...мають свої поля, які обробляють полонені угорці, руські, валахи або молдавани...» [56, с. 357]. П'єр Шевальє також згадує: «З ясиrom вони поводяться як з рабами: продають їх купцям з Константинополя чи з інших міст Сходу... або залишають бранців для своєї власної потреби, наказуючи їм пасти худобу, обробляти землю в тих місцях, де татари займаються сільським господарством...» [100, с. 68]. Колонії в степовій зоні, де землеробством займалися руські полонені створювали й окремі татарські роди з числа карачбеїв (зокрема Ширіни) [240]. Дослідник В. Грибовський звертає увагу на наявність цілого прошарку такого населення – «тумаків». Серед них зустрічалися полонені, вільнонаймані робітники і вільновідпущені раби, які працювали на полях у Північному Причорномор'ї. Такі татарські й ногайські господарства були подібні до козацьких зимівників. Для кочового населення залучення наймитів і полонених до подібної роботи мало велике значення. По-перше, випас чужої худоби вважався в них не престижною справою. По-друге, це давало змогу одночасно вирощувати й продавати зерно, не порушуючи традиційного кочового укладу номадів [198, с. 178; 203].

Полонені, працю яких використовували в сільському господарстві і домашніх роботах знаходились у тимчасовій залежності. Вони мали змогу отримати свободу після відпрацювання. Французький дипломат і картограф Блез де Віженер в «Описі польського королівства» 1573 р. повідомляє, що цей

строк становив 7 років [78, с. 98]. Подібне явище спостерігав і М. Литвин: «Вони справедливі з рабами... й не тримають їх у рабстві довше 7 років, згідно з приписом Біблії» [78, с. 32]. Теж повідомляв і австрійський дипломат С. Герберштейн : «Ті ж, котрі продаються, вимушені шість років провести в рабстві; по закінченю цього строку вони стають вільні, однак не мають право піти з країни...» [459, с. 161].

Можна припустити, що система утримання рабів відповідала політиці заселення Кримського півострова та Північного Причорномор'я, яку реалізовувала ханська влада з метою розвитку аграрного сектору. Потреба в налагоджених поставках сільськогосподарської продукції була однією з причин такого широкого використання бранців. Саме їх часто залучали до обробки «пусток» або цілих земель. Про «пустуючи землі» (*меват*) неодноразово знаходимо згадки в джерелах. Володіння общинною землею (лугами й полями) на півострові було колективним. Але норми шариату передбачали також дозвіл на займання необробленої (тобто «мертвої») землі тому, хто зможе їх обробити (тобто «оживити») [74].

Практика утримання полонених і використання їх як робочої сили в господарстві чи будівництві траплялася й по інший бік степового кордону. Про утримування полонених татар шляхтою Речі Посполитої, заселення ними своїх володінь і використання на військовій службі, будівельних і господарських роботах уже зазначалось у попередніх розділах. У козацькому середовищі теж можна помітити подібні випадки. Дослідник В. Брехуненко фіксує згадки про те, що полонені татари і вихідці з Московської держави обробляли запорізьким козакам землю [151, с. 338–339]. Факт купівлі-продажу та використання донськими козаками-старообрядцями рабів виразно фіксує і Д. Сень [365, с. 197–200].

Важливим є те, що мусульмани не торгували єдиновірцями, а новонавернуті в іслам не відрізнялись у правах від тих, хто мусульманином народився. Тому перехід в іслам було одним з найпоширеніших способів звільнитися від рабства. Одночасно з цим, зміна релігії майже завжди означала

зміну «національності». У цьому контексті показовим є випадок, що стався в 1675 р. під час одного з рейдів кошового отамана Івана Сірка на Кримський півострів. Самійло Величко описував, як козацькі загони пробилися на Кримський півострів через Карасубазар, Гезлев і передмістя Бахчисараю, захопивши в полон 13 тисяч осіб. Серед них 7 тисяч виявилися колишні бранці – ймовірно потуречені християни. Майже 3 тисячі звільнених виявили бажання повернутися назад у Крим. Кошовий І. Сірко вирішив їх відпустити, але згодом наздогнав і стратив, аргументувавши це тим, що «не бажає примножувати свого ворога» [396]. Із цього випадку можна зробити ряд висновків. Серед місцевого населення півострова проживала значна кількість колишніх полонених, що отримали свободу після відпрацювання. Їхнє бажання залишитися на новій батьківщині може свідчити про те, що їхні умови життя були прийнятними, адже вони ще раз не хотіли змінювати свій соціальний стан. Важко також сказати, які шанси мали бранці на відновлення свого повноцінного соціального статусу на колишній батьківщині після «обусурманення». Це питання вже піднімав дослідник О. Галенко [173], але воно досі потребує окремого дослідження. Як і питання про те, чи могли асимільовані (потуречені) полонені підтримувати зв'язки з колишньою батьківщиною. Є лише поодинокі згадки про подібні випадки, які мали глибоке соціальне коріння. Зокрема, представник одного з впливових українських боярських родів тюркського походження – Ян Кердей (1490–1557) у 1498 р. потрапив у полон під час татарського нападу. Він був вихований в яничарській школі та за проєкцією великого візиря Ібрагіма-паші (1523–1536 рр.) служив при султанському дворі. Дослідниця Н. Яковенко зазначає, що згодом він виконував дипломатичні місії за дорученням султана Сулеймана I Канунні і Роксолани (Хюрем) та навіть відвідував колишню батьківщину [454, с. 140]. Інший подібний випадок стався із сестрою фастівського полковника Семена Палія (1640–1710 рр.). Вона також потрапила в полон і стала дружиною одного з кримських мурз. Попри це, їхній спільний син Чора-мурза через багато років підтримував зв'язок зі своїм дядьком, відвідувавши його в Фастові [267; 269].

Полон часто виступав способом натуралізації (асиміляції), метою якого було збільшення кількості населення в Кримському ханстві. У джерелах трапляються й інші випадки, у яких колишні бранці виявляли бажання залишитися в Криму після відпрацювання. Дослідник В. Возрігін наводить спогади австрійського єзуїта, що в 1701 р. зустрів біля Перекопа своїх співвітчизників. Вони потрапили в полон ще під час битви під Віднем у 1683 р. і працювали в ногайських селах. Коли місіонер запропонував їм повернутися додому, вони відмовились. Аргументували це рішення тим, що вдома вони не матимуть тих статків, що є в них тут [160]. Подібні випадки не є поодинокими й цінні з огляду на те, що демонструють інший бік полону, а саме – відношення до нього самих бранців.

Полонені і раби зустрічалися в Кримському ханстві і в інших сферах. В Османській імперії діяла система *капи-кулу* – державних рабів. Вона базувалася на тому, що осіб рабського статусу використовували на державній і військовій службі, з дитинства виховували в дусі відданості султану. Їх намагалися протиставляти племінній аристократії цих держав, що переслідувала родові інтереси. З *капи-кулу* формували як військові підрозділи елітної піхоти – яничар, так і прошарок чиновників, що забезпечували управлінськими кадрами державний апарат. В Османській імперії станова ієрархія долалася легше і державні раби часто займали посади міністрів (візирів) та воєначальників. На початок XVII ст. кількість «державних рабів» у цій державі сягала близько 100 тис. осіб. За підрахунками дослідника Г. Іналджика, вони становили 1\5 населення султанської столиці – Стамбула [482; 240]. Система *капи-кулу* була впроваджена і в Кримському ханстві. Найвищі посади в цій державі займали вихідці з впливових татарських родів – *карач-беїв*, до яких у різний час відносилися Ширіни, Барини, Яшлави, Седжеути, Аргини та ін. Вони входили до ханського *дівану* (дорадчого органу) та відігравали важливу роль у політичному, економічному і військовому житті Криму. Загострення відносин між Бахчисарайським двором і карач-беями нерідко приводив до втрати ханом своєї посади або життя. З метою посилення влади, за хана Сагіб Гірея (1501–

1551 рр.) була впроваджена система державних рабів. З-поміж іншого, вона також передбачала залучення рабів до ханської служби. Одним із наслідків цих реформ стало впровадження яничарських підрозділів, що комплектувались і забезпечувались подібно османським – тобто з рабів слов'янського (у тому числі українського) і кавказького походження [378, с. 414].

Окремої уваги потребує дослідження тюрко-слов'янських зв'язків XVI–XVIII ст. на рівні сім'ї. Так, неодноразово згадувалося про те, що в Криму була поширена практика одружуватися на полонянках, захоплених під час набігів. М. Литвин звертав увагу на те, що татари «...не ганьбують брати шлюб зі своїми невольницями, захопленими в полон чи купленими...». Хани також віддавали перевагу дружинам із числа полонених черкесок і слов'янок, у той час, як династичні шлюби траплялися в них украй рідко. Мандрівник також зазначав, що «...перекопський хан Сахіб Гірей народжений від християнки і має за дружину християнку. Як і всі міністри цих тиранів, їхні євнухи, секретарі й обізнані люди...» [78, с. 29-32]. Дослідники також відзначають подібне й серед дружин османських султанів, щонайменше дві з яких вірогідно походили з українських земель. Серед них відома Хюррем (Роксолана) (1506–1558 рр.), дружина Сулеймана I Канунні та Хатідже Турхан, дружина Ібрагіма I та мати Мехмеда IV Авжи [439, с. 94].

Серед українських козаків також можна зустріти випадки «асиміляції» полонених татар. У джерелах згадуються жінки і діти, які були захоплені внаслідок козацьких походів на землі Кримського ханства. Так, у листі султана Сулеймана I до Сигізмунда Августа за 1538 р. йдеться про те, що запорожці в околицях Очакова в тамтешніх жителів «пошарпали» не лише достатки, а й жінок і дітей. Ще в одному листі за 1541 р. йдеться про 150 жінок і дітей, що їх захопили «свавільники» з українських земель. Д. Балушок на основі матеріалів XVI – XVII ст. робить висновок про захоплення козаками саме цих категорій населення. Дослідник також припускає, що дружини добуті в результаті походу високо цінувались у козаків (як тюркських, так і українських) і могли бути показником престижу [121, с. 11]. Подібну практику можна порівняти зі

своєрідною формою «умикання нареченої», який популярний у кочових народів і на Кавказі. Схожа практика спостерігається в Криму навіть у XIX ст. Зокрема, В. Кондаракі в описі Криму неодноразово згадує про те, що на півострові туземні греки (християни – авт.) і татари робили набіги за дружинами один до одного в села [259].

Подібні випадки змішаних шлюбів і захоплення наречених були не рідкістю на Степовому кордоні. Дослідники зазначають про козацький звичай носити сережку в правому вусі тим чоловікам, що були народжені від татарки. Протягом XVI–XVII ст. він спостерігався в козаків на Дону. З XVIII ст. він поширюється і серед запорожців, вірогідно після повернення з кримської і турецької служби [360; 361].

Таким чином, було з'ясовано, що найчисельнішою категорію слов'янського населення Кримського ханства були полонені з українських земель, які потрапляли сюди внаслідок регулярний військових набігів кримців. Визначено, що ці набіги не були стихійним явищем і мали різні політичні, економічні, соціальні, екологічні причини. Їхня частота суттєво вплинула на демографічні процеси в Східній Європі, а викликане ними регулярне переміщення населення українських земель робить необхідним розглядати набіги як форму примусової міграції. Варто підкреслити, що работоргівля й рейди за полоном мали давні традиції в Криму і Причорномор'ї. Окрім турецького і татарського населення, у них активно брали участь італійці, слов'яни, греки, євреї, караїми та представники інших етносів та конфесій, що робить чорноморську работоргівлю регіональним явищем.

Кримське ханство мало розвинуту економку й господарство. Ханський уряд отримував високі доходи від продажу зерна, збіжжя та інших сільськогосподарських товарів, виступаючи одним з головних постачальників цієї продукції Османської Порти. Більшість бранців у Криму, що виокремлювалась з торговельного обороту, використовували у випасі худоби та обробітку землі. Вони перебували в тимчасовій формі залежності, що тривала близько 5–7 років. Цих вільновідпущених бранців залучали для освоєння

пусток, заселення цілих земель та збільшення питомої ваги землеробського населення Криму та Північного Причорномор'я. Отримані дані спростовують усталене твердження про відсталий характер економіки Кримського ханства та його залежність від набігів і работоргівлі.

4.3. Українське козацтво на службі Кримського ханства

Історію українського козацтва переважно розглядали в контексті протистояння з Кримським ханством та Османською імперією. Хоча на практиці козацькі загони неодноразово брали участь у військових діях у складі армії Гіреїв та спільно з окремими татарськими загонами. Військо Кримського ханства було поліетнічне. До його складу входили чимало християнських народів таких, як валахи, греки (кримські і балканські), слов'яни і навіть західні європейці. Військове ремесло було одним із головних занять для українських козаків. Їхні групи виступали в якості впливової сили в регіоні та брали участь у конфліктах сусідніх держав. Неодноразово можна зустріти випадки їхньої участі у військових кампаніях татарського війська.

Витоки військових союзів із Кримом можна відшукати ще вкінці XV–XVI ст. у діяльності прикордонних урядників. Саме на них покладался обов'язок прикордоної служби й охорони південних рубежів Великого князівства Литовського й Королівства Польського. Вони мали широкі повноваження, досвідчене військо і право заключали дипломатичні угоди. Старости, а також магнати і шляхта підтримували постійні зв'язки з ординськими і служивими татарами та були обізнані в політичних справах «східних» сусідів. Окремі їхні представники і самі мали тюркське походження. Одним із перших козацьких ватажків був староста черкаський і канівський Остафій Дашкович. Він забезпечував переговори між королем Сигізмундом I Старим і ханом Мехмедом I Гіреєм та відповідав за перевезення «упоминків» у Крим. Саме до нього в Черкаси восени 1528 р. прибув претендент на ханський престол Іслам Гірей, щоб просити політичного притулку. Уже у 20–30 х роках XVI ст. разом з татарськими і козацькими загонами О. Дашкович здійснив ряд

військових походів у Казань і Північне Причорномор'я проти московських і османських військ, розпочавши цілу низку військових союзів між козацькими ватажками і татарами [433, с. 123].

Близькі контакти зі східними народами мав староста черкаський і канівський Дмитро Вишневецький. У 1553 р. він був з дипломатичною місією в Стамбулі. Д. Яворницький припускав, що князь пропонував свої військові послуги султану і навіть прийняв турецьке підданство, хоча документальних підтверджень цьому поки немає. Він здійснив кілька походів на Кавказ, будучи на службі в Московського царя та привів на службу у Велике князівство Литовське групу кабардинських князів з їхніми загонами. Згодом вони отримали статус «господарських татар» і служили ротмістрами в коронному війську, приймаючи активну участь в обороні південних рубежів від походів «кримців».

Формування українських козаків проявили себе як ефективна військова сила з багатим досвідом ведення війни вогнепальною зброєю. Тому, не викликає подиву те, що верхівка Кримського ханства намагалась залучити їх під час військових походів. Козацько-татарські відносили часто мали форму двосторонньої домовленості на надання військових послуг. Зверталися за такими послугами всі, хто потребував підготовленого й озброєного війська – хани, мурзи чи просто авантюристи.

Одну з перших спроб найнятися на військову службу до Гіреїв запорожці здійснили ще в 1585 р. [442, с. 31]. Вони направили до хана Іслама II Гірея посольство, у якому пропонували союз і свої військові послуги. Подібне звернення було і до валаського господаря. Наступним, хто уклав угоду з Бахчисараєм, був козацький ватажок шляхетного походження Самуїл Зборовський. Він у 1583 р. очолив козацький похід на Молдавію, після чого хан Мехмед II Гірей (1577–1584 рр.) запропонував йому об'єднати зусилля. У пониззі Дніпра він зустрівся з татарськими послами, де його назвали «сином хана», передали каптан і пообіцяли посаду господаря в обмін на слово не ходити на Крим. Дослідник Д. Яворницький стверджує, що хан запросив його з

козаками приєднатися до походу на Персію, після чого вислав тисячу кінних татар та багато «пішого народу» на чолі з кількома сотнями знатних мурз. Хоча похід на Персію так і не відбувся через бунт частини козаків, зазначений приклад був один з перших задокументованих випадків військової служби козаків Гіреям [453].

У 1623 р. на Січі висловили підтримку одному з претендентів на султанський трон – авантюристу Олександру Яхії. За посередництва митрополита Іова Борецького до нього на військову службу найнялися загони запорозьких козаків. Яхія (Шехзаде Ях'я) називав себе сином султана Мурада III і намагався залучитися підтримкою правлячих домів Європи. Козацький гетьман К. Андрієвич навіть виступив посередником між ним і московським царем та кримським ханом [147, с. 276]. Разом із козаками «самозваний цесаревич» атакував передмістя Стамбулу і Трапезунд, але, не досягнувши поставлених цілей, утік на Балкани (у м. Котор, суч. Чорногорія) [510, с. 310].

Козацькі загони активно взяли участь у протистоянні Кримського ханства з Османською імперією, ногайською ордою і черкесами в 20–30-х роках XVII ст. Ще в кінці XVI ст. за наказом султана було позбавлено влади і вбито хана Мехмеда II Гірея (1577–1584 рр.). Його діти – Саадет і Мурад Гіреї організували повстання проти Порти, а після поразки почали налаштовувати зв'язки з підданими московського царя ногайцями й українськими козаками [412, с. 215]. Реалізувати подібний задум вдалося вже їхнім наступникам.

У 1624 р. хана Мехмеда III Гірея (онука Мехмеда Гірея II) через занадто самостійну політику було позбавлено влади, після чого він розпочав зі своїм братом калгою-султаном Шагін Гіреєм тривалу боротьбу проти впливу султана на Крим. Послаблення позицій Стамбула після Хотинської війни й сепаратні дії ногайців загострили татарсько-турецькі відносини. В 1625 р. у Кафі висадився ставленик Порти Джанібек Гірей, який за допомогою турецьких військ намагався утвердитись у Бахчисараї. Під час підготовки до війни навесні 1624 р. до хана в полон потрапили кілька сотень козаків, яких прибило до

кримських берегів після одного з морських походів [147, с. 275–277]. Мехмед III Гірей звільнив їх і найняв до себе в армію. Згодом, саме вони першими зустріли турецькі війська під Карасубазаром та взяли участь у штурмі м. Кафа. Після походу калга Шагін Гірей повернув колишнім полоненим човни та щедро оплатив їхні послуги, видавши на кожного по кілька десятків золотих. Він відправив їх у Подніпров'я, надавши волів і вози для транспортування трофеїв разом з пропозицією союзу. Перед власною поїздкою на Січ калга-султан доправив до них у дарунок ще й 1 тис. овець, 300 баранів, діжки вина і вози хліба [152, с. 151; 170, с. 105]. Унаслідок його візиту була укладена угода, що передбачала активну участь козацьких загонів у бойових діях проти Туреччини.

Уже в 1625 р. запорожці здійснили ряд морських рейдів в околиці Стамбула для підтримки хана. У тому ж році, збираючи похід на Астрахань, Шагін Гірей найняв 800 козаків. Вони прибули з власною артилерією, але похід не відбувся через загострення відносин із Туреччиною. За вимогою султана, хан Мехмед III Гірей у 1626 р. здійснив похід на Волинь, Поділля й Галичину. Дослідник О. Гайворонський стверджує, що в складі татарських військ були й загони козаків, невдоволених політикою короля Сигізмунда III Вази [170, с. 96, 109, 112]. Дослідник В. Борисенко припускає, що вони могли приєднатися до татарського війська після невдалого козацького повстання 1625 р. [147, с. 277].

У 1624–27 роках запорожці брали участь у ряді походів Мехмеда III Гірея на Кавказ проти черкеських прихильників його опонента Джанібек Гірея і роду Беслене, що відмовлялися платити хану данину [170, с. 112]. Про це згадував калга Шагін Гірей під час одного з візитів на Січ. Він зазначав, що «...те ваше товариство яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманились, а інші і зараз перебувають при мені...» [152, с. 151].

Ключову роль під час укладання союзу між січовиками і Бахчисараєм відігравав саме калга-султан. Він був рішуче налаштований проти стамбульського двору і закликав хана до активних дій. Шагін Гірей багато

років провів у Персії і виступав радником шаха Аббаса I Великого (1588–1629 рр.) – одного супротивників Оттоманської Порти. Опираючись на свій тривалий досвід боротьби з Туреччиною, Шагін Гірей переконував шаха створити широку антиосманську коаліцію. Йому вдалося залучити до союзу ногайців, вірмен, грузин, черкесів та інших [170, с. 103]. Також він пропонував найняти 10–12 тис. козаків, яких планували «обсадити» на кордоні з Туреччиною (на землях Грузії або Трапезунду) та «...будувати для них замки, тільки щоб вони не лишали ворога в спокою» [123]. За його посередництвом козаки планували приєднатися до персидського і татарського війська. Про візит до Персії одного з козацьких посольств у кількості 40 чоловік згадував італійський мандрівник Пієтра делла Валле. З 1617–18 р. він супроводжував шаха під час одного з походів його війська. Саме там він зустрів козацького делегата. Володіючи турецькою, арабською і персидською мовами, він допоміг йому як перекладач. Хоча цей проект так і не вдалося реалізувати в повній мірі, окремі загони козаків разом із калгою-султаном приєдналися до війська Аббаса I, про що П. Валле згадує у своїх мемуарах [123, с. 22].

У 1627–28 роках 4-тисячний загін на чолі з гетьманом М. Дорошенком рушив на заклик Шагін Гірея в Крим допомогти обложеному в Бахчисараї хану Мехмеду III Гірею. Протягом 6-и днів вони пробивалися від Перекопу до ханської столиці, унаслідок чого змогли завдати поразки ногайському бею Кантемір-мурзі і врятувати хана. Втративши 1 тис. козаків, а також своїх ватажків – М. Дорошенка і О. Голуба, вони півтора місяці тримали в облозі м. Кафу. Після прибуття військ султана на чолі з Джанібек Гіреєм вони повернулися разом із Шагін Гіреєм на Січ. Повторний похід на півострів 8 тис. татар і 6 тисяч козаків здійснили вже в липні 1628 р., але він теж виявився безуспішним. На цей раз із козаками розраховалися не лише грошима і подарунками, а й обіцяли передати право на «ногайське царство». Незважаючи на ряд морських і сухопутних походів, союзники так і не досягли своїх результатів. Більша частина мурз перейшла на бік нового хана Джанібек Гірея, після чого запорожці вбили Мехмед Гірея III і прорвалися з Криму на

Подніпров'я. Шагін Гірей знову втік до Персії, але через кілька років здався і був засланий на о. Родос. Протягом 1624–1629 рр. значно зросла кількість козаків в армії Гіреїв, а їхні відносини вийшли на новий рівень військово-політичної взаємодії. Надалі, їх активніше почали долучати до походів кримців. Зокрема, козацькі загони Павлюка приєдналися до військ уже наступного хана Інает Гірея. У 1637 р. вони взяли участь у поході на Ак-Керман і Кілію проти Кантеміра-мурзи, у той час як інші загони запорожців і донців взяли штурмом потужну турецьку фортецю Азов [147, с. 278; 378].

Угоди, укладені з Бахчисараєм, заклали основу для подальшого залучення українського козацтва до татарської армії між Богданом Хмельницьким і Ісламом III Гіреєм у 1648 р. Кримський хан вів активну політику на посилення особистої влади. Османський хроніст М. Наїма повідомляє, що уже при сходжені на престол, хану довелося вбити еміна Гезлева Сулеймана Челебі та черкеського бея племені Хашамак. У цей час також відбулося загострення конфлікту між служивими *капи-кулу* і *карач-беями*, тому спроба хана залучити на свій бік зовнішню військову силу виглядає природним [81, с. 141–142; 378]. Однією з умов його угоди з українським гетьманом була передача частини козацьких загонів Бахчисараю і їхня участь у походах татарського війська. Як повідомляв український гетьман у листі до короля Яна III Казимира в 1649 р.: «Ми маємо союз з татарським ханом і обіцяли... якщо йому десь потрібна буде наша військова допомога, то ми не можемо її йому відмовити...» [61, с. 250]. У наступному листі того ж року згадується, що хан просив 2–3 тисячі чоловік для збору данини із черкесів на Кавказі [65, с. 149]. Він апелював до попередніх домовленостей і просив надіслати по 300 чоловік від полку «...при двох конях кожний, з хорошою вогнепальною зброєю, порохом і провізією на чолі з сотником». Гетьман не задовольнив у повній мірі це прохання, адже в листі до полковника Антона Ждановича він наказав надіслати тільки сотню вояків [65, с. 170]. Подібне прохання хана можна зустріти і в 1650 р. Тоді хан просив 1 тисячу козаків для походу на Кавказ, що сильно занепокоїло донців [397, с. 72].

Ця практика продовжилась і за наступників Богдана Хмельницького. Є згадка, що «підлеглі козаки» брали участь у поході татар на Ердель Белград (сучасне Альба-Юлія, Румунія) у червні 1658 р [81, с. 178]. Після приходу до влади Юрія Хмельницького в 1659 р. татарські війська на чолі з калгою-султаном Газі Гіреєм здійснили також похід в Угорщину і Молдавію для зміцнення там власних позицій. Дослідник Н. Савчук зазначає, що в складі татарської армії були польські та козацькі загони [357, с. 92]. Кілька тисяч козаків знаходились у складі татарських загонів і протягом Австро-Турецької війни в 1663–1664 рр. Під час бойових дій у Трансільванії, їхні отамани були щедро обдаровані турецьким командуванням [378, с. 572].

Значно збільшується кількість козаків у Криму за гетьманства П. Дорошенка. У 1669 р. він визнав султанську протекцію. Османські джерела вказують на те, що одна з основних умов договору передбачала участь козацьких загонів у походах кримських і турецьких військ на Балкани [412, с. 309]. Запорожці, що не визнавали П. Дорошенка, здійснювали походи на Крим (часто з калмиками), що погіршувало стосунки гетьмана з ханом. Останній навіть просив вислати 200–300 козаків для захисту своїх володінь від цих нападів [380, с. 96, 111]. Про те, що козацькі загони відправляли у Крим і раніше, вказує лист Мехмеда IV Гірея з Коронного архіву, датований осінню 1665 – весною 1666 р. У ньому хан виражає подяку П. Дорошенку за надіслані козацькі загони, службою яких він «...цілковито задоволений» [43, арк. 2]. Після того, як до влади в Бахчисараї прийшов Аділь Гірея, він звертався до гетьмана з проханням надіслати 2 тис. козаків на допомогу проти бунтівних *карач-беїв* [43, арк. 2]. У 1666 р. при хані знаходився козацький полк на чолі з Григором Білогрудом. [270, с. 212]. Уже в 1670–1671 рр. у Криму фіксується 3 тис. козаків кальницького полку. На них покладався обов'язок охорони перекопської фортеці від запорожців, донців і калмиків [442].

Збільшення кількості козацтва у ханській армії може бути пов'язане з потребою оборони півострова. У цей час у Причорномор'ї активізується боротьба з калмиками. Їхні рейди (часто спільні із запорожцями і донцями)

завдали татарам значних людських і фінансових втрат. Це змусило Бахчисарай перейти до активної оборони і частіше покладатися на гарнізони фортець із вогнепальною зброєю [140; 141]. Для цієї ролі зазвичай залучали черкесів і кабардинців, озброєних рушницями [81, с. 143], кримських секбанів і сейменів, а також українських козаків. Османські джерела також згадують так званих «Кардаш Козаків» (або «Кардеш» – тобто «вірних», «братських»). До них ще з II половини XVII ст. відносили тих козаків, що перебували в межах Кримського ханства. Уже за гетьманування П. Дорошенка ця назва поширилася на козацькі загони в складі османської армії, що дислокувались у Кам'янець-Подільській фортеці і згодом переселились у межі Османської імперії (у майбутню Ханську Україну) [372, с. 60].

Значне збільшення козацьких загонів на службі в кримських ханів спостерігається на кінець XVII – початок XVIII ст. Зумовлено воно було військово-політичними змінами, що відбулися після підписання Бахчисарайського миру 1681 р. Один із його наслідків полягав у тому, що Бахчисарай і Стамбул перейшли до активного захисту своїх північних кордонів. Султанський уряд намагався повернути в політичну орбіту Правобережжя, посиливши там військову присутність шляхом утверджував на гетьманській посаді своїх ставлеників. Після витіснення в 1684 р. з Поділля молдавського господаря Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича, за сприяння хана Селіма I Гірея булаву отримав Теодор Сулименко. Головним його завданням стало відвоювання Немирівської фортеці на Брацлавщині. Низка його походів виявилася невдалими, а сам гетьман був захоплений у польський полон і страчений. Ханський уряд продовжував залучати до свого війська «охотників» із числа правобережних і лівобережних козаків. Під час походу на Відень 1683 р. їх згадували серед військ хана Мюрада I Гірея [444; 442; 441]. У 1685 р. калга-султан призначив козацьким гетьманом Самченка. Його козаки в складі 20-тисячного татарського війська також намагались оволодіти Немировом, але зазнали поразки, а сам гетьман загинув. Його наступник Степан Лозинський (Стецик) осів у Ягорлику (лівобережжя Придністров'я) і здійснював рейди на

Правобережжя, закликаючи населення повернутися до султанського підданства. У 1691 р. Стецик на чолі загону в 3 тис. козаків і валахів охороняв фортецю Сороки. Діяли вони в складі татарського війська, що нараховувало близько 10–12 тис. чол. Протягом 1693–1695 років він протистояв правобережним козакам і підчас рейду на Дубосари був смертельно поранений.

На початку 90-х р. султан передав право призначення українських гетьманів кримському хану, за допомогою якого на Січі обрали П. Іваненка (Петрика). Він уклав «Статті Вічного миру із ясновельможним ханом...», а в 1692 р. закріпив зверхність Гіреїв над «удільним Київським та Чернігівським князівством і всім Військом Запорозьким». У 1693 р. кримська орда з невеликим козацьким військом Іваненка знову здійснили спробу захопити Брацлавщину, але похід закінчився поразкою. Сам гетьман зі своїми прихильниками мігрував у землі Кримського ханства.

На кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігається політика розселення Бахчисараєм українських козаків на землях «Ханської України». Після підписання в 1699 р. Карловицького договору Османська Імперія зазнала відчутних територіальних втрат. Султанський уряд скасував посаду гетьмана Ханської України під турецькою протекцією та вимушено перейшов до оборонної тактики на північних кордонах своєї держави. Повернувши Правобережну Україну, польський уряд ліквідував на цих землях козацький устрій. Це призвело до того, що частина козацтва мігрувала на землі Ханської України, приєднавшись до татарського війська хана Девлета II Гірея [442], [204].

Таким чином, політика залучення козацьких підрозділів до ханського війська продовжилася протягом початку XVIII ст. У цей час на землях, де діяла адміністрація Кримського ханства та Османської імперії (Північному Причорномор'ї, Кримському півострові, Придунайських землях, Кубані тощо) знаходять притулок численні групи українських козаків І. Мазепи і К. Гордієнка. З російської держави також мігрують донські козаки К. Булавіна та І. Некрасова. Їхніми загонами султанський уряд намагається зміцнити

військовий потенціал власне військо. На 1711 р. очаківський комендант повідомляє про 2 тис. кінних козаків на турецькій службі. Поступово кількість їх збільшилася до 4-х тис. Каплан Гірей згадував про те, що вони були на забезпеченні і відповідальності татарської і турецької адміністрації («...їли у нас хліб і сіль...»), отримуючи грошове жалування за службу. Загальна кількість запорожців, що перебували в цьому регіоні сягала близько 7–10 тис., адже саме на таку кількість чоловік османський уряд виділяв продовольство і фураж [372, с. 66–67].

Із занепадом козацького устрою на Правобережжі саме ханські володіння приваблюють з українських земель охочих до військової служби. Тенденція продовжувалася протягом всього XVIII ст., адже пізніші джерела фіксують участь українських та некрасівських козаків у більшості походів Гіреїв на Кавказ, Кубань, Балкани, набігах на Лівобережну Гетьманщини тощо [302, с. 620; 128, с. 246; 304, с. 22; 365; 366]. Представники козацтва швидко адаптувалися до нових умов і знайшли контакти з місцевою ханською та османською адміністрацією. Очаківський кадій (суддя) Абу Бекир повідомляв, що в 1711 р. представництво козацької громади було присутнє на шаріатському суді в Очакові. Серед них згадувалися: «Гетьман Хричко, Петре, Ішкренсеке, Кошсет і Андрій толмач, які є представниками Гетьмана Кошового» [372, с. 66]. При очаківському паші, як представник громади і війська, знаходився осавул Гаврило Близнюк [302; 303; 304]. Також хан Менглі Гірей мав сотню «некрасівських козаків» як особисту охорону [365, с. 69].

Тож стає помітно, що протягом кінця XVII – початку XVIII ст. українське козацтво нарощувало свою присутність у землях кримського ханства (у Ханській Україні, Причорномор'ї та Криму). Їхній відтік відбувався протягом всього XVIII ст. та був відповіддю на несприятливі військово-політичні обставини на українських теренах. На даному етапі варто відзначити певну подібність історичної долі українських козаків і служивих татар Речі Посполитої. Частина з них також знайшла притулок в Османській імперії і Криму в останній третині XVII ст. та була розселена на польсько-російсько-

османському кордоні. Показово й те, що останнім гетьманом Ханської України був Якуб Рудзевич (Якуб-ага) – західний татарин, що служив при дворі хана Каплана II Гірея.

Отже, важливе місце в армії Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Вони проявили себе як ефективна військова сила з досвідом ведення війни вогнепальною зброєю. Гіреї зверталися до їхніх послуг з метою розв'язання власних політичних і військових завдань. Участь козаків з XVI ст. фіксується в походах татарського війська в Молдавію, Трансільванію, Московську державу, на Кавказ та проти Туреччини. Також вони відіграли важливу роль при вирішенні внутрішніх конфліктів Бахчисарая з карач-беями, ногайцями, черкесами, адигами тощо.

Зростання кількість козаків у ханському війську зростає протягом II половини XVII ст. Уже договір Іслама III Гірея та Богдана Хмельницького передбачав відправлення за окрему плату козаків для спільного походу проти ворогів Бахчисарая. Цю практику продовжили і наступні гетьмани, зокрема П. Дорошенко. Активне залучення Московською державою калмиків, успішні рейди запорозьких і донських козаків на Крим також змушували Гіреїв звертатися до послуг козацьких формувань.

Унаслідок занепаду Правобережної Гетьманщини та військово-політичних змін у Східній Європі в кінці XVII – початку XVIII ст. на землях Кримського ханства з'являються численні групи українського козацтва. Вони продовжили службу в Гіреям та активно ними використовувалися для зміцнення власних північних кордонів.

Висновки до розділу 4

Отже, на землях Кримського ханства тимчасово і постійно проживали групи слов'янського населення з українських земель. За статусом, походженням і родом діяльності їх розділено на особисто вільних християн, бранців та козаків на військовій службі Бахчисарая. Аналіз конфесійної політики Гіреїв

показав, що вони сформувались під впливом тюркського звичаєвого права (адат, тьоре), норм шаріату та ісламських політичних інститутів.

Найчисельнішою категорію слов'янського населення Кримського ханства були полонені з українських земель, які потрапляли сюди в результаті регулярних військових набігів. Аналіз показав, що ці рейди не були стихійними, а мали різні політичні, економічні, соціальні, екологічні причини. Їх частота суттєво вплинула на демографію та переміщення населення українських земель, що дає змогу розглядати їх як форму примусової міграції. Більшість бранців в Криму, що виокремлювалась з торгівельного обороту, використовували у випасі худоби та обробітку землі. Вони перебували у тимчасовій залежності, яка тривала близько 5-7 років. Цих вільновідпущених бранців залучали до освоєння пусток, заселення цілих земель та збільшення питомої ваги землеробського населення Кримського ханства.

Важливе місце в армії Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Гіреї звертались до їх послуг з метою вирішення власних політичних і військових завдань. Участь козаків протягом XVI – початку XVIII ст. фіксується у походах татар на Балкани і Кавказ, а також у протистоянні з османами, калмиками, донськими, запорозькими козаками та карач-беями. Зростання кількості козаків в ханському війську відбувається протягом II половини XVII ст., чому сприяють союзи з українськими гетьманами та поступовий занепад Правобережної Гетьманщини.

ВИСНОВКИ

Проведення комплексного дослідження особливостей українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій у XVI – на початку XVIII ст. підтвердило актуальність проблеми та дало змогу окреслити такі висновки:

- Хоча українсько-татарські відносини посідали важливе місце в працях вітчизняних авторів, комплексно проблема досі не розглядалась. Попри значний інтерес, вона знаходилась на периферії історії козацтва, Речі Посполитої, Османської імперії тощо. У дослідженні теми виділено *три етапи*, протягом яких відбулось зародження наукового інтересу до проблеми (XVIII–XIX ст.), становлення наукових студій (з кін. XIX – I третина XX ст.) та окреслення її як самостійного напрямку дослідження (з 1991 р.). Репресії українських науковців та депортація народів Криму в радянську добу спричинили до утвердження в українській історичній науці негативних оцінок україно-татарських відносин та відсутності наукових студій з історії західних (служивих) татар.

Аналіз джерела з фондів ЦДІА м. Києва (Україна), Коронного архіву AGAD (Варшава, Польща), наукового архіву НМІУ та вже опублікованих матеріалів показав, що найбільше інформації про служивих татар на українських землях містили книги судово-адміністративних установ Волині у ЦДІА м. Києва. Віднайдений і введений до обігу «Реєстр татарських родин Волині і Поділля» дав змогу встановити нові дані з історії, релігійного життя, правового становища та повсякдення татар-осадників на українських землях.

Матеріали збірок «козацьких» і «татарських» справ Коронного архіву (AGAD, Варшава) містили листи, інструкції послам та звіти. Вони допомогли розкрити особливості взаємин між урядами Речі Посполитої, Кримського ханства, Гетьманщини та Османської Порти. Особовий архів кримознавця М. Ернста в НМІУ (Київ) дав можливість ознайомитись з матеріалами досліджень з історії населення Кримського півострова в часи панування Гіреїв та особливостями міжнародної політики Бахчисарая. Важливим джерелом став

віднайдений «Татарський рушник» з с. Юнашків (суч. Івано-Франківської обл.), дослідження якого дозволило виявити сліди татарського осадництва в ряді населених пунктів Галичини. Видове різноманіття та інформативність цих груп джерел дало змогу виконати поставлені в дисертації мету і завдання.

Використання загальнонаукових, спеціально-історичних методів та доробку дослідників теорії фронтиру (пограниччя), цивілізаційного підходу, кочового способу життя дозволило простежити соціальну, політичну та культурну комунікацію на українському степовому кордоні.

- Процес розселення татарської людності на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського становив *чотири етапи*: 1. Кінець XIV – початок XVI ст.; 2. початок XVI – середина XVII ст.; 3. Друга половина XVII ст.; 4. Кінець XVII – кінець XVIII ст. Вони відображали хвилі їхньої зовнішньої (з Кримського ханства, Поволжя) та внутрішньої (в межах Речі Посполитої) міграції. Ключовим для українських земель став *другий етап*, протягом якого центр татарського осадництва перемістився на південні і східні кордони литовської і польської держав.

- Татари-осадники на землях Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського та Руського воєводств Речі Посполитої проживали в населених пунктах (містах, селах, слободах, присілках тощо), які були частиною оборонної системи, знаходились на «татарських» чи торгівельних шляхах. Протягом XVI – початку XVIII ст. їх визначено близько *70-и*. Регіональна специфіка політики осадництва відображала історико-правові та географічні особливості цих регіонів. Найбільше татарських общин існувало на Волині. Їх поява переважно була пов'язана з політикою князівських і магнатських родів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сенявських, Заславських та ін. На основі зібраних матеріалів була розроблена карта, в якій зафіксовані сліди татарського осадництва на землях сучасної Правобережної і Західної України. Соціально-правове становище татар-осадників залежало від часу, умов та регіону розселення, а також, характеру служби. На українських землях існували такі категорії татарського населення, як: господарські татари;

татари-козаки; приватні татар; міські татари. Більшість цих категорій у XVII ст. були зрівняні в правах з господарськими татарами.

- Загони кримських і служивих татар відіграли вагому роль у військово-політичних подіях на українських землях. «Кримський напрям» був одним з пріоритетних в Гетьманщині, а козацька еліта підтримувала тісні ділові і особистісні зв'язки з верхівкою ханства та турецькою адміністрацією Північного Причорномор'я. Політика Бахчисарая на українських землях була гнучкою. З послабленням влади гетьманів, вона супроводжувалась нарощенням військової присутності татар на Правобережжі та посиленням їх впливу на політику Чигирини.

Українська революція XVII ст. вплинула на внутрішню (в межах Речі Посполитої), зовнішню міграцію служивих татар та зникнення їх інституту на землях Гетьманщини. Протягом другої половини XVII ст. татарські хоругви беруть участь у більшості кампаній коронного війська на українських землях, а їхня кількість суттєво зростає. Обмеження релігійних свобод та привілеїв татар-осадників призводить до конфлікту з урядом Речі Посполитої. Він завершується їхнім бунтом, міграцією на османське Поділля та прийняттям підданства султана Мехмеда IV Авжи під час польсько-турецької війни 1672–1676 рр. Більша їх частина протягом 1674–1676 рр. повернулася на королівську службу і була розселена на землях Волині, Підляща, Литви та Білорусі. Татари, що залишились в османському підданстві були осаджені на турецько-кримсько-польському прикордонні – в районі Хотина і Чернівців.

- В Кримському ханстві тимчасово і постійно проживали різні групи слов'янського населення з українських земель. За статусом, походженням і родом діяльності їх розділено на особисто вільних християн, бранців та козаків на військовій службі Бахчисарая. Аналіз конфесійної політики Гіреїв показав, що вони сформувались під впливом тюркського звичаєвого права (*адат, тьоре*), норм *шаріату* та ісламських політичних інститутів. Християнське населення в державі Гіреїв було активно задіяне в торгівлі, господарстві і ремеслах, сплачуючи поголовний та поземельний податки.

Найчисельнішою категорією слов'янського населення Кримського ханства були полонені з українських земель, які потрапляли сюди в результаті набігів. Ці регулярні військові акції не були стихійними, а мали різні політичні, економічні, соціальні, екологічні причини. Їх частота суттєво вплинула на демографію та переміщення населення українських земель, що дає змогу розглядати їх як форму примусової міграції. Работоргівля і рейди за полоном мали давні традиції в Криму і Причорномор'ї. Окрім турецького і татарського населення в них активно були задіяні представники інших етносів та конфесій. Більшість бранців в Криму, що виокремлювалась з торгівельного обороту, використовували у випасі худоби та обробітку землі. Вони перебували у тимчасовій залежності, яка тривала близько 5-7 років. Цих вільновідпущених бранців залучали до освоєння пусток, заселення цілих земель та збільшення питомої ваги землеробського населення Кримського ханства .

Важливе місце в армії Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Гіреї звертались до їх послуг з метою вирішення власних політичних і військових завдань. Участь козаків протягом XVI – початку XVIII ст. фіксується у походах татар на Балкани і Кавказ, а також у протистоянні з османами, калмиками, донськими, запорозькими козаками та *карач-беями*. Зростання кількості козаків в ханському війську відбувається протягом другої половини XVII ст., чому сприяють союзи з українськими гетьманами та поступовий занепад Правобережної Гетьманщини.

З огляду на багатогранність та тривалість українсько-татарських зв'язків, а також, високий інтерес до наукових праці з цієї проблеми, різні її аспекти потребують подальшої розробки. Виявлення нових джерел і пошукова робота у архівах України, Польщі, Туреччини може розкрити маловивчені на сьогодні напрямки історії татар-осадників на українських землях, їхнього інтелектуального та духовного життя, взаємин з різними етносами, релігійними групами та суспільними верствами (зокрема, українським козацтвом). Актуальним залишається і подальше дослідження слов'янського населення з українських земель в Криму, яке ускладняється без введення в обіг східних

(зокрема османських) джерел. Отримані результати дали змогу розробити рекомендації та запропонувати інтегрувати сторінки історії західних і кримських татар до посібників, підручників та навчальних курсів з історії України; враховувати досвід міжконфесійних та міжетнічних взаємин на українських теренах; посилити дослідження історичних зв'язків між окремими регіонами сучасної Української держави. Карта татарського осадництва на українських землях може стати орієнтиром для археологічних і етнографічних розвідок, що допоможе виявити нові пам'ятки західних татар на місцях їх колишнього проживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ***ДЖЕРЕЛА*****Архівні матеріали*****Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)***

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, м. Київ.

Оп. 1.

1. Спр. 5658. Списки и переписка с волынским и подольским губернатором о татарах, проживающих в Подольской и Волынской губернии и пользующихся правами дворянства. 13 ноября 1844 – 19 ноября 1845 г. 23 арк.

Ф. 21. Кременецкий градский суд, м. Кременець Волинського в-ва.

Оп. 1.

2. Спр. 23. Книга кременецкого градского суда. 1584 р. 303 арк.

3. Спр. 25. Книга кременецкого градского суда. 1588 р. 173 арк.

4. Спр. 38. Книга кременецкого градского суда. 1600 р. 240 арк.

5. Спр. 39. Книга кременецкого градского суда. 1601 р.

6. Спр. 40. Книга кременецкого градского суда. 1602 р. 38 арк.

7. Спр. 42. Книга кременецкого градского суда. 1604 р.

8. Спр. 47. Книга кременецкого градского суда. 1609 р. 311 арк.

9. Спр. 48. Книга кременецкого градского суда. 1610 р. 53 арк.

Ф. 25. Луцкий градский суд, м. Луцьк Волинського в-ва.

Оп. 1.

10. Спр. 67. Книга луцкого градского суда. 1603 р. Луцьк. 1144 арк.

11. Спр. 193. Книга луцкого градского суда. 1634 р. Луцьк. 1136 арк.

12. Спр. 297. Книга луцкого градского суда. 1661 р. Луцьк. 875 арк.

13. Спр. 305. Книга луцкого градского суда. 1663 р. Луцьк. 785 арк.

14. Спр. 310. Книга луцкого градского суда. 1665 р. Луцьк. 1301 арк.

15. Спр. 385. Книга луцкого градского суда. 1684 р. Луцьк. 746 арк.

Ф. 26. Луцкий земский суд, м. Луцьк Волинського в-ва.

16. Спр. 44. Книга луцького земського суду. 1644 р. 1761 арк.

Ф. 28. Володимирський гродський суд, м. Володимир Волинського в-ва.

Он. 1.

17. Спр. 90. Книга володимирського гродського суду. 1654 р. 1700 арк.

Головний архів давніх актів, Варшава

(Archiwum główne akt dawnych, Warszawa)

Archiw Koronne Warszawskie z lat 1455-1796 (AKW)

Dział: tatarski.

18. № 24444. List Kaitasa agi, wezyra chana krymskiego Mechmeda Gereja IV, do M. Prażmowskiego, kanclerra w. K. Odpowiedz na list kanclerra i opis sytuacji na Ukrainie. 10.1.1666. Akerman. 5 kar.

19. № 24445. List Mechmeda Gereja IV, chana krymskiego, do Jana Kaziemierza, króla polskiego. 25.2.1666. Bagće Saraj. 3 kar.

20. № 24446. List Franciszka Kobyleckiego, posła na Krym, do M. Prażmowskiego, kanclerra w. K. 23.3.1666. Jassy. 5 kar.

21. № 24447. List Franciszka Kobyleckiego, posła na Krym, do M. Prażmowskiego, kanclerra w. K. 17.4.1666. Brzezia. 4 kar.

22. № 24448. List Hagira-agi, posła hana krymskiego Mehmed Gereja IV do M. Prażmowskiego. 5.6.1666. Czychryn. 3 kar.

23. № 24451. List Dewlet Gereja sultana, nureddina chana krymskiego Adil Gereja, do M. Prażmowskiego, kanclerra w. K. 4.11.1666. 3 kar.

24. № 24453. List Adil Gereja, chana krymskiego, do Jana Kaziemierza, króla polskiego. 1666. Bagće Saraj. 3 kar.

25. № 24455. List zbiorowy jeńców polskich przebywajacych w Bagće Saraju do nieznanego dostoinika polskiego. 7.12.1660. 4 kar.

26. № 24458. Przekład tureckiego listu Islama agi, wezira chana Adil Gereja, do Doroszenki, hetmana kozaków. 1666. Perekop. 3 kar.

27. № 24498. Zabowiazanie dane przez Selim Gereja, chana krymskiego, komisarrom Rzeczypospolitei pod Żwańcem. 23.10.1672. Żwaniec. 5 kar.

Dział: kozacki.

28. № 32649. List Jusufa parzy komendanta sylistryjskiego do hetmana kozackiego Piotra Doroszenki. 1665-1666. Akerman. 1 kar.
29. № 32565. List Bohdana Chmielnickiego do kałgi krymskiego Krim Gereja. 1650-1651. Perejasław. 1 kar.
30. № 32577. List Jana Kazimierza do Bohdana Chmielnickiego. 16.08.1649. 1 kar.
31. № 32584. List sułtana Mechmeda IV do Bohdana Chmielnickiego. 22.02.1651. 3 kar.
32. № 32585. List patriarchy konstantynopolitańskiego Parteniusza do Bohdana Chmielnickiego. 4.2.1651. 8 kar.
33. № 32586. List Subhan Gazi agi beja perekopskiego do Bohdana Chmielnickiego z zapewnieniem dochowania sojuszu tatarsko-kozackiego. 14.02.1651. 2 kar.
34. № 32588. List Aramadan beja oczakowskiego do hetmana Bohdana Chmielnickiego. 1651. Oczaków. 3 kar.
35. № 32589. List Bek murzy do Bohdana Chmielnickiego. 1651. Oczaków. 1 kar.
36. № 32590. List Bektasz agi [janczarów] do Bohdana Chmielnickiego. 1651. Konstantynopol. 4 kar.
37. № 32591. List Meleka paszy wielkiego wiezyra do Bohdana Chmielnickiego. 1651. Konstantynopol. 4 kar.
38. № 32629. List Jakyma Samki hetmana nakażnego do Jeżego Chmielnickiego w sprawie wycofania garnizonów rosyjskich z Ukrainy. 1661. Perejasław. 2 kar.
39. № 32624. List pułkownika humańskiego Michała Chanenki do Konstantego Basaraba usunętego z tronu. Humań. 1660. 2 kar.
40. № 32626. List hana Mechmeda IV Gireja do hetmana Jurzego Chmielnickiego, w którym przedstawia sposoby uwolnienia jasyra. Bachczysaraj. 1661. 2 kar.

41. № 32647. List kałgi Krim Gireja do hetmana Piotra Doroszenki. Perekop. 1666. 2 kar.
42. № 32648. List hana Mehmeda IV Gireja do hetmana kozackiego Piotra Doroszenki. Perekop. 1665 - jesseń 1666. 2 kar.
43. № 32649. List Jusufa paszy komendanta sylistryjskiego do hetmana kozackiego Piotra Doroszenki. Ak-Kerman. 1665-1666. 1 kar.

Архів Національного музею історії України (АНМІУ)

Ф. 7. Матеріали М. Л. Ернста (1889-1956 рр.).

Он. 1.

44. Спр. 1. Рукопис М. Ернста про вивчення населення Криму та огляд Карасубазарської старовини. 136 арк.
45. Спр. 4. Рукопис М. Ернста про конфлікт царя Івана III з Генуезською Кафою. 149 арк.
46. Спр. 6. Рукопис М. Ернста про посольську місію М. Беклемішева до Кримського ханства у 1457 р. 296 арк.

Опубліковані документи і матеріали

47. Акты Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (Із зібрання пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 154 с.
48. Акты, издаваемые виленскою комиссиею для разбора древних актов. Акты о литовских татарах. – Вильна: Русский почин, 1906. – Т. 31. – 586 с.
49. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1879 – Т. XI. – 820 с.
50. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 15-ти томах. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 7: 1657-1663, 1668-1669. – 398 с.

51. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Типография «Г. Т. Корчак-Новицкого», 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты заселений Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569). – 859 с.
52. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Типография университета св. Владимира, 1893. – Ч. 8. – Т. 1. – Акты Барского староства XV-XVI ст. – 373 с.
53. Бантыш-Каменський Д. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – 346 с.
54. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
55. Боплан Г. Описание Украины. – М.: Древлехранилище, 2004. – 576 с.
56. Броневский М. Описание Крыма // ЗИООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 333-367.
57. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: АН СССР, 1953. – Т. III. 1651-1654 годы. – 648 с.
58. Герберштейн С. Записки о Московии. – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и компания, 1866. – 230 с.
59. Гордон П. Дневник 1635-1659. – Москва: Наука, 2005. – 276 с.
60. Гордон П. Дневник 1659-1667. – Москва: Наука, 2003. – 313 с.
61. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2012. – Т. 1 (1648-1649 рр.). – 680 с.
62. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2013. – Т. 2 (1650-1651 рр.). – 704 с.
63. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2014. – Т. 3 (1651-1654 рр.). – 424 с.
64. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2015. – Т. 4 (1655-1658 рр.). – 540 с.
65. Документи Богдана Хмельницького. – К.: АН СРСР, 1961. – 740 с.

66. Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – 1220 с.
67. Документы об Освободительной войне украинского народа. 1648-1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – 828 с.
68. Жерела до історії України-Руси / Видано під редакцією М. Грушевського. – Львів, 1908. – Т. 8. – 485 с.
69. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.
70. Зуц Н. Описание города Староконстантинова от начала и до наших дней (1561–1884). – Староконстантинов: Типо-Литография С. Аренберга, 1884. – 90 с.
71. Каманин И. Палеографический изборник: материалы по истории южно-русского письма в XV-XVIII вв. – Киев, 1899. – Вып. 1. – 50 с.
72. Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. II. – С. 113–117.
73. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенныя каймаканами в 1783 г. // ЗИООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 91–155.
74. Лашков Ф. Ф. Исторический опыт крымскотатарского землевладения: сборник документов по истории крымскотатарского землевладения. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1897. – 545 с.
75. Литовська метрика. Ревізії українських замків 1545 р. / Підготував В. Кравченко. – К.: ТЗОВ Простір М, 2005. – 599 с.
76. Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підготували до видання В. Мойсієнко, В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – 736 с.
77. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского. – Томск: Паровая типо-литография П. Макушина, 1901. – 693 с.

78. Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – Вип. I: XVI ст. – 219 с.
79. Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – Вип. II: Перша половина XVII ст. – 439 с.
80. Мурзакевич Н. Статейный список стольника В. Тяпкина и дьяка Н. Зотова, посольства в Крым в 1860 году. – Одесса, 1850. – 284 с.
81. Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу / переклад осmano-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. – К.: Видавництво Жупанського, 2016. – 288 с.
82. Негри А. Фирман данный Турецким султаном Мустафою, по прошению Константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедеону, на Крымскую епархию // ЗИООИД. – Одесса, 1848. – Т. II – С. 680–684.
83. Опис Острожчини II половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью Йорк, 2004. – 384 с.
84. Перепис войска Великага княства Літоускага 1528 года. – Мінск: Беларуская наука, 2003. – 444 с.
85. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклад з араб. М. Якубович. – К.: Основи, 2015. – 448 с.
86. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. – Харків: Акта, 2003. – 494 с.
87. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. Тодійчук та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
88. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. – К., 2002. – 983 с.
89. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 1. – 464 с.
90. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. – Одеса: Юридична література, 2003. – Т. II. – 560 с.

91. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. – Одеса: Юридична література, 2004. – Т. III. – Кн. 1. – 672 с.
92. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. – Одеса: Юридична література, 2004. – Т. III. – Кн. 2. – 568 с.
93. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів, 2011. – 1074 с.
94. Туранли Ф. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. – 309 с.
95. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. – К.: Фенікс, 2014. – Вип. I: Волинь XVI ст. – 776 с.
96. Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернадра Претвича) // Старожитності Південної України. – Київ, Запоріжжя: Тандем-У, 1997. – Вип. II. – 84 с.
97. Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657). – К.: Альтернативи, 1998. – 416 с.
98. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
99. Чингисиана. Свод свідетельств современников / Пер., сост. и коммент. А. Мелехина. – М.: Эксмо, 2009. – 728 с.
100. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.
101. Эвлия Челеби. Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641 – 1667 гг.). – Симферополь: Таврия, 1996. – 240 с.
102. Эмиддио Д'Асколи. Описание Чёрного моря и Татарии и проч. 1634. – Одесса, 1902. – 86 с.
103. Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tyszyńskiego. – Wrocław: Ossolineum, 1954. – 123 s.

104. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883 r. – T. IV. – 963 s.
105. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880 r. – T. I. – 963 s.
106. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – T. XII. – 984 s.
107. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1885. – T. VI. – 960 s.
108. Volumina legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących. – Petersburg, 1859. – T. III:1609-1640 rr. – 487 s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії та статті

109. Акчакракли О. Татарська поема Джан-Мухамедова: Про похід Іслам-Гірея II (III) спільно з Б. Хмельницьким на Польщу 1648-49 рр. (За рукописом матеріалів етнограф. експедиції Крим. НКО по Криму влітку 1925 р.) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 134–139.
110. Алфьоров О. Виникнення та становлення роду Голубів: кінець XV–XVI ст. // Генеалогічні записки: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 8. – С. 57–61.
111. Алфьоров О. Нащадки гетьмана Олифера Голуба: XVII-XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наук. статей. – 2010. – Вип. 17. – С. 58–67.
112. Андреева С. Основні напрямки економічних відносин Запорозької Нової Січі з Очаковом // Гілея. Науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 109–115.
113. Андреева С. Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Кримським ханством // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. 26. – С. 104–108.

114. Андреева С. Діяльність перекладачів колегії іноземних справ Російської імперії на південних кордонах запорозьких вольностей в часи Нової Січі // Україна в Центрально-Східній Європі, 2010. – Вип. 9-10. – С. 227–237.
115. Андреева С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 28. – С. 17–24.
116. Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
117. Антонович В. Пани Ходьки, воротили городскога самоуправлення в Києве в XVI-XVII ст. // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 233–261.
118. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
119. Атаманенко В. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура // Наукові записки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 266–328.
120. Атаманенко В. Південноволинські маєтності Януша Острозького першої чверті XVII ст. // Наукові записки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 13–26.
121. Балушок В. Рання козацька етнокультура // Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – С. 6–18.
122. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства. – К.: Типография И. Чоколова, 1903. – 653 с.
123. Баран О. Козацько-перські взаємини в творах П'єтра делла Валле. – Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1985. – 59 с.
124. Барсукова А. Род Шереметевых. В 8-ми книгах. – Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1896. – Кн. 6. – 575 с.
125. Барфилд Т. Мир кочевников скотоводов // Кочевая альтернатива социальной эволюции. Сборник научных статей. – Москва: Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. – Т.6: Цивилизационное измерение. – С. 43–61.

126. Бачинська О. Запорозька залога Браїлова за біографіями задунайських козаків // Козацька спадщина: Альманах інституту суспільних досліджень. – 2005. – №2. – С. 115–119.

127. Бачинська О. Запорозька Січ в Османській імперії на межі XVIII–XIX ст.: трансформація військово-політичного устрою (за матеріалами османської та російської адміністрацій) // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2017. – Вип. 17. – С. 243–253.

128. Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кін. XVIII ст.). – 2003. – №3. – С. 243–252.

129. Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – №4. – С. 320–328.

130. Бачинська О. Українське населення міст Придунайських земель в кінці XVIII–XIX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2002. – №6. – С. 192–204.

131. Бачинська О., Середа О. Ханська Україна в історії Східної та Південно-Східної Європи (кін. XVII – XVIII ст.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 274–291.

132. Баязитов М.А. Отношение ислама к науке и к иноверцам. – Санкт-Петербург: Типография А. Суворина, 1887. – 112 с.

133. Бережков М. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса: Типография А. Шульце, 1888. – 32 с.

134. Білоус Н. Багатоликі Ходики: до генеалогії київського роду XVI – першої половини XVII ст. // Генеалогія: Збірник наук. праць. – К.: Простір, 2013. – Вип. 1. – С. 71–80.

135. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 360 с.

136. Білоус Н. Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 107–118.
137. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 200 с.
138. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин XIII – XVIII ст. – К.: Університет «Україна», 2012. – 524 с.
139. Біляєва С., Фіалко О. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. – 2013. – Вип. 22. – С. 329–335.
140. Бобров Л. «Воронья стая» над Крымом. Татарско-калмыцкое противоборство в степях Северного Причерноморья (сентябрь 1661 – январь 1663 гг.) // Средневековые тюрко-татарские государства. – Казань, 2014. – № 6. – С. 239–249.
141. Бобров Л. Калмыцкая конница в русско-польской войне 1654-1667 гг.: вооружение, тактика, военная стратегия // Історія давньої зброї. Дослідження 2014. Збірник наук. праць. – К., 2014. – С. 47–63.
142. Бобров Л. Тактическое искусство крымских татар и ногаев конца XV– середины XVII вв. // История военного дела: исследования и источники. – 2016. – Вып. 5. Стояние на реке Угре 1480-2015. – Ч. II. – С. 210–388.
143. Бокій Н., Козир І. Комплекс Золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 41–84.
144. Бондаренко Д., Коротаєв А., Крадин Н. Социальная эволюция, альтернативы и нomaдизм // Кочевая альтернатива социальной эволюции. Сборник научных статей. – Москва: Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. – Т.6: Цивилизационное измерение. – С. 6–25.
145. Борилук Д. Місто Старокостянтинів в оборонній системі князів Острозьких у Південно-східній Волині // Наукові записки Національного

університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 53–54.

146. Борисенко В. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. – К., 1997. – 151 с.

147. Борисенко В. Міждержавне зближення Запорозької Січі з Кримським Ханством у 20-30-х роках // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: збірник. – К., 2008. – Вип. 5. – С. 275–280.

148. Борисенко В. Новітні підходи до вирішення Синьоводської проблеми 1362 р. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. XX. – С. 32–38.

149. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 262 с.

150. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція україно-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006. – 256 с.

151. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. – К., 2011. – 503 с.

152. Брехуненко В. Стереотипи взаємсприйняття татар і українських козаків у першій половині XVII ст. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 147–156.

153. Брехуненко В. Фронтір України // Енциклопедія історії України. – Т. 10: Т-Я. – К.: Наукова думка, 2013. – с. 337.

154. Бульвінський А. Україно-Російські взаємини 1657-1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008. – 680 с.

155. Винокур І., Титова О., Свешніков І. Археологія козацької доби. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.

156. Вирський Д. Виправа князя С. К. Корецького у степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.) // Український історичний журнал. – К., 2015. – №1. – С. 26–38.

157. Вирський Д. Війни українні: хронічки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с.
158. Вирський Д. Кримськотатарське військо в поході 1575 р. (За Б. Папроцького «Історією жалісною...») // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2015. – Вип. 5. – С. 65–92.
159. Владимирцов Б. Общественный строй монголов. Кочевой феодализм. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. – 223 с.
160. Возгрин В. Рабство в странах Черного моря (позднее Средневековье - Новое время) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2011. – Вып. 3. – С. 90–101.
161. Воловик В. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
162. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – Київ, Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
163. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники – К., 2012. – 712 с.
164. Вульф Е. Європа і народи без історії. – К.: Києво-могилянська академія, 2004. – 535 с.
165. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
166. Гаврилюк І. З історії надвірних військ українських магнатів (1653-1655 рр.) // Київська старовина. – К., 2011. – Вип. 5 (401). – С. 103–117.
167. Гаврилюк І. Командний склад приватних військ князя Владислава Домініка Заславського протягом 1632–1656 рр. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2014. – Т. 156. – С. 9–17.
168. Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648-1649 рр.) // Вісник Київського

національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2013 – Вип. № 116. – С. 14–17.

169. Гайворонский А. Повелители двух материков. Крымские ханы XV–XVI столетия в борьбе за наследство Великой Орды. – Бахчисарай: Оранта, 2007. – Т.1. – 368 с.

170. Гайворонский А. Повелители двух материков. Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Бахчисарай: Оранта, 2009. – Т.2. – 276 с.

171. Галенко О. Дві статті з історії українсько-турецьких відносин із ненадрукованого збірника 1930-х рр. // Східний світ. – 1997. – №1-2. – С. 189–194.

172. Галенко О. Дипломаія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 208–263.

173. Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурчення // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 203–231.

174. Галенко О. Історична пам'ять про південь України турецько-татарської доби у світлі османських джерел // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 323–333.

175. Галенко О. Коментар: про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. – 1997. – № 1-2. – С. 216–221.

176. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI-XVII ст. // Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія. – 1998. – Т. III. – С. 49–66.

177. Галенко О. Південь нагадує, що історію України час переписати // Схід і Південь України: час, простір, соціум. В 2-т. – Т. 1: Колективна монографія. – К.: Інститут історії НАН України, 2014. – С. 54–75

178. Галенко О. Про концептуальні та практичні підходи до створення нарративу історії України в рамках часово-просторової або територіальної парадигми // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії НАН України, 2012. – Вип. №6. – С. 23–34.
179. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 2003. – №6. – С. 52–68.
180. Галенко О. Середньовічні держави південної України // Історія державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 141–172.
181. Галенко О. Східна Європа 1704-1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9-10. – С. 263–295.
182. Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Крим в історичних реаліях України: матеріали науково-практичної конференції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 39–77.
183. Галенко О. Тягар стереотипів // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ, 2004. – С. 81–101.
184. Гаспринский И. Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения мусульманина. – Симферополь, 1881. – 45 с.
185. Гиргас В. Права християн на востоке по мусульманским законам. – Санкт-Петербург, 1865. – 59 с.
186. Гілевич І. Мустафа Козакевич – дослідник традиційної архітектури українців Полісся та Волині // Народознавчі зошити. – 2008. – № 3-4. – С. 215–227.
187. Гіпч В. Образ кримських татар у міщанській літературі України XVI-XVII ст. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 157–164.
188. Горбань М. Архів Коша Запорозької Січі, як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин // Східний світ (Червоний схід). – 1930. - № 6. – С. 232–237.

189. Горішний П. Козацький цвинтар в Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. 26. – С. 209–216.
190. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
191. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.
192. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 533 с.
193. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна у Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 245–271.
194. Горобець В. Союз гетьмана Хмельницького з Кримом початку 1660-х років: чому не реалізувався зовнішньополітичний проект? // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 242–260.
195. Горобець В. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – К., 2000. – №1. – С. 32–69.
196. Грибовский В. Якуб Рудзевич на службе Крымскому ханству // Средневековые тюрко-татарские государства. – Казань, 2017. – Вып. №9. – С. 65–77.
197. Грибовский В., Сень Д. Крымское ханство в период 1772 – 1783 гг. и судьба крымскотатарской государственности // История татар с древнейших времен: В 7 т. – Казань: И-т истории им. Ш. Марджани, 2014. – Т. 4. – С. 266–276.

198. Грибовський В. Землеробство і седентаризація у кочівницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 67–190.

199. Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 139–171.

200. Грибовський В. Питома вага землеробства у господарстві причорноморських ногайців XVI – на початку XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. VIII. – Херсон: В-тво ХДПУ, 2001. — С. 75–86.

201. Грибовський В. Політична адміністрація в Буджацькій орді у період між 1739-1769 рр. // Чорноморська минувшина. – Одеса: Фенікс, 2009. – Вип. 4. – С. 24–32.

202. Грибовський В. Порубіжна смуга Речі Посполитої та Кримського ханства у 1699–1769 рр. // Південний архів. Збірник наукових праць (історичні науки). – Вип. V. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 8–15.

203. Грибовський В. Традиційна економіка причорноморських ногайців та її трансформації у XVIII ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 5. – С. 81–98.

204. Грибовський В. Ханська Україна // Наш Крим: неросійські історії Українського півострова. Збірник статей. – К., 2016. – С. 16–20.

205. Григор'єва Т. Дипломатія Речі Посполитої напередодні та під час польсько-османської війни 1672-1676 рр. // Наукові записки НУ Києво-Могилянська академія. – Т. 104: Історичні науки. – 2010. – С. 42–46.

206. Гришин Я. Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды). Казань: Татарское книжное издательство, 1995. – 196 с.

207. Грушевський М. Барское староство, историческіе очерки. – К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1894. – 404 с.
208. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 10: Роки 1657-1658. – К.: Наукова думка, 1998. – 408 с.
209. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 4: XIV-XVI віки. – К.: Наукова думка, 1993. – 544 с.
210. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 6: XIV-XVII віки. – К.: Наукова думка, 1995. – 680 с.
211. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 7: Козацькі часи - до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995. – 628 с.
212. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 8: Роки 1626-1650. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.
213. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 9. – Кн. 2: Роки 1654-1657. – К., 1997. – 776 с.
214. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – Т. 9. – Кн. 1: Роки 1650-1654. – К., 1996. – 880 с.
215. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів: Піраміда, 2011. – 792 с.
216. Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. – 808 с.
217. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 112–121.
218. Дашкевич Я. Україна і Схід. – Львів, 2016. – 960 с.
219. Дашкевич Я. Ясир з України як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 42–47.
220. Джуха. Одиссея Мариупольских греков. – Вологда: ВГПИ Лис, 1993. – 160 с.

221. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985 р. – 712 с.
222. Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 172–184.
223. Думин С. Татарские князья в Великом княжестве Литовском // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – Т. XX. – S. 7–50.
224. Думин С., Волгов В., Сабитов Ж. Этногенетические связи литовских татар: исторические корни литовско-татарского дворянства // Золотоордынская цивилизация. – 2016. – №9. – С. 309–325.
225. Думин С., Канапацки И. Беларускія татари. Мiнулае і сучаснасць. Мiнск: Польша, 1993. – 206 с.
226. Етнографічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – К., 1996. – 172 с.
227. Ефимов А. Христианское население Крыма в 1630-е годы по османским источникам // Вестник РГГУ. Серия История, филология, культурология, востоковедение. – Москва, 2013. - № 9 (110). – С. 134–143.
228. Житецкий И. Смена народностей в южной России // Киевская старина. – К., 1883. – Т. 6. – С. 399–452.
229. Зайцев И. Антоний Мухлинский и «Рисале-йи Татар-и Лех» («Трактат о польских татарах» или «Трактат польського професора») // Фальсификация истории и национальные истории. – Москва: ИВ РАН, 2007. – С. 23–24.
230. Зайцев И. Крымская историографическая традиция XV–XIX веков. Пути развития. Рукописи, тексты и источники. – Москва: Восточная литература, 2009. – 304 с.
231. Зайцев И. Липка в восточных источниках // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 2006. – С. 70–76.

232. Зайцев И. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.). – Москва: Рудомино, 2004. – 216 с.
233. Зайцев И. Польско-литовские татары-липка в XIV – XVIII вв. // История татар с древнейших времен. – Т. IV: Татарские государства XV–XVIII вв. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. – С. 763–771.
234. Зайцев И. Права христиан в Крымском ханстве. Ярлык хана Сахиб-Гирея крымским христианам (1772 г.) // Крым. Проблемы истории. – Москва: ИНДРИК, 2016. – С. 63–82.
235. Закжевски А. Польские исследования польско-литовских татар // История татар с древнейших времен. Татарские государства XIV–XVIII в. Т. IV: Татарские государства XV–XVIII вв. – Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АНРТ, 2014. – С. 75–76.
236. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.
237. Івангородський К. Військово-політичне співробітництво України-Гетьманщини та Кримського ханства // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 3. – С. 189–196.
238. Івангородський К. Землеробська культура Кримського ханства у XV-XVII ст. // Чорноморський літопис. – 2012. – № 5. – С. 16–22.
239. Іналджик Г. Знахідка судових книг Кримського ханату (1618–1750) // Збірник праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С. 308–329.
240. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба, 1300-1600. – К.: Критика, 1998. – 286 с.
241. Іналдик Г. Боротьба за Східноєвропейську імперію. 1400-1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2002. – Вип. 2. – С. 119–135.

242. Ісмагілов С., Якубович М. Ісламознавство. Навчально-методичний посібник. – Вінниця, 2018. – 236 с.
243. Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Наукова думка, 2015. – 526 с.
244. Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505 – 1795 рр. – К., 2011. – 264 с.
245. Канапацкая З. Мечети татар-мусульман в Белоруссии // Гасырлар авазы – Эхо веков. – Казань, 2012. – №1. – С. 27–30.
246. Каппелер А. Україна між Сходом і Заходом // Схід-Захід: Історико-культурний збірник. – Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 5–12.
247. Каппелер А. Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках // *Ab imperio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве.* – 2003. – №1: Российская империя: окраины и границы. – С. 47–64.
248. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. – Львів: Піраміда, 2003. – 455 с.
249. Карпов С. Работорговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в. // *Византийский временник.* – М.: Наука, 1986. – Вып. 46 (71). – С. 139–146.
250. Катунин Ю. О причинах ликвидации готской епархии // *Культура народов Причерноморья.* – 2012. – № 219. – С. 185–186.
251. Кизилев М. Письмо польських пленників 1660 года из Бахчисарая как источник по истории работорговли в Крымском ханстве // *Историческое наследие Крыма. Сборник статей.* – Симферополь: Антиква, 2016. – С. 124–131.
252. Кінг Ч. Історія Чорного моря. – К.: «Ніка-Центр», 2011. – 312 с.
253. Книш Я. Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини // *Надбужанщина.* – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1994. – Т. III. – С. 217–220.
254. Ковалець Т. До питань про етнічний склад Війська Запорозького у першій половині XVII ст. // *Південь України: етноісторичний, мовний,*

культурний та релігійний вимір. Матеріали IV міжнародної наукової конференції. – Одеса, 2013. – С. 116–120.

255. Ковальчук М. Становище рабів та характер рабства в Османській імперії // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 48. – С. 11–17.

256. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкція інтер'єрів палацу Івана Мазепи. – Торонто: Гомін України, 2016. – 35 с.

257. Колодзейчик Д. Попытки восстановления монгольской традиции в Крымском ханстве начала XVII века: Байса, тат ве Тавгач // Золотоординское обозрение. – 2015. – №3. – С. 91–101.

258. Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 113–118.

259. Кондараки В. Универсальное описание Крыма. – Николаев, 1873. – Ч. 1. – 253 с.

260. Кондараки В. Универсальное описание Крыма. – Николаев, 1875. – Ч. 2. – 132 с.

261. Кондратьев І. Любецька шляхта у «лівобережних планах» П. Дорошенка // Гетьман П. Дорошенко та його доба в Україні. – Ніжин, 2015. – С. 86–93.

262. Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – сер. XVII ст.). – Чернігів: Видавець Лозовий В.М, 2014. – 384 с.

263. Кондратьев І. Служебна шляхта Остерського і Любецького староств Київського воєводства – слов'янський та тюркський складники формування // Славістична збірка. – Київ, 2015. – Вип. 1. – С. 317–325.

264. Костомаров М. Богдан Хмельницький. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.

265. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М.: Чарли, 1995. – 797 с.

266. Крадин Н. Структура власти в кочевых империях // Кочевая альтернатива социальной эволюции. Сборник научных статей. – Москва: Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. – Т.6: Цивилизационное измерение. – С. 79–90.
267. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. – К.: Стилос, 2002. – 184 с.
268. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Стилос, 2002. – 396 с.
269. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.
270. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: Стилос, 2010. – 791 с.
271. Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина Гетьманщини. – К.: Стилос, 2009. – 432 с.
272. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – 412 с.
273. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. – 2000. – № 4-5. – С. 374–449.
274. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – Київ: Критика, 2006 р. – 471 с.
275. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 708 с.
276. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ-Львів: «Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, РВФ ОЛІР, 1996. – 287 с.
277. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. – К.: Типолитография Товарищества И.Н. Кушнерева, 1906. – 186 с.
278. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. – Київ, Черкаси: Інститут Археології НАН України, 2016. – 290 с.
279. Леп'явко С., Каппелер А., Плохій С., Вульф Л., Кравченко В. Поверх кордону: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. – №18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – № 2-11. – С. 47–78.

280. Литвинова Л. Антропологічний склад населення центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 84-93.
281. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648 рр). – К.: Дух і літера, 2016. – 616 с.
282. Лысенко С. К вопросу о локализации коммуникаций эпохи поздней бронзы в Правобережной лесостепи // Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. Секція «Археологія». – Луганськ.: В-во СНУ ім. В. Даля. – 2002. – С. 104–111.
283. Любавский М. Очерк истории литовко-русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва: Московская духовная печатня, 1915. – 414 с.
284. Любая А. Институт закладников в дипломатических отношениях Великого княжества Литовского и Крымского ханства в конце XV – первой трети XVI вв. // Средневековые тюрко-татарские государства. – Вып. I. – Казань: Изд-во Ихлас, 2011.– С. 56–75.
285. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 960 с.
286. Маркевич Н. История Малороссии. – М.: Издание О. Хрусталева, 1842. – Т. 2. – 693 с.
287. Маслов М. Один из русских пленников в Крыму св. Варсофоний, епископ Тверской, просветитель Казанского края // ИТУАК. – 1913. – Вып. 49. – С. 164–177.
288. Мейер С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. – М.: Наука, 1991. – 261 с.
289. Мицик Ю. Абаза-паша та його невдалий похід на Кам'янець-Подільський у 1633 р. // Проблеми історії Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 5–19.

290. Мицик Ю. Битва під Монтвами (1666 р.) в описі польської «віршованої хроніки» // Магістеріум. Історичні студії. – К.: НУ Києво-Могилянська академія. – Вип. 28. – С. 78–90.
291. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2004. – 84 с.
292. Мицик Ю. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9-10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 327–360.
293. Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССXL. – Львів, 2000. – С. 473–502.
294. Мицик Ю. Із джерел до історії Кримського ханства XVII ст. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 10. – С. 3–16.
295. Мицик Ю. Корецькі // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – 568 с.
296. Мицик Ю. Матеріали до історії кримського дипломатарію // «Наш Крим». – Вип. 2: Збірник статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України». – К., 2016. – С. 202–210.
297. Мицик Ю. Огляд документації «татарського відділу» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // «Наш Крим». – К., 2015. – Вип. 1. – 84–91.
298. Мицик Ю. Повстання невільників-веслярів на турецьких галерах у XVII ст. // Україна і Польща у період феодалізму. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1991 р. – С. 3–9.
299. Мицик Ю. Халецькі – провідний шляхетський рід Речицького краю // Семья міжнародныя даунарускія читанні. – Гомель, 2010. – С. 280–302.
300. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 392 с.

301. Мицик Ю., Цибульський В. Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Документи і матеріали. – Рівне: Перспектива, 1999. – 120 с.
302. Мільчев В. Запорозці поза межами Запорозьких вольностей // Історія українського козацтва, нариси у 2-х т. – Т. 1. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 618–630.
303. Мільчев В. Запорозькі осередки в турецьких володіннях у перше десятиріччя по ліквідації Січі // Козацька спадщина: Альманах інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: Пороги, 2008. – Вип. 4. – С. 92–102.
304. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. – Запоріжжя: Тандем-У, 2009. – 108 с.
305. Мурзакевич Н. Пребывание Иезуитов в Крыму // ЗИООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 466–467.
306. Мустакимов И., Сень Д. Азов и донские казаки по османским документам 1560-1570-х гг. // Вестник Танаиса. – 2012. – Вып. 3. – с. 172-189.
307. Мухин Н. Киево-Братский монастырь. – К.: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1893. – 407 с.
308. Мухлинский А. О происхождении и состоянии литовских татар. – Санкт-Петербург, 1857. – 70 с.
309. Нагельський М. Битва під Берестечком (28-30 червня 1651 р) // Берестечко 1651 в історії Польщі і України. – Луцьк-Прушків: Генеральне консульство Польської Речі Посполитої в Луцьку. – 2013. – С. 7–33.
310. Наш Крим: неросійські історії українського півострова / Упоряд. та вступ С. Громенко. – К.: К.І.С., 2016. – 315 с.
311. Непомнящий А.А. Професор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения. – К.: Стилос, 2012. – 464 с.
312. Нові підходи до історіописання / Ред. П. Берк. – К.: Ніка-Центр, 2013. – Вип. 5: «Ідеї та історія». – 368 с.
313. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. – 448 с.

314. Носов А. Кримські татари. Антропологічні нариси // Східний світ (Червоний схід). – 1930. – №. 10-11. – С. 301–315.
315. Огнева О. Сакральне мистецтво у традиції північного буддизму на теренах України // Східний світ. – 2008. – № 1. – С. 120–133.
316. Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 170–256.
317. Олійник О. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 256 с.
318. Орешкова С. Османская империя в первой половине XVII в.: социально-экономическое положение, внутренняя и внешняя политика. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.1. – М., 1998. – С. 6–28.
319. Остапчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник. – Вип. I. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 94–112.
320. Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Марра Мунді: Збірник праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-тиліття. – Нью Йорк; Київ; Львів: в-во М.П. Коць, 1996 р. – С. 341–426.
321. Пархоменко В. До питання про козацько-татарські взаємини XVI–XVII в.в. // Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 359–360.
322. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 170–187.
323. Пилипенко С. Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40-70 роки XVIII ст. // Український історичний журнал. – К., 1996. – № 6. – С. 91–101.
324. Пилипчук Я. Гедиминовичи и Джучиды в 1380–1480 гг. (украинский и молдавский аспекты) // Крымское историческое обозрение. – Вип. 1 (3). – Бахчисарай-Казань, 2015. – С. 58–90.

325. Пилипчук Я. Новая татарская политика Великого княжества Литовского. Сигизмунд I и татары, 1506-1516 гг. // Крымское историческое обозрение. – Бахчисарай-Казань, 2014. – Вып. 2. – С. 98–124.
326. Пилипчук Я. Отношения Великого княжества Литовского и Казанским ханством (1506–1522). // Золотоордынское обозрение. – 2014. – №3 (5). – С. 80–102.
327. Пилипчук Я. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (конец XIV в. – середина XV в.) // Научный Татарстан. – №2. – Казань, 2013. – С. 33–55.
328. Пилипчук Я. Татары и Киевская земля (1362-1471) // Крымское историческое обозрение. – Бахчисарай-Казань, 2015. – Вып. 1 (3). – С. 91–119.
329. Пилипчук Я. Татары в Великом княжестве Литовском (православные и мусульмане): адаптация и ассимиляция // Средневековые тюрко-татарские государства. – Вып. 6. – Казань, 2014. – С. 101–110.
330. Писана керниця. Топонімічні легенди та перекази українців карпат. Зібрав і впорядкував В. Сокіл. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1994. – 208 с.
331. Пірко В.О. Торгові зв'язки Півдня України в XVI – XVIII ст. // Україна в минулому. – Вип. 6. – Київ-Львів, 1994. – С. 35–54.
332. Плевако І. Роль української зброї у Любаро-Чуднівській кампанії 1660 р. // Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник. – Острого: в-во НУ «Острозька академія», 2014 р. – С.155–172.
333. Плетнёва С. Древности чёрных клобуков // Свод археологических источников. – М.: Наука, 1973. – 96 с.
334. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 307–320.
335. Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини (1648-1948). – Мюнхен, Заграва, 1948. – С. 143–164.

336. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. II. – С. 177–192.
337. Прицак О. Що таке історія України? // Український історичний журнал. – К., 2015. – №.1. – С. 177–210.
338. Рибачок О. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у I третині XVII ст. // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2008. – Вип. 13. – С. 243–257.
339. Ричка М. Горішній П. Неопублікована стаття І. Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка. – 1993. – Вип. 2. – С. 280–302.
340. Рудий В. Іван Виговський – політик, дипломат, полководець // Військово-науковий вісник. – 2009. – Вип. 11. – С. 177–197.
341. Рудич Т. Населення Середнього Подніпров'я I-II тисячоліття за матеріалами антропології. – К.: Інститут археології НАН України, 2014. – 298 с.
342. Русина О. До питання про київських князів татарської доби // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 194–203.
343. Русина О. Студії з історії Київської землі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 346 с.
344. Русина О. Яголдай, Яголдаевичи, Яголдаева «тьма». // Славяне и их соседи. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – М.: Наука, 2001. – С. 144–153.
345. Савченко О. «Реєстр 1844–1845 років» як джерело з історії волинських і подільських татар» // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 294–299.
346. Савченко О. Адаптація полонених, як форма соціальних взаємин на Степовому Кордоні Східної Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (25 травня 2015 р. у м. Кам'янець-Подільський). – Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – Ч. 1. – С. 41–44.

347. Савченко О. До проблеми «іновірців» та полонених у Кримському ханстві у XVI – XVII ст. // Наш Крим. – К., 2015. – Вип. I. – С. 74–83.
348. Савченко О. Зв'язки Кримського ханства і українських земель у XVIII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 131–136.
349. Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – К., 2016. – № 1(58). – С. 89–99.
350. Савченко О. Особливості торгівельних відносин Гетьманщини і Кримського ханства у другій половині XVII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2014. – Вип. 12. – С. 60–66.
351. Савченко О. Польські та литовські татари на південно-руських землях Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV–XVII ст. // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków. – Częstochowa, 2015. – Т. II. – S. 29–37.
352. Савченко О. Правові засади конфесійної політики Гіреїв у Кримському ханстві в XVII–XVIII ст. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2015. – С. 161–166.
353. Савченко О. Приватні татари на українських землях у складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2018. – Вип. 3. – С. 256–263.
354. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої в українській історії 2-ї половини XVII ст. // Наш Крим. – К., 2017. – Вип. III. – С. 106–115.
355. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої на українських землях і Польсько-Турецька війна 1672-1676 рр. До постановки проблеми // Аль-Калям. – №6. – Вінниця: Твори, 2017 р. – С. 13–27.
356. Савченко О. Татарське населення Галичини у XVI–XVIII століттях // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кропивницький, 2018. – Вип. 23. – С. 83–91.

357. Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. – 236 с.
358. Сапожников І. Запорожці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції» (1711-1734 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 240–244.
359. Сафаров А. Про татарів на Україні // Східний світ. – 1928. – № 3-4. – С. 208–212.
360. Свешніков І. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
361. Свешніков І. Розкопки місця Берестецької битви 1651 р. // Український історичний журнал. – 1992. – №12. – С. 140–151.
362. Сегеда С. Антропология. – К.: Либідь, 2001. – 335 с.
363. Секиринский С. А., Секиринский Д. С. Аграрный строй крымских татар в XVI–XVIII вв. // Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии. – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 140–149.
364. Сень Д. «Другие славяне»: ахреяне Приазовья и Кубани XVII в. – начала XVIII в. // Липоване. История и культура русских-старообрядцев. – Вып. 10. – Одесса, 2013. – С. 35–46.
365. Сень Д. Отношение донского казачества с Крымским ханством в начале XVIII в. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України проф. В. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 536–556.
366. Сень Д. Переселение кубанських казаков-некрасовцев в Османскую империю в XVIII в.: дискуссия, новые источники, перспективы изучения // Липоване. История и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2008. – Вып. 5. – С. 23–38.
367. Сень Д. Православие на территории Крымского ханства: Кубань в системе старообрядческих центров (конец XVII – XVIII вв.) // Конфессиональное пространство Северного Кавказа (конец XVIII в. – начало XXI в.) // Конфессиональное пространство Северного Кавказа: м-лы круглого стола (Краснодар, 17 мая 2010 г.). – Краснодар: Вика-Принт, 2010. – С. 115–136.

368. Сень Д. Религиозная жизнь казаков Крымского ханства и положение Кубани в системе старообрядческих центров (XVIII в.). // Липоване. История и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2010. – Вып. 7. – С. 3–22.
369. Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗИООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 591–595.
370. Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 304 с.
371. Сергійчук В., Сергійчук Б. На межі двох світів. Українсько-Турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 319 с.
372. Середа О. Осmano-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса: Астропринт, 2015. – 312 с.
373. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX-середина XVII ст.) – К.: Наукова думка, 1992. – 229 с.
374. Синяк І. Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому // Покликання. Збірник праць на пошану професора Юрія Мицика. – К, 2009. – С. 317–331.
375. Сікора Р. З історії польських крилатих гусарів. – К.: Дух і літера, 2012. – 96 с.
376. Січинський В. Крим. Історичні нариси. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1954. – 31 с.
377. Слабеєв І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1964. – 140 с.
378. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – 768 с.
379. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1995. – 502 с.
380. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К.: Темпора, 2011. – 631 с.

381. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.
382. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія «на межі світу». Міжнародні відносини та зовнішня політика української держави (XVII– 1750-ті рр.). – К.: АМЕННОТЕР, 2016. – 320 с.
383. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Білорусь 1569-1999. – К.: Дух і літера, 2014. – 464 с.
384. Сокирко О. Гетьманські «німці»: війська іноземного автораменту другої половини XVII - початку XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2011. – Вип. 11. – С. 246–268.
385. Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII другої половини XVIII ст. – К.: Темпора, 2018 р. – 184 с.
386. Станіславський В. Військо Запорозьке у воєнному протистоянні й мирних переговорах з Кримським ханством у світлі нових даних з документів Івана Мазепи 1691-1694 рр. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 185–208.
387. Станіславський В. До історії взаємодії Війська Запорозького з Буджацькою Ордою 1699 – 1701 // Надчорномор'я у IX ст. д. н.е. - на початку XIX ст. Студії з історії та археології. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 157–162.
388. Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорізького у протистояння з Швецією у недрукованих листах Івана Мазепи за 1699-1701 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 7. – С. 261–281.
389. Станіславський В. Кримське посольство до Стамбула 1706 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – С. 136–151.
390. Станкевіч Я. Белорускія мусульмане і беларуская література арабським пісьмом. – Вільня: Друкарня Я. Левіна, 1933. – 34 с.

391. Степанков В. «Світло» і «тіні» українсько-кримських політичних відносин в роки Національної революції XVII ст. (1648-1676 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2016. – Вип. 5. – С. 103–112.

392. Степанков В. «Щоденник канцелярський» литовського польного гетьмана Януша Радзивілла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі і Південно-Східній Волині (середина 1649- березень 1651 рр.) // *Ukraina Lithuanica*. – 2017. – Т.4. – С. 248–258.

393. Степанков В. Бучацький договір 1672 р.: передумови, перемовини, укладення та наслідки для Правобережної Гетьманщини // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 6. – С. 221–238.

394. Степанков В., Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми // Проблема дидактики історії. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 6. – С. 37–73.

395. Стороженко І. Військові аспекти битви під Берестечком 28-30 червня 1651 р. та їх наслідки // Берестечко 1651 в історії Польщі і України. – Луцьк-Прушкув: в-во Генеральне консульство Польської Речі Посполитої в Луцьку. – 2013. – С. 34–53.

396. Студії з Криму. I-IX. / Редактор А. Кримський. – К., 1930. – 214 с.

397. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. – К.: Кліо, 2015. – 424 с.

398. Таїрова-Яковлева Т. Гетьманщина в другій пол. 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

399. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – 403 с.

400. Таїрова-Яковлева Т. Кримсько-Турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 2. – С. 14–24.

401. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. – К. Кліо, 2017. – 184 с.
402. Таїрова-Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К.: Основи, 2003. – 644 с.
403. Тарасов Б. Россия крепостная. История народного рабства. – М.: Вече, 2011. – 320 с.
404. Татаринев П. Очерки Таврической губернии в историко-географическом отношении. – Симферополь: С. Синани, 1894. – 96 с.
405. Тепкеев В. «От него, крымского хана, правды и постоянства нет»: набеги калмыцких отрядов на Крым во время русско-польской войны 1654-1667 гг. // Новый исторический вестник. – 2013. – № 38. – С. 9–28.
406. Тимів І. Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. // Сіверянський літопис – 2016. – №1. – С. 29–42.
407. Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква: Пшонківський О.В, 2010. – 160 с.
408. Тойнби А. Постыжение истории. – М.: Айрис-Пресс, 2010. – 640 с.
409. Трепавлов В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2002. – 752 с.
410. Трепавлов В. Предки «Мамая-царя». Киятские беки в «Подлинной родослове Глинских князей» // Тюркологический сборник. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 319-352.
411. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI століть. – Луцьк, 2003. – 112 с.
412. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – Київ: «Києво-Могилянська академія», 2016. – 606 с.
413. Туранли Ф. Стосунки України з Кримським ханством, Високою Портою та Річчю Посполитою // Гілея. Науковий вісник. – Київ, 2012. – Вип. 61. – С. 22-30.

414. Туранли Ф. Стосунки української козацької держави з Кримським ханством і Портою за османо-турецькими літописами // Східний світ. – 2014. – №2. – С. 82-90.
415. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. – К.: Простір, 2012. – 1370 с.
416. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Частина I: 1654 р. – Львів, 1996 р. – 262 с.
417. Федорук Я. Невідома стаття І. Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648-1657 років // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 101-110.
418. Федорук Я. Посольства Кримського хана Мегмед-Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 224–241.
419. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 - початок 1655 років) // Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Вип. 2. – 2011. – С. 83-100.
420. Федотова О. Архів Миколи Ернста в збірці Національного музею історії України // Національні музей історії України. Тематичний збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 2011. – С. 322–331.
421. Флоря Б. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Москва, 1995. – Вып. 1. – С. 52–53.
422. Флоря Б. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владіслава IV // Україна: культурна спадщина. – 1992. – Вип. 1. – С. 79–104.
423. Хазанов А. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе // Кочевая альтернатива социальной эволюции. Сборник научных статей. – Москва: Центр цивилизационных и региональных исследований РАН, 2002. – Т.6: Цивилизационное измерение. – С. 26–42.

424. Халимоненко Г. Інститут козацтва тюркського й українського // Східний світ. – 1993 р. – №.1. – С. 108–115.
425. Хартахай Ф. Историческая судьба Крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – № 6. – С. 182–236.
426. Хартахай Ф. Христианство в Крыму. Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1867. – 66 с.
427. Хоменко В. Татарські наїзди на Волинь і Поділля 1617–1620 рр. // Польські студії: VI конкурс ім. Єжи Гедройця. – Київ, 2013. – №6. – С. 7–23
428. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. – К.: Критика, 2007. – 292 с.
429. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське полісся. – Вінніпег, 1986. – Т. 2. – 579 с.
430. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал, 2002. – №1. – С. 53–67.
431. Черкас Б. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського у XV–XVI ст. // Надчорномор'я: студії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 1. – С. 144–148.
432. Черкас Б. Степовий щит Лити. Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.). – К.: Темпора, 2011. – 144 с.
433. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
434. Чорний О. Історична географія Правобережної України середини XIV століття в контексті битви на Синіх водах // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 20: Синьоводська битва 1362 р. в контексті історії Східної Європи. – Кіровоград, 2014. – С. 49–61.
435. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. – К.: Критика, 2015. – 376 с.

436. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі. – К.: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.
437. Чухліб Т. "А буде Черкаська земля Нам Великій Аділ-Гіреєвій Царській Величності учиниться в підданство...": спроби протекції Криму над Україною (1660 - поч. 1680-х рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип. 5. – С. 112–126.
438. Чухліб Т. «...Татар немає чого боятися, бо татари нам не вороги»: особливості відносин українського Гетьманату з Кримським ханством // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 165–223.
439. Чухліб Т. «Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мехмедом IV Авжи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – С. 93–135.
440. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713 рр.). – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – 288 с.
441. Чухліб Т. Козаки і Монархи: міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2009. – 616 с.
442. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-Кримські союзи 1500-1700-х років. – К.: Києво-Могилянська академія, 2017. – 274 с.
443. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996 р. – 90 с.
444. Чухліб Т. Україна у переговорах Стамбула з Варшавою і Москвою за посередництва господаря молдавського князівства (1676-1681 рр.) // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2014. – Вип. 9. – С. 3–12.
445. Чухліб Т. Чорноморська політика гетьмана Богдана Хмельницького: історичні реалії, історіографічна дискусія та геополітичні

перспективи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18. На пошану проф. В. Степанкова. – С. 24–34.

446. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. Одяг, спорядження, зброя та клейноди. – К.: Темпора, 2010. – 146 с.

447. Шахотько Л., Куделка Д. Этноязыковой состав населения Беларуси // Вопросы статистики. – 2002. – № 11. – С. 30–37.

448. Щербак В. Джерела формування українського козацтва // Український історичний журнал. – 1994. – Вип. 2-3. – С. 75–83.

449. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 295 с.

450. Юрченко О. Турецькі фаянсові люльки з Переяслав-Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 373–375.

451. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 557 с.

452. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. – Т.1. – 319 с.

453. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2. – 457 с.

454. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2005. – 470 с.

455. Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – 263 с.

456. Якубович М. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива // Наукові записки. Серія історичні науки. – Острог: НУ Острозька академія, 2010. – Вип. 2. – С. 186–196.

457. Якубович М. Філософська думка Кримського ханства. – К.: Комора, 2016. – 448 с.
458. Якубович М., Кралюк П., Щепанський В. Татари Волині: історія, культура, контакти. – Вінниця: Твори, 2018. – 206 с.
459. Ящуржинский Х. Южно-русские пленники в Крыму // ИТУАК. – Вып. 47. – С. 158-166.
460. Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1952. – S. 46–49.
461. Bohdanowicz L., Chasbiewicz S. Tyshkiewicz J. Tatarzy muzułmanie w Polsce. – Gdansk: Rocznik tatarów polskich, 1997. – 106 s.
462. Borawski P. Tatarskie pochodzenie ułanów // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991. – T. XX. – S. 51–59.
463. Borawski P. Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1992. – № 83/1. – S. 65–81.
464. Borawski P. Ziemska służba Tatarów Wielkiego księstwa Litewskiego w XV–XVII wieku. – Zabrze, Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2015. – 431 s.
465. Borawski P., Dubinski A. Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje. – Warszawa, 1986. – 272 s.
466. Borawski P., W. Sienkiewicz, T. Wasilewski. Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumariusz i wypisy // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991. – T. XX. – S. 59–135.
467. Borawski P. Z dziejow kolonizacji tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim i w Polsce (XIV-XVII w.) // Przegląd orientalistyczny. – Warszawa, 1977. – T. 4 (104). – S. 291–304.
468. Czacki T. O tatarzach // Pomniki historii i literatury polskiej. – Kraków, 1835. – T. II. – S. 87–108.
469. Drozd A. Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim // Rocznik Tatarów Polskich. – Gdańsk, 1994. – T. 2. – S. 218–230.

470. Drozd A., Dziekan M., Majda T. Mieczety i cmentarze tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa: Res Publika multientnica, 1999. – T.II. – 100 s.
471. Drozd A., Dziekan M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa: Res Publika multientnica, 2000. – T.III. – 84 s.
472. Dumin S. Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gdańsk: Związek Tatarów Polskich, 1999. – 140 s.
473. Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – 538 s.
474. Dzieła Tadeusza Czackiego. Zebrane i wydane przez Hr. Edwarda Raącyńskiego. – Poznań: Drukarnia J. Łukaszewicza, 1845 r. – T.III. – 542 s.
475. Fisher A. Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – 259 p.
476. Fisher A. Muscovy and the Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies. – 1972. – № 6. – P. 575–594
477. Górski K. Historyja jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – 363 s.
478. Grzygajtis K. Osadnictwo Tatarów gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim XIV–XVIII w. // Rocznik tatarów Polskich. Gdańsk, 2003. – T. VIII. – S. 25–26.
479. Grzygajtis K. Sytuacja prawna Tatarów gospodarskich na Litwie a zakres ich praw do ziemi (XV–XVII w.). Zarys zagandienia // Zeczyty naukowe Instytutu Administracji Akademii Jana Długosza. – Częstochowie, 2006. – № 4. – S. 21–44.
480. Gutowski J. Broń i uzbrojenie Tatarów. Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa: Res Publika multientnica, 1997. – T. I. – 70 s.
481. Halenko A. Towards the characters of Ottoman policy in the Northern Black sea region after the treaty of Belgrade (1739) // Nuova serie. The Ottoman Empire in the eighteen century. – 1999. – №1. – P. 101–112.

482. Inalcik H. *Servile Labor in the Ottoman Empire // Studies in Ottoman Social and Economic History*. – London: Variorum Reprints, 1985. – P. 25–52.
483. Inalcik H. *The Khan and the Tribal Aristocraey: The Crimean Khanate under Sahib Giray I // Studies in Ottoman Social and Economic History*, 1985. – Vol. 3. – P. 445–466.
484. *Inter ambo Maria. Контакты между Скандинавией и Крымом в Римское время. Сборник материалов конференции (21-25 октября 2010 г.)*. – Симферополь, 2010. – 160 с.
485. Jakubowycz M. *Ostrogscy tatarzy // Przegląd tatarski*. – 2018. - №3. – S. 17–18.
486. Jasiewicz Z. *Tatarzy Polscy. Grupa etniczna czy etnograficzna? // LUD*. – Pomzń, 1980. – T. 64. – S. 145–158.
487. Kamocki J. *Tatarzy polscy, jako grupa etnograficzna // Rocznik Ratarów Polskich*. – 1993. – T.I. – S. 43–47.
488. Kizilov M. *Slave trade in the early modern Crimea from the perspective of Christian, muslim, and jewish sources // Jornal of Early modern history*. – 2007. – Vol. 11. – S. 1–31.
489. Kochowski W. *Historya panowania Jana Kazimierza*. – Poznań: N. Kamiński, 1859. – T. 1. – 387 s.
490. Kołodziejczyk A. *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII–XX wieku*. – Siedlce: Instytut historii WSRP, 1997. – 218 s.
491. Kołodziejczyk D. *Between universalistic claims and reality: Ottoman frontiers in the early modern period // The Ottoman world*. – London, New York, 2012. – S. 205–219.
492. Kołodziejczyk D. *Ejalet Kamieniecki*. – Warszawa: Polczek, 1994. – 264 s.
493. Kołodziejczyk D. *Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: The northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries // Oriente Moderno*. – 2006. – № 1. – S. 149–159.

494. Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th-18th century). – Leiden, Boston, Brill, 2011. – 1049 p.
495. Kołodziejczyk D. Tibet in the Crimea? Polish embassy to the Kalmyks of 1653 and a project of an anti-muslim alliance // *Acta Poloniae Historica*. – 2016. – №114. – S. 231–253.
496. Konopacki A. Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. – 255 s.
497. Konopacki I. Tatarzy na Białorusi // *Rocznik Tatarów Polskich*. – 1997. – T. IV. – S. 187–196.
498. Kryczyński L. Historia meczetu w Wilnie. Proba monografii. – Warszawa, 1937. – 33 s.
499. Kryczyński S. Bej barski. Szkice z dziejów Tatarów polskich w XVII w. // *Rocznik tatarski*. – Zamość, 1935. – T. II. – S. 229–301.
500. Kryczyński S. Przywilej króla Michała dla Tatarów wołyńskich z r. 1669 // *Rocznik Tatarski*. – Zamoszcz, 1935. – T. II. – S. 425–428.
501. Kryczyński S. Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // *Rocznik tatarski*. – Warszawa, 1938. – T. III. – 318 s.
502. Łapicz C. Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1986. – 236 s.
503. Łapicz C. Try redakcje językowe muzulmańskiej legendy w piśmiennictwie Tatarów litewsko-polskim // *Acta Baltico-Slavica*. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – T. XX. – S. 155–168.
504. Łapicz C. Zawartość treściowa kitabu Tatarów litewsko-polskich // *Acta Baltico-Slavica*. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – T. XX. – S. 169–192.
505. Mierzwiński H. Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sibieskiego // *Podliaski kwartalnik kulturalny*. – Biała Podlaska, 1997. – № 2. – S. 40-49.

506. Muchlinski A. Zdanie sprawy o litewskich tatarzach litewskich // *Teka Wilenska*. – Wilni, 1858. – № 4. – S. 241.
507. Nagielski M. Sieniawski Mikołaj h. Leliwa // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996. – T. XXXVII/1. – S. 130–135.
508. Nagielski M. Sytuacja jeńców w początkowym okresie powstania Bohdana Chmielnickiego w latach 1648-1652 // *Przegląd Historyczny*. – 2014. – T. 105. – S. 565–584.
509. Natoński B. Nohaj Kasper // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław, 1971. – T. XX. – S. 459–460.
510. Noel M. Kosovo: A short history. – New York, 2002. – 492 p.
511. Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out Ottoman orbit, 1648-1681 // *The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteen and seventeenth centuries*. – 2013. – Vol. 53. – S. 123–152.
512. Ostapchuk V. The human landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raids // *Oriente Moderno*. – 2001. – № 1. – P. 23–95.
513. Ostapchuk V. The publication of documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarai: New sources for the History of the Black Sea Basin // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1982. – Vol. 6. – P. 500–528.
514. Ostapchuk V., Bilaeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and archeological Project // *The Frontiers of the Ottoman world*. – New York, 2009. – P. 137–170.
515. Podchorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII wieku. – Warszawa, 1987. – 358 s.
516. Rolle I. Kamieniec Podolski pod władzą turecką w latach 1672-1699 (Упор. Захар'єв В., Нагнибіда Р.) // *Хмельницькі краєзнавчі студії*. – Хмельницький, 2015. – Вип. 2. – С. 86–119.
517. Rychlikowa I. Tatarzy litewscy 1764–1831 części szlchetnego stanu? // *Kwartalnik historyczny*. – 1990. – T. 97. – S. 80–91.

518. Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim księstwie Litewskim. – Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1984 r. – 133 s.
519. Tyszkiewicz J. Międzyojenne badania nad dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII stuleciu // Przegląd historyczny. – 1985. – № 76/2. – S. 305–320.
520. Tyszkiewicz J. Olgierd, Leon i Stanisław Kryczyńscy, działacze kulturalni i badacze przeszłości Tatarów // Rocznik Tatarów Polskich. – 1993. – T.I. – S. 5–14.
521. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studija z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. – 344 s.
522. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – 382 s.
523. Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.
524. Zacharkevich S. Роля ісламу у культурнай адаптацыі татар на беларускіх землях у XVI-XVIII ст. // Studia z dziejów noworzecznych (XVI–XVIII w.). – Poznań, 2012. – S. 121–128.
525. Zakrzewski A. Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim – aspekty wyznaniowe. // Acta Baltico-Slavica. – 1991. – T. XX – Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk. – S. 137–154.
526. Zakrzewski A. Kultura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII wieku: Próba nowego ujęcia // Studja z dziejów Europy Środkowowschodniej, ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi. – Warszawa: DIG. – 2002. – S. 159–187.
527. Zakrzewski A. O asymilacji Tatarów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. // Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 75–96.
528. Żdan M. Kilka słów o śladach Tatarszczyzny na terytorjum wojewódstwa Lwowskiego // Rocznik tatarski. – Zamość, 1935. – T. II. – S. 396–400.

Інтернет ресурси

529. Канапацки И. Белорусские татары: историческая судьба народа и культуры // Индекс посилання: kumukia.ru/article-9186.html

530. Мороз В. Мусульманські оселі Галичини. Індекс посилання: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/60889/

531. Скаврон Б. Татарські сліди в Галичині // Електронна газета «Галичина». – Березень 2017 р. Індекс посилання: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini/>

Дисертації та автореферати дисертацій

532. Алфьоров О. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI - кінця XVIII ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. Іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». – К., 2012. – 19 с.

533. Андреева С. Взаємини Запоріжжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». – Запоріжжя, 2006. – 20 с.

534. Гаврилюк І. Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». – К., 2015. – 290 с.

535. Канапацкая З. Татары Беларуси их культура (XIV-XVII века): автореф. дисертации на соискание учёной степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история. – Минск: БГПУ им. М. Танка, 2005. – 23 с.

536. Савчук Н. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – поч. 1663 рр.) // автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 01.00.01. – «Історія України». – К.: «Інститут історії України НАН України», 2001. – 20 с.

537. Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XIX в.): автореф. дисертации на соиск. учёной степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02. Отечественная история. – Ростов-на-Дону, 2009. – 54 с.

538. Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства в кінці XVII – на початку XVIII ст.: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 234 с.

539. Харитонова О. Скло козацьких пам'яток України XVII-XVIII ст.: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Дніпропетровськ, 2010. – 19 с.

540. Чухліб Т. Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667-1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». – Київ, 2008. – 26 с.

ДОДАКТИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз

1. Савченко О. Особливості торгівельних відносин Гетьманщини і Кримського ханства у другій половині XVII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2014. – Вип. 12. – С. 60–66.

2. Савченко О. Зв'язки Кримського ханства і українських земель у XVIII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 131–136.

3. Савченко О. Правові засади конфесійної політики Гіреїв у Кримському ханстві в XVII–XVIII ст. // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2015. – С. 161–166.

4. Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – К., 2016. – № 1(58). – С. 89–99.

5. Савченко О. Татарське населення Галичини у XVI–XVIII століттях // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ імені В. Винниченка, 2018. – Вип. 23. – С. 83–91.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Савченко О. Місце українських земель у глобальній економічній системі в добу пізнього середньовіччя // Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. – Житомир, 2013. – С. 71–79.

7. Савченко О. Литовські татари на землях Південної Русі у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV–XVII ст. // Матеріали VII Волинської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені І. Франка). – Житомир, 2014. – С. 88–91.

8. Савченко О. До проблеми «іновірців» та полонених у Кримському ханстві у XVI – XVII ст. // Наш Крим. – К., 2015. – Вип. I. – С. 74–83.
9. Савченко О. Польські та литовські татари на південно-руських землях Великого князівства Литовського та Корони Польської в XIV-XVII ст. // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków. – Częstochowa, 2015. – Т. II. – S. 29–37.
10. Савченко О. Адаптація полонених, як форма соціальних взаємин на Степовому Кордоні Східної Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (25 травня 2015 р. у м. Кам'янець-Подільський). – Кам'янець-Подільський, Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – Ч. 1. – С. 41–44.
11. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої в українській історії 2-ї половини XVII ст. // Наш Крим. – К., 2017. – Вип. III. – С. 106–115.
12. Савченко О. Служиві татари Речі Посполитої на українських землях і Польсько-Турецька війна 1672-1676 рр. До постановки проблеми // Аль-Калям. – №6. – Вінниця: Твори, 2017 р. – С. 13–27.
13. Савченко О. «Реєстр 1844-1845 років» як джерело з історії волинських і подільських татар // Науковий збірник НМІУ. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 294-299.
14. Савченко О. Західні татари на землях Галичини. До питання про атрибуцію татарського рушника з с. Юнашків, на Івано-Франківщині // Аль-Калям. – №7. – Вінниця: Твори, 2018 р. – С. 63–76.
15. Савченко О. Приватні татари на українських землях у складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2018. – Вип. 3. – С. 256–263.

Додаток Б

Подольская и Волынская губерния. Списки и переписка с волынским и подольским губернатором о татарах, проживающих в Подольской и Волынской губернии и пользующихся правами дворянства. 13 ноября 1844 – 19 ноября 1845 г. [1, арк. 1-22]

Подольская и Волынская губерния. Списки и переписка с волынским и подольским губернатором о татарах, проживающих в Подольской и Волынской губернии и пользующихся правами дворянства. 13 ноября 1844 – 19 ноября 1845 г.

**Господину Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому
Генерал Губернатору**

На предписание Вашего Высокопревосходительства от 13 февраля № 2183, относительно представления сведений о проживающих в Волынской губернии татарахъ, пользующихся дворянствомъ, имею честь почтительнейше донести, что сведения эти еще не доставлены некоторыми поместьями, о чемъ имъ сделано допись... генерал-майор Каменский.

На предписании Вашего высокопревосходительства, от 13 февраля сего года № 2183, имею честь почтительнейше донести, что изъ доставленных мне городскими и земскими полициями донесений о татарахъ, пользующимся дворянским званиемъ, оказалось что в Старокостантинове проживаетъ изъ Татаръ дворянка **Юлія Хуромовичева**, и при ней трехъ сыновей Давидъ 24 хъ, Леонтий 17 ти, и Иванъ 11 лет, изъ коихъ Давидъ по определению губернского правления, состоитъ писцомъ в Старокостантиновскомъ уездномъ суде и в Новоградволынскомъ жительствоетъ **Яковъ Стефаовъ сынъ Лебедзь**. Причемъ имею честь доложить Вашему Высокопревосходительству, что кроме сихъ лицъ никого изъ татаръ пользующихся дворянствомъ во вверенной мне губернии неимеетъся.

Ген. Майор Каменский

Г. Подольскому губернатору

27 апреля 1845

Усматривая изъ представления Вашего прева (з *титлом*)... что в Брацлавскомъ уезде находятся татары пользующиися дворянскимъ званиемъ, а именно: **Мустафа Богдановичъ, Иванъ Кѣнскій, Самуиль Ловчицкий, Савей Смутьский, Авій Томковичъ, Степанъ Юзефовичъ** с ихъ сімействами и имея ввиду указ правительственного Сената отъ 13 ноября 1844 № 20812, о нераспространении на подобныхъ татаръ срока назначенного... мнениемъ государственного совета высочайшимъ указомъ 5 ноября 1841 дня... о представлении доказательствъ на дворянство... покорнейше прошу за ихъ чтобы означене татары небыли понуждаемые к записанию... про непредставленъ документові на дворянства.

№ 6336

Г. Волынскому губернатору

Писаное тамъже жительствоющей в Старокостантинове **Юлии Хуромовичевой** и... г. Новоградволынскъ Якова Лебедзя в правительствующий Сенат.

По сведеньямъ от начальниковъ губерньскаго комитета... оказалось, что в Подольской и Волынской губернии находятся на жительстве в первой 22 а в последней 4 дома татаръ, пользующихся дворянскимъ званиемъ.... на основании указа правительсвеного Сената отъ 13 ноября 1844 г. а нерозпространившийся на означених татар срока назначенного... западних губерній на представление доказательствъ на дворянство...

Г-ну Киевскому Военному, Волынскому и Подольскому г-л губернатору
Выполняя предписания Вашего Высокопревосходительства отъ 24 минувшего апреля № 6336 имею честь донести... **Старокостантиновскому** полицмейстеру и **Новоградволынсокму** городскому, не понуждать татаръ: **Хорумовичеву с емейством Якова Лебедзя** к запису в подданое состояние.

Г-ну Киевскому Военному, Волынскому и Подольскому г-л губернатору.

Губернское правление слушали предложенъе г. начальника губернии отъ 9 мая сего года (1845 – авт.) при коемъ препроваждалъ предписаньемъ Вашего Высокопревосходительства отъ 27 апреля № 6335 о проживающихъ в Брацлавскомъ уезде в селенъе Коваліовка 42 душихъ татаръ, предлагаетъ на аснваньи 184 статьи... надлежащее распоряжение Ваше Высокопревосходительства... что въ Брацлавскомъ уезде находятся татары пользующиеся дворянскимъ званьемъ, а именно: Мустафа Богдановичъ, Иван Кѣнскій, Самуиль Ливчицкій, Савий Смульский, Алий Тамкевичъ, Степанъ Юзефовичъ, евихъ семействами имѣм ввиду... требовили чтобы означенные татары небыли... к записке... по непредставленъе документов на дворянство из переписки видно, что в Брацлавского уезда в с. Ковалевка жительствоеть и пользуется дворянствомъ 22 души татаръ. Определили: Брацлавскому земскому суду предписать пользующихся дворянствомъ татаръ непонуждать ко записке въ подданное состояние, такъ какъ назначенный мнешемъ Государственного совета... 1838 года срока на представление документовъ, ... указа отъ 13 ноября 1844 года за № 20812 къ нимъ не относится, о чем для сведения и в случай надобности руководства дамъ знать гродскимъ ии земскимъ полициямъ и донести Вашему Высокопревосходительству.

Генераль Майоръ Радищевъ (*Афанасий Александрович – авт.*).

Господину Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому генерал губернатору

В дополнении къ представлению моему отъ 12 апреля сего года № 14566 имею честь почтительнейше представить присемъ Вашему Высокопревосходительству копию съ доставленныхъ мне Острогскомъ Земскомъ судемъ двухъ списковъ о дворянахъ изъ татаръ, проживающихъ в Острогскомъ уезде.

Генерал майор Каменский.

Списокъ жительствоющихъ в Волынской губернии **Острогского уезда** 2-го стана в **селеніи Тудоровъ** татарамъ, пользующимся дворянскимъ званьемъ.

Жиельствующие на помещечьей земле:

1. Отъставной из татарскаго уланскаго полка товарищъ **Абраамъ Александровичъ Лебедзь**. Имеетъ паспортъ объ отставке изъ татарскаго уланскаго полка отъ 24-го июля 1815 года за № 319.

Записанъ в родословную книгу дворянъ Виленской губернии по опредѣлениямъ Виленскаго дворянскаго Депутатскаго собрания 20 сентября 1819 года и 3 августа 1835 года какъ удостоверяетъ свидетельство, выданое изъ упомянутаго собрания 16 марта 1844 года № 1297 где его, Лебедзя и подлинныя документы находятся.

Имеетъ сыновей: **Мустафа 21, Александра 18, Самуеля 12 и Салина 1 года**, изъ коихъ Мустафъ, Александръ и Салинъ находятся при отце, а Самуель Минской губернии в Новогрудской гимназии учеником, в родословныхъ... съ отцомъ записанъ, **Мустфаъ, Александръ**, тоже такъ удостоверяетъ отецъ внесень в родословную, но в свидетельстве 10 марта 1844 года по ошибкене помещень, Самуель де и Салинъ по неходотайству отца въ родословную не внесены.

2. Дворянинъ **Самуиль Александровичъ Лебедзь**. Вместе с братом в родословную внесень... Документы находятся в Виленскомъ депутатскомъ собраніи. Имеетъ сына **Абраама**, который по неходотайству отца в родословную не внесень.

3. **Самуель Мустафовъ Асановичъ**, сын умершаго отставнаго поручика. Имеетъ патентъ отца на чинъ поручика главнаго штаба Инспекторскаго департамента отъ 23-го февраля 1817 года за № 110 и грамоту 1 го мая 1824 года на пожалованый отцу орденъ св. Анны 4 степени 15 сентября 1813 года. Утверждаетъ, что внесень в родословную книгу Виленской губернии и

документы на дворянство находятся в Виленскомъ дворянскомъ собрании, но законныхъ удостоверений на это не имеетъ.

Детей не имеетъ.

4. **Сулиманъ Мустафовъ Лебедзь**, дворянинъ без чина. Записанъ в родословную книгу Виленской губернии по определению тамошнего депутатскаго собрания 1825 года августа 3 дня, а документы отосланы в герольдею 30 сентября 1837 г. за № 115.

Имеетъ сына **Якова**, который по неходотайству въ родословную книгу не внесенъ.

5. **Самуиль Беяла, сынъ Асановичъ** без чина помещичьий сынъ, владеющий въ с. **Ювковцах** по вотчинному праву частью земли. Записанъ в родословную книгу, какъ удостоверяеть словесно Виленской губернии, имеетъ свидетельство Острозскоаго Уезднаго Предводителя Дворянства 1 августа 1837 г. за № 539, а все документы в Виленскомъ Депутатскомъ сорании.

Детей не имеетъ

6. **Муставъ Шагановъ Богдановичъ**, дворянинъ безъ чина. Записанъ в родословную книгу Дворянъ Виленской губернии, по определению 17 декабря 1819 года Слонимского уезда.

Детей не имеетъ.

Списокъ жительствовавшимъ Волынской губернии Острогскаго уезда 4го стана Ювковцахъ татарь, пользующимся Дворянскимъ званиемъ

Владеющие населенными крестьянами:

1. Не имеющий чина помещикъ изъ татарь **Леонтий Мустафиевичъ Янкевичъ** Волынской губернии Острогскаго уезда. Записанъ Волынской губернии в бю часть родословной книги 1803 года декабря 15 дня.

Имеет сына **Давида**, внесенного в родословную книгу 1835 года служившего при делах Волынского губернского правления, на что имеет атестат выданный 13 октября 1838 года.

2. Не имеющий чина **Мустафа или Степань Давидовъ Янкевичъ**, помещикъ изъ татаръ Волынской губернии Острогского уезда.

Записанъ Волынской губернии въ 6 часть родословной книги 1835 года.

Имеет **родныхъ братьевъ Леонтия и Юсифа** внесенныхъ въ родословную книгу того жъ 1835 года.

3. Неимеющий чина **Авелий Азмамбетовъ Ждановичъ**, помещикъ изъ татаръ той же губернии и уезда.

Записанъ Волынской губернии въ 6 часть родословной книги 1803 года декабря 16 дня.

Имеет **брата Мустафа или Степана**, внесенного в родословную того жъ 1803 года, у коего сынъ Самуиль по малолѣтству въ родословную книгу не внесень.

4. Неимеющий чина **Ивань Самомовъ Казимовичъ**, помещикъ изъ татаръ Волынской губернии Острогского уезда.

Записанъ Волынской губернии в 6ю часть родословной книги 1803 года декабря 15 дня.

Имеет родныхъ братьевъ: Степана, Матвея и Леонтия да племянниковъ Осина и Османавнесенныхъ въ родословную книгу 1833 г.

5. **Александр Осиповъ Салтыкъ**. Его родной **братъ Яковъ**, двоюрдный **Юмеръ Самоиловъ**.

Записанъ Волынской губернии в 6ю часть родословной книги 1803 года декабря 16 дня.

Имеет братьевъ **Ивани Мустафа и Самоила**, двоюрідного брата **Александра**, у него сыновья **Давидъ, Юсифъ и Самоиль, Юсифа и Самоилова сыновья Адамъ и Иванъ**, которые все внесены в родословную книгу 1835 года декабря 15 дня.

6. **Юсифъ Самоиловъ Дашкевичъ** татаръ Волынской губернии Острогского уезда. Записанъ Волынской губернии в 6ю часть родословной книги 1835 года.

Детей не имеетъ.

7. **Александръ Мустафьевъ Ломинский.** Помещикъ изъ татаръ. Записанъ Волынской губернии в 6 часть родословной книги 1803 года.

Имеетъ родного брата Леонтия и племянника Самоила, Ивана и Мустафу, несенныхъ в родословную книгу в 1836 г.

8. **Александр Мухаремовъ Козакевичъ,** помещикъ изъ татаръ. Записанъ Волынской губернии в 6 часть родословной книги 1803 года.

Имеетъ сына Самоила, внесенного в родословную книгу 1833 года.

**Жительствующие на собственныхъ землях и не владеющие
крестьянами**

9. **Османъ Ахмуловичъ Мулла,** или имамъ. Духовного звания. В родословную книгу не внесенъ. Имеетъ сына Мустафа.

10. **Мезимъ Мустафа Александровъ Ассановичъ.** Духовного звания. В родословную книгу не внесенъ. Имеетъ сыновей: Иосифа, Давида и Леонтия.

11. **Самуиль Бенеровъ Муравский.** Записанъ в родословную книгу Подольской губернии 11 декабря 1802 года, и Волынской губернии 5 января 1845 года.

Имеетъ сыновей Захарія, Абрама, Иосифа и Ивана. Въ родословную книгу по малолетству не внесенныхъ.

12. **Александровъ Хусиновъ Богдановичъ.** В родословную книгу записанъ но непомнить котораго года по случаю тому что документы отосланы въ Волынское Дворянское Депутатское собрание в 1844 году.

Имеетъ сыновей: Адиля и Самоила.

13. **Самуиль Мустафовъ Шахманцеръ.** Записанъ Волынской губернии въ 6 часть родословной книги 2-го декабря 1803 года.

Имеет сыновей Самоила и Юсифа, внесенных в родословную книгу 1834 года марта 8 дня.

14. Отставной поручик **Самоиль Степановичь Шахманцерь**. Записанъ Волынской губернии в 6 часть родословной книги. Детей не имеетъ.

Г-ну Киевскому Военному Подольскому и Волынскому генерал губернатору. Исполняя предложение Вашего Высокопревосходительства, отъ 10го сего ноября №16151, имею почтительнейше доложить, что я вместе съ симъ предписаниемъ Острогскому Земскому суду, не понуждать живущих въ Острогскомъ уезде татрь пользующихся дворянскимъ званиемъ, к записи в подданое состояние.

Г-л майоръ Каменский.

Додаток В

Західні татари з українських земель. Фото початку XX ст.

Додаток Г

Поштова листівка з написом:

«Україна: Татари з кінним екіпажем в національних костюмах. Поштова листівка. Вільнюс, Литва. 30 червня 1917 р.»

Додаток Г

*«Татарський рушник» з с. Юнашків, Івано-Франківської обл.
Середина – друга половина ХХ ст. (Музеї «Берегиня», м. Буришин. Івано-
Франківська обл).*

Додаток Д

Таблиця общин татари-осадників на українських землях

ВОЛИНЬ

№	Населені пункти	Відомості про татар-осадників	Матеріальні свідчення
1.	Острог	• Татари з хоругв кн. Острозких. На поч. XVII ст. бл. 80 родин (100-150 вояків) – вірогідно з надвірної гвардії. Мали автономію і своїх «гетьмана» та «писаря»; • В місті згадують «татарських хижників» у II пол. XVI ст.; • У Заріччі (передмісті Острога) протягом XVI ст. – XVII ст. мешкали «татарські хижники» – стрільці, що служили князям Острозьким. •	• Вулиці Татарська, Зарванська (Зарванське, або Татарське передмістя); • Татарська вежа (барбакан); • Мечеть (з 1569-1659 - у Зарванському передмісті); • Мазар (кладовище);
2.	Межиріч (суч. Острозький р-н Рівненської обл.)	В сер. XVII ст. Самуель Ялушевіч (товариш татарської хоругви Хусейна Муравського) викрав свою наречену – молоду татарку, що з батьками мешкала в Межиріччі.	
3.	Старокостянтинів	• У Стариках (передмістя) 24 татарські будинки по 2-3 сім'ї; • Нове місто – 60 татарських будинків на 1636 р. (25 багатих, 35 бідних). Мали самоврядування та релігійну свободу; • Юлія Хуромовичева та сини Давид, Леонтій, Іван – татарські дворяни (1844-1845 рр.); • Хижники – село біля Старокостянтинова;	• Мечеть з муллою (вірогідно з XVII ст.). Каміння з неї (з араб. написом) в XIX ст. бачив полк. Н. Зуц у місцевій синагозі; • Татарська вул. і мазар (кладовище). Існували навіть у XIX ст.;

4.	Дубно	• Розмішувалась татарська хоругва князів Острозьких, а згодом і Заславських. Там вони проходили службу, але мешкали в околицях Острога і Старокостянтинова; • 1583 р. згадуються 60 татар дубенських острозьких, в панцерах з сагайдаками з загону Василя Борзобагатого Красенського (надвірні татари Острозьких); • 1584 р. згадуються татари Костянтина Острозького, острозькі і дубенські «з різними бронями для війни належними»;	
5.	Підлужжя (Полонська волость. Зараз Дубенський р-н Рівненської обл.)	• <i>Татарська колонія</i> становила 31 дворище;	
6.	Полонне (суч. Хмельницька обл.)	• В описі 1620 р. згадуються «полонські татари». Були в підпорядкуванні полонського старости й охороняли місто, обробляли землю;	• Мали <i>мечеть</i> (або молитовний будинок) та духовенство. Згадується «Млина, татарський піп»;
7.	Звягель (з 1795 р. Новоград-Волинський)	• «Яків Стефанов, син Лебедзь» (1844-45 рр.);	
8.	Тудорів (тепер с. Федорівка, Гоцанський р-н, Рівненська обл.)	• 6 сімей II-го стану дворянського звання (1844-45 рр.): Лебедзь, Богданович, Асановіч, Беяла;	

9.	Ковель (суч. Волинська обл.)	• <i>Привілей 1518 р.</i> на магдебурзьке право згадує татарську громаду серед жителів міста;	
10.	Лабунь (суч. с. Новолабунь, Полонського р-ну Хмельницької обл.)	• Згадка про <i>полонених татар</i> у II пол. XVII ст.;	
11.	Ювківці (суч. Білогорський р-н Хмельницької обл.)	• <i>14 татарських сімей</i> дворянського звання: Яхневич, Янкевич, Жданович, Казимович, Салтик, Ахмулович, Ассанович, Дашкевич, Ломінський, Козакевич, Муравський, Богданович, Шахманцер (Реєстр 1844-1845 рр.);	• <i>Мечеть</i> (з 1680 р. по II пол. XIX ст.): Осман Ахмулович та Мезим Мусафа Ассанович – духовного звання (1844-1845 рр.); • <i>Татарське кладовище (мазар)</i> на 60-70 поховань; • <i>Ювківецький хамаїл</i> (молитовник) сер. XIX ст.
12.	Луцьк (суч. Волинська обл.)	• Община з кін. XIV ст. Великокнязівські татари кн. Вітовта;	• <i>Вул. Татарська;</i>
13.	Корець (суч. Рівненська обл.)	• <i>Приватні татари і чемериси</i> Корцецьких. Надвірна хоругва на чолі з Байрашем Асламовичем (1648-1649 рр.) на службі у «пана Тарасовського»; • 200 татарських вершників Самійла Голуба з Морозовичів у армії Самуїла Корецького під час виправи 1644 р. • Татарська хоругва на чолі з Криштофом Гарнишем (надвірні війська Корцецьких у 1649 р.); •	• <i>Мечеть;</i>
14.	Межиріч (сьогодні	• <i>Чемериси і татари</i>	

	Великі Межиріччі, Корецький р-н Рівненської обл.)	Корецьких;	
15.	Хорів (суч. Острозький р- н Рівненської обл.)	• Приватні татари Острозьких;	
16.	Розваж (суч. Острозький р- н Рівненської обл.)	• Приватні татари Острозьких;	
17.	Красилів (суч. Хмельницька обл.)	• Інвентар 1615 р. фіксує <i>12 чемерисів</i> ;	
18.	Остропіль (суч. Старий Остропіль, Старокостянт инівський р-н Хмельницької обл.)	• Татари зафіксовані серед місцевих жителів (остання третина XVI ст.);	
19.	Здовбиця (зараз село Здолбунівсько го р-ну Рівненської обл.)	• Татари зафіксовані серед місцевих жителів (остання третина XVI ст.);	

ПОДІЛЛЯ

№	Населені пункти	Відомості про татар-осадників	Матеріальні свідчення
1.	Кам'янець-Подільський (суч. Хмельницька обл.)	• <i>Татарська осада</i> на військовому праві з поч. XVI ст.; • <i>Карвасари і Татаріські (Татарищи)</i> (передмістя, біля Руської брами), в яких протягом 1672-1699 рр. мешкали татари-липка на османській службі;	• <i>Вул. Татарська</i> (XVI ст. – до поч. XVII ст.); • Передмістя <i>Карвасари і Татаріські (Татарищи)</i>, остання трет. XVII ст.;
2.	Тернопіль (суч. Тернопільська обл.)	• <i>Татарська осада</i> з II пол. XVI ст., заснована кн. Костянтином-Василем Острозьким. Навіть наприкінці XVII ст. фіксуються нащадки татар;	• <i>Татарська слобода</i> (з часом <i>вул. Татарська</i>);
3.	Плотича (зараз с. Плотича, Тернопільська обл.)	• <i>Татарська осада</i>;	• <i>Татарське кладовище</i> (на поч. XX ст. згадувались надгробні плити з татарськими або османськими написами);
4.	Вишневець (сьогодні Вишневець, Тернопільська обл.)	• <i>Полонені татари</i> князя Костянтина Острозького, осаджені після битви під Вишневцем 1512 р.;	
5.	Ковалівка (суч. Немирівський р-н Вінницької обл.)	• <i>Осада господарських татар</i> в районі <i>Немирівського замку</i> (с. Сподахи, Чеколанівка, Яри, Підзамче, Блідки). «Кільканадцять родин татарських» тут мешкало навіть в II пол. XIX ст. • <i>22 дома татар</i>: Мустафа Богданович, Іван Кенській, Самуїл	• Мали мечеть і муллу; • Згадуються <i>молитовні книги</i> на арабській», тобто <i>кітаби</i>;

		Ливчитській, Савий Смульський, Алій Тамкевіч, Степан Юзефович та інші (Реєстр 1844 р.); • <i>Протягом 1672-1699 рр. один з центрів осадництва татар-липка на османській службі;</i>	
6.	Синява (суч. Стара Синява, Хмельницької обл.)	• <i>Надвірні татари Сенявських. У 1575 р. під час набігу кримців покинули місто і приєднались до нападників. Їх «невірні жінки» позаливали гармати, але були викриті.</i>	•
7.	Ягільниця (суч. Тернопільська обл.)	• <i>Надвірні татари Лянскоронських. Проживали з родинами. У 1672 р. надвірна хоругва Мацея Лянскоронського перейшла на бік осман та допомогла взяти місцеву переправу. Родини татар вимагали у Ібрагіма-паші покарати магната за страту їх родичів;</i>	•
8.	Мельниця (суч. Мельниця- Подільська, Тернопільська обл.)	• <i>Надвірні татари Лянскоронських. Перейшоу на бік О. Кричинського та османів у 1672 р.;</i>	•
9.	Меджибіж (суч. Летичівський р-н Хмельницької обл.)	• <i>Протягом 1672-1699 рр. один з центрів осадництва татар-липка на османській службі;</i>	•
10.	Бар (суч. Вінницька обл.)	• <i>В околицях міста з 1540-х років існувала колонія марійців (чемерисів);</i>	•

11.	Чемериси-Барські (с. в Вінницькій обл.)	• <i>Колонія марійців</i> (чемерисів) з XVI ст. В 1561 р. нараховувала 51 дом (68 вершників) на військовому праві;	•
12.	Чемериське (с. в Барському р-ні Вінницької обл.)	• <i>Колонія марійців</i> (чемерисів) з XVI ст.;	•
13.	Сальниця (с. в Хмільницькому р-ні Вінницької обл.)	• <i>Колонія марійців</i> (чемерисів) з XVI ст.;	• Передмістя «Чемерисівка» (Черемисівка);
14.	Чемериси-Волоські (з 1920 р. Журавлівка, Вінницька обл.)	• <i>Колонія марійців</i> (чемерисів) з XVI ст.;	•

КИЇВЩИНА І ПОДНІПРОВ'Я

№	Населені пункти	Відомості про татар-осадників	Матеріальні свідчення
1.	Київ	• З XIV ст. татари служили в гарнізоні міста і <i>«польній сторожі»</i> (імена <i>Ахмат, Урин та ін.</i>); • Татари серед міщан та міської еліти XV-XVII ст. та служивої шляхти (Ходики, Кошколдейовичі, Кобизевичі, Фурси, Кердеї, Аксаки, Конашковичі, Бехі та ін.); •	
2.	Вишгород (суч. Київська обл.)	• З поч. XVII ст. татар в околицях оселив хорунжий Гаврило Гойський з Кердеїв;	
3.	Обухів (суч. Київська обл.)	• Костянтин Острозький у XVI ст. оселив <i>«кілька тисяч татар»</i> біля міста;	
4.	Мотижин (суч. Київська обл.)	• 1646 р. за наказом київського каштеляна Максиміліана Бжозовського розселено 80 татар з родинами;	
5.	Овруч (суч. Київська обл.)	• <i>Осада татар на військовому праві.</i> Згадка про їх службу у доведені листів супроводі послів та охороні трактів у XIV-XVI ст.;	
6.	Канів (суч. Черкаська обл.)	• З поч. XVI ст. татарська осада в околицях міста. Служили в гарнізоні фортеці (імена <i>Кубеча, Гусейм, Кудаи, Мехед, Данжул, Малик Баша та ін.</i>);	

7.	Мошни (село у суч. Черкаської обл.)	• <i>Татарська осада</i> на військовому праві з поч. XVI ст. (можливо служили у гарнізоні Канева);	
8.	Житомир (Житомирська обл.)	• <i>«Житомирські татари»</i>, або <i>«семенові люди»</i> - вихідці з орди хана Сеїд-Ахмеда, II пол. XV ст.;	
9.	Любеч (суч. Ріпкінський р-н Чернігівської обл.)	• Намісник Мартін Гапшольд осаджує в околицях фортеці служивих татар і «польну сторожу» (роди Фаї, Казанські, Феремичі та ін.);	
10.	Остер (суч. Козельський р-н Чернігівська обл.)	• Татари служили в гарнізоні фортеці; • Осідає татарська шляхта на військовому праві з кін. XIV-XV ст.;	

ГАЛИЧИНА

№	Населені пункти	Відомості про татар-осадників	Матеріальні свідчення
1.	Львів	• Квартали «східних купців» («сарацинів» - турків, татар, кипчаків) з XIII ст.; • Осадництво татар на військовому праві з XIV ст. в околицях Львівського замку; • гарнізон при «Татарській брамі»;	• Мечеть з XIV ст. (тепер домініканський костел); • Вул. Татарська («поганська», «сарацинська») (тепер «Краківська»); • Татарська брама (тепер Краківська);
2.	Яворів (суч. Львівська обл.)	• Татарська осада; • Татари-осадники у навколишні села <i>Курники</i> (зарах не існує) і <i>Старий Яжів</i>;	•
3.	Перемишль (суч. Przemyśl, Польща)	• Татари, що служили в гарнізоні міста. Мешкали компактно; • Татарські купці і ремісники;	• Вул. Татарська; • Татарський пагорб;
4.	Самбір (суч. Самбірський р-н, Львівська обл.)	• В околицях татарські осаді: села «Татари» і «Татаринів»;	•
5.	Триханів (суч. Труханів, Львівська обл.)	• За місцевою топографічною легендою, засноване татарами-осадниками, «...<i>трьома татарськими братами</i>» у XVI ст. Характерні місцеві прізвиська: <i>Мурза, Турків</i>;	•
6.	Старий Люблінець (суч. Любачівський повіт, Польща)	• Навіть на поч. XX ст. місцеві вважали себе нащадками татар і називались «татарським родом», «татарами». Вірогідно, нащадки татар, захоплених Яном III Собеським у 1672-1676 рр.	•

		і розселених в регіоні; • Місцеві прізвища: Ханенко, Ханик, Галібей, Харамбура та ін.;	
7.	Ясениця-Сільна (суч. Дрогобицький р-н Львівської обл.)		• Мікро-топонім « <i>Татарщина</i> », « <i>Татарська гора</i> »;
8.	Жовква (суч. Львівська обл.)	• Тримали полонених татар;	• « <i>Татарня</i> » - в'язниця (підвал) для утримання полонених ординців;
9.	Бурштин (Галицький р-н Івано-Франківської обл.)	• Татари родини Сенявських;	
10.	Юнашків (Рогатинський р-н Івано-Франківської обл.)	• <i>Нащадки татар</i> мешкають сьогодні. Пов'язують себе з вихідцями із Криму. Мали прізвища <i>Магомет</i> , <i>Магомедови</i> та ін.;	• <i>Татарський рушник</i> з і «українським» «татарським» візерунками;
11.	Жовчів (Рогатинський р-н Львівської обл.)	• Згадка про <i>татар-осадників</i> ;	
12.	Бережани (суч. Бережанський р-н Тернопільської обл.)	• <i>Полонені татари</i> , осаджені в II пол. XVII ст. у передмісті місцевої фортеці;	• <i>Адамівка</i> – передмістя Бережан, де оселили полонених татар;
13.	Букачівці (суч. Рогатинський р-н Івано-Франківської обл.)	• <i>Полонені татари</i> родини Калиновських;	• « <i>Татарня</i> » - в'язниця (підвал) для утримання полонених ординців;
14.	Тисів (суч. Болехівський р-н Івано-	• <i>Розселені полонені татари</i> , захоплені Яном III Собеським у битві під Журавном 1676 р. та	• <i>Пирчів</i> – присілок, утворений після компактного розселення татар у

	Франківської обл.)	компактно оселені в одному з районів Тисова.	Тисові;
15.	Боратин (суч. Бродівський р-н Львівської обл.)	• <i>Місцеві жителі</i> ще на поч. ХХ ст. вважали себе <i>нащадками татар</i> та називали себе <i>татарами</i> ;	•
16.	Угнів (суч. Сокальський р-н Львівської обл.)	• <i>Місцеві жителі</i> ще на поч. ХХ ст. вважали себе <i>нащадками татар</i> та називали себе <i>татарами</i> ;	•
17.	Станиля (суч. Дрогобицький р-н Львівської обл.)	• <i>Місцеві жителі</i> ще на поч. ХХ ст. вважали себе <i>нащадками татар</i> та називали себе <i>татарами</i> ;	•
18.	Перегінське (суч. Рожнятівський р-н Івано-Франківської обл.)	• <i>Місцеві жителі</i> ще на поч. ХХ ст. вважали себе <i>нащадками татар</i> та називали себе <i>татарами</i> ;	•

Додаток Е
Розселення татар-осадників на українських землях
Карта №1

